

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

A SASVÁRI PÁLOS TEMPLOM
ÉS A KEGYSZOBOR KULTUSZA A 18. SZÁZADBAN

SERFŐZŐ SZABOLCS

2007.

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

SERFŐZŐ SZABOLCS

A SASVÁRI PÁLOS TEMPLOM
ÉS A KEGYSZOBOR KULTUSZA A 18. SZÁZADBAN

MŰVÉSZETTÖRTÉNET DOKTORI ISKOLA

2007.

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Passuth Krisztina, DSc

Program: Újkori festészet, szobrászat, építészet

A program vezetője: Dr. Kelényi György, DSc

A bíráló bizottság elnöke: Dr. Prokopp Mária, CSc

A bizottság tagjai: Dr. Farbaky Péter, PhD

Dr. Ágoston Julianna, PhD

Felkért bírálók: Dr. Kelényi György, DSc

Dr. Jávora Anna, PhD

Témavezető: Dr. Galavics Géza, MHAS

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezető	5
A sasvári Pietà ikonográfiai típusa.....	10
A kegyszobor legendája	12
A szobor kultuszának kialakulása és engedélyezése	14
A pálosok megtelepedése Sasváron	19
A pálos rend a 18. századi Magyarországon	21
Pálos kegyhelyek a 18. századi Magyarországon	22
A templom és a kolostor épülete	23
Építéstörténet.....	23
Vépi Máté, az építész	28
A templom építészeti kialakítása.....	33
Az 1746-os tervrajz.....	33
Alaprajzi rendszer	35
Homlokzat	38
Belső tér	43
A templom belső dekorációja.....	50
A boltozat freskói	50
Jean-Joseph Chamant, az architektúrafestő pályája	51
A mennyezetképek programja.....	53
A figurafestő(k) kérdése.....	59
Architektúra- és díszítőfestés	66
A mellékoltárok.....	69
A Remete Szent Pál-oltár	71
A Nepomuki Szent János-oltár	72
A Szent József-oltár	72
A Szent Anna-oltár.....	73
Az Örangyal-oltár	74
Az egykori Szent Ágoston-oltár.....	74
A főoltár	76
A Nicolaus Paccassi által tervezett főoltár	76
A főoltár átalakítása Franz Anton Hillebrandt által	77

A kegyszobor kultuszának rétegei.....	81
I. A kultusz és a kegyhely egyházi és világi támogatása.....	82
Esterházy Imre mecenatúrája.....	82
Uralkodói mecenatúra és uralkodói látogatások Sasváron.....	86
A zarándoklatok szerepe a Habsburg hatalmi reprezentációban.....	86
Sasvár és a Habsburgok.....	91
A mellékoltárok mecénásai.....	97
A papság és a köznemesség adományai.....	101
Fogadalmi adományok.....	103
II. A kegyhely rendi gondozása és rendi kultusza.....	105
Mirákulumos könyvek.....	105
A kegyszobor 1762. augusztus 15-i translációja.....	107
A sasvári Pietà rendi kultusza.....	112
Sasvár a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban.....	116
III. A kultusz populáris rétege.....	119
Sasvár helye a barokk kori magyarországi búcsújáróhelyek között.....	119
A kegyszobor kultuszának elterjedése a kultuszemlékek tükrében.....	122
Filiációk, oltárok, festmények, útmenti szobrok.....	123
Szentképek.....	126
Vallásos ponyvairodalom.....	128
Összegzés.....	131
Rövidítésjegyzék.....	133
Intézmények és gyűjtemények.....	133
Folyóiratok, periodikák.....	133
Források és irodalom.....	133
Képjegyzék.....	137

BEVEZETŐ

Sasvár (Šaštín, Nyitra m.) Magyarország és a Habsburg monarchia egyik legjelentősebb kegyhelye volt a 18. században, kultuszának intenzitása a mariazelli és a máriavölgyi zárandokhelyéhez hasonlítható.¹ A Fájdalmas Szűz sasvári búcsújáróhelye Esterházy Imre esztergomi érsek és a császári ház különleges támogatását élvezte: a pálos rend által gondozott kegyhely templomának építési költségeit jelentős részben az érsek és az uralkodópár adományai fedezték: a freskókat a lotaringiai származású udvari festő, Jean-Joseph Chamant és műhelye festette, a főoltárt a császári főépítész, Nicolaus Paccassi, illetve a kamarai építész, Franz Anton Hillebrandt tervezte Mária Terézia személyes megrendelésére. **Három mellékoltárkép Johann Lucas Kracker, illetve Josef Ignaz Mildorfer műve.** Az uralkodópár rendszeresen elzarándokolt a csodatévő szoborhoz, s 1762-ben személyes jelenlétével tűntette ki a kegyzsobor ünnepélyes transzlációját.

„Császári” rangja és kitűnő, a magyarországi barokk emlékanyagból kiemelkedő művészi kvalitása ellenére Sasvár az idők során mégis mintha feledésbe merült volna. Az egykori Habsburg monarchia centrumában –Pozsonytól és Brnótól egyaránt 60, Bécstől 80 km-re – található kegyhely a 18–19. században valódi birodalmi zárandokhelyként funkcionált, szlovák, magyar, morva és osztrák zárandokok ezrei keresték fel. A monarchia széthullásával Sasvár korábban oly kedvező földrajzi elhelyezkedése egy csapásra megszűnt, sőt egyenesen periferikus helyzetbe került. A szlovák-cseh határtól 10 km-re fekvő városka csak az utóbbi tizenöt évben kezdett feléledni, immár mint szlovák nemzeti zárandokhely (*Panna Mária patrónka Slovenska*), ami magával vonta a szaléziánus rend újbóli meletepedését,² valamint a templom helyreállítását és a freskók restaurálását is.

A sasvári kegyhely 18. századi történetének vizsgálata annál is inkább indokolt, mivel a kutatás eddig nem szentelt kellő figyelmet a témának, jóllehet kutatástörténete hosszú időre tekint vissza. Ipolyi Arnold a *Vasárnapi Ujság* hasábjain már 1860-ban méltatta a sasvári templomot, melyet “a renaissance izlés akkori legfényesebb modorában, számos czikornyák- s áloszlopzatokkal” építettek, 1884-ben pedig Czobor Béla tette közzé a sasvári kolostor 1782-es leltárát az *Egyházművészeti Lap*-ban.³ A két világháború között meginduló barokk-kutatás keretében Bíró József 1932-ben a nagyvára-

Itt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Galavics Gézának, valamint Szilárdfy Zoltánnak a munkához nyújtott segítségükért, tanácsaikért és bírálataikért. Ugyancsak köszönettel tartozom Schmidt Zoltán szaléziánus szerzetesnek, a sasvári Don Bosco Gimnázium tanárának sasvári tartózkodásaim során nyújtott segítségéért. Köszönöm továbbá Bubryák Orsolya, Martin Čičo, Garas Klára, Jernyei-Kiss János, Fazekas István, Jávor Anna, Koltai András, Elisabeth Leube-Payer, Pálffy Géza, Velladics Márta, Gérard Voreaux és Renate Zedinger segítségét. Békés Enikőnek pedig nemcsak a latin nyelvű források értelmezésében nyújtott segítségét köszönhetem.

¹ Mariazell magyarországi kultuszára vonatkozóan ld.: *Mariazell és Magyarország. Kiáll. kat.* 2004. (további irodalommal); Máriavölgyre vonatkozóan ld.: PÁSZTOR 1943

² A szaléziánus rend először 1924-ben vette birtokba a sasvári templomot és kolostort, majd 1950–1990 között lakotanyaként szolgált az épület. 1991-től a szaléziánus rend Don Bosco fiúgimnáziuma működik a kolostorban.

³ IPOLYI ARNOLD: *Fehérhegyesi úti képek. Lefelé Szokolczától Dévényig.* Vasárnapi Ujság 1860. 15. sz., 171–173.; *A pálosok sassini kincseinek jegyzéke 1782-ben. I–IV.* In: *Egyházművészeti Lap* V. (1884), 19–23., 40–46., 79–84., 114–118.

di pálos templom kapcsán elsőként vizsgálta a sasvári templom építészeti kialakítását, aminek Hekler Antal is figyelmet szentelt német nyelvű magyar művészettörténeti szintézisében.⁴ 1938-ban egy kisebb összefoglalás – egyfajta Kunstführer – is megjelent a sasvári templomról, Jozef Cincík tollából, aki ugyanebben az évben egy alaposabb tanulmányt is közölt a Chamant-nak tulajdonított sasvári freskókról.⁵ 1940-ben Kisbán Emil levéltári forrásokat is használva foglalta össze a sasvári pálosok történetét a rend magyarországi történetéről írott művében.⁶ A második világháború után megelégnélkül barokk-kutatás a templom művészeti dekorációjának egy-egy elemét vizsgálta műfajok szerint. Garas Klára a magyarországi barokk festészetet összefoglalásában röviden tárgyalta a sasvári freskókat is, majd Voit Pál 1969-ben építészettörténeti szempontból elemezte a sasvári templomot, s megkísérelte azt Josef Emanuel Fischer von Erlach oeuvre-jébe vonni.⁷ Kelényi György 1976-ban megjelent Hillebrandt-monográfiájában foglalkozott a sasvári főoltárral, s az ugyanebben az évben megjelent *Documenta Artis Paulinorum* című forráskiadványban Gyéressy Béla tette közzé a sasvári templom és kolostor történetére vonatkozó levéltári adatokat.⁸ Ezt követően Anna Petrová-Pleskotová értékelte a templom falképeit a 18. századi festészet szlovákiai emlékeit feldolgozó munkájában.⁹ Az 1998-ban megjelent szlovák barokk kézikönyv már kitüntetett figyelmet szentelt mind a freskóknak, mind a templom építészeti kialakításának, majd Jozef Medvecký és Andrej Botek elemezte a templom freskóit és oltárképeit.¹⁰ Legújabb Szilárdfy Zoltán a sasvári kegyeszobor magyarországi kultuszának jelentősebb emlékeit foglalta össze egy rövid tanulmányban, majd Jan Papco és Jávor Anna elemezte a freskókat és az oltárképeket.¹¹

A disszertáció az eddigi rész kutatások eredményeire támaszkodva a monográfia igényével született. Ebben a tekintetben tehát a kegyhely-monográfiák hagyományait igyekszik követni és feleleveníteni,¹² s ugyancsak kutatástörténeti előzményként említhetjük a barokk templomokról írott monográfiákat; a magyarországi barokk művészet kutatástörténetében főleg Pigler Andor, Kaposy János és

⁴ BÍRÓ 1932, 21–22.; HEKLER, ANTON: *Ungarische Kunstgeschichte*. Berlin 1937, 104. Különös módon a magyarországi művészet történetének későbbi összefoglalásaiban, kézikönyveiben már nem kapott helyet a sasvári pálos templom.

⁵ CINCÍK 1938; CINCÍK 1938b

⁶ KISBÁN 1940, II. 49–55.

⁷ GARAS 1955, 37–38, 192, 211.; VOIT, PÁL: *Die Kunst Josef Emanuel Fischer von Erlachs und seine unbekannten Werke in Ungarn*. In: Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Bp. 1969, Tome II., 132–140., itt: 135.

⁸ KELÉNYI 1976, 48.; DAP II. 314–345.

⁹ PETROVÁ-PLESKOTOVÁ, ANNA: *Maliarstvo 18. storičia na Slovensku*. Bratislava 1983, 66. skk.

¹⁰ BAROKK 1998, 402–403, 469.; MEDVECKÝ 2003; BOTEK 2003

¹¹ Ld. SZILÁRDFY 2003; PAPCO 2003, 662–669.; JÁVOR 2004, 69–71., kat. 85–87.; 350–353.

¹² A kegyhely-monográfiák műfaja mind a hazai, mind a közép-európai (német-osztrák) tudománytörténetben a második világháborút megelőző korszakra jellemző. Néhány hazai példa: MOHL, ADOLF: *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*. Raab 1894; PACHER DONÁT: *A dömölki apátság története*. Bp. 1912; HORVÁTH ATHANÁZ: *A boldogasszonyi kegyhely története*. Neusiedl am See 1926; BARTAL INCE: *Máriabesznyő története*. Esztergom 1929; BERTALAN VILMOS: *Az óbuda-kiscelli trinitárius kolostor és templom*. Bp. 1942; PÁSZTOR 1943. Az osztrák példák közül: STOLZ, JOSEF: *Geschichte und Beschreibung des Wallfahrtsortes Maria Trost bei Graz in Steiermark*. Mariatrost 1940; SCHWARZ, WALTER: *Entstehung und Beschreibung der Wallfahrtskirche Maria Taferl*. Mank (N.Ö.) 1942; WONISCH, OTHMAR: *Geschichte von Mariazell*. Mariazell 1947

Schoen Arnold munkáit tekintjük példaértékűnek.¹³ Azért volt szükséges visszanyúlni ezeknek a második világháborút megelőzően született munkáknak a módszertanához – különös tekintettel a forráskutatásra és az “eseménytörténet” rekonstrukciójára – mert azok olyan historiográfiai alapul szolgálnak a további kutatásokhoz, ami Sasvár esetében jórészt még hiányzott. A téma vizsgálatához bőséges – főleg rendtörténeti – forrásanyag állt rendelkezésünkre, ami azonban ennek ellenére sem adott választ minden kérdésre, így a hiátusokat gyakran kénytelenek voltunk feltételezésekkel, hipotézisekkel áthidalni.¹⁴

Bár módszertani szempontból több tekintetben is támaszkodunk a hazai barokk-kutatás eme korai munkáira, a hagyományos művészettörténeti szempontokon (pl. építéstörténet, mesterkérdés, ikonográfiai program stb.) túl azonban a téma átfogóbb feldolgozását tűztük ki célul. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a téma művészettörténeti vonatkozásait a kegyhely 18. századi kultusztörténetébe ágyazva érdemes vizsgálni, ezért igyekszünk azt a maga teljességében és komplexitásában, egyfajta holisztikus szemlélettel, művészettörténeti és néprajzi szempontok együttes alkalmazásával megragadni; a gyakran egymástól elszigetelt kutatási eredmények szintézise teszi ugyanis lehetővé, hogy egy átfogó elemzés keretében teljes és hiteles képet kapjunk a vizsgált témáról. Ahhoz, hogy megértsük és megfelelően értelmezzük a zarándoktemplom művészettörténeti helyét, a hagyományos művészettörténeti megközelítésnél komplexebb szempontrendszer alkalmaztunk: mentalitástörténeti, művelődéstörténeti, szociológiai szempontok bevonásával, a “mű”, mint egyfajta barokk *Gesamtkunstwerk* szociokulturális kontextusának rekonstrukciójára, a kultusz mechanizmusának megismerésére törekedtünk. A művészettörténeti szempontok mellett kitérünk a 18. századi Mária-, illetve képkultusz, a barokk devóció, a mecenatúra és az “efemer” jelenségek (pl. transzlációk), valamint a propagandacélokat szolgáló nyomtatványok és metszetek vizsgálatára is.

A zarándokhelyek kialakításának sajátossága, a szcenikus gondolkodásmód, a szakrális tér *theatrum sacrum*ként való kialakítása a barokk illuzionizmusának egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása, melynek “tárgyi” funkciója a katolikus restauráció eszközeként felhasznált képkultusz kon-

¹³ KAPOSZY JÁNOS: *A szombat helyi székesegyház és mennyezetképei*. Bp. 1922; PIGLER ANDOR: *A pápai plébániatemplom és mennyezetképei*. Bp. 1922; Uő: *A győri Szt. Ignác templom és mennyezetképei*. Bp. 1923; SCHOEN ARNOLD: *A budapest-krisztinavárosi templom*. Bp. 1916; Uő: *A budai Szent Anna-templom*. Bp. 1930; BEDY VINCE: *A győri székesegyház története*. Győr 1936

¹⁴ A sasvári kolostor történetét részletesen tárgyaló *diarium* csak az 1760–1764 közötti évekből maradt fenn. (ld. MEMORABILIA), így a kegyhely 18. századi történetének legfontosabb forrása a pálos rend három változatban is fennmaradt kézirat *annalese* (vö. *Acta Paulinorum* [MOL, E153]; Martinus Streszka: *Annalium O.S.P.P.E., 1744–1786*, Częstochowa - Jasna Góra, levéltár; ANNALUM). Az első három forrás művészettörténeti vonatkozású adatai Gyéressy Béla regesztái alapján nyomtatásban is megjelentek, (vö. DAP II. 314–345.) az ANNALUM azonban több, korábban nem ismert adatot szolgáltatott a munkához, ahogy az első kettő újbóli átolvasása is. A pozsonyi és a bécsi állami levéltárban, a holicsei és sasvári uradalom iratanyagában (SNA Bratislava, L II. *Habsburg-Cisárske panstvo Šaštín*; ÖStA HHStA, *Habsburgisches-Lothringisches Familienarchiv, Poschakten*) folytatott kutatásaim viszont sajnos nem hoztak felszínre újabb, a sasvári templommal kapcsolatos adatokat. Az ÖStA *Zeremonialakten* állagának, valamint a *Wienerisches Diarium* számainak átnézése néhány új adattal szolgált a Habsburg uralkodók máriavölgyi és sasvári látogatásaira vonatkozóan.

textusában értelmezhető.¹⁵ A barokk zárandoktemplomok *Gesamtkunstwerk* jellege a legszorosabban összefügg a vallásos kultuszkép középkori műfajának barokk újjáéledésével; ikonográfiai programjuk központjában a kegyképek állnak, s ezáltal sajátos módon egyesítik magukban a képi ábrázolásról kialakult kétféle felfogást, amely – Belting terminusaival élve – a *kép*, illetve a *művészet korszakára* jellemző.¹⁶ A kegyoltár központi magját alkotó kegykép recepciója a középkori imago-típusú kép reprezentáció-elvének felelevenítéseként értelmezhető, míg a kegyképet körülvevő, azt kommentáló és értelmező elemek művészetként tételeződnek.¹⁷ A zárandoktemplomokra, mint a képkultusz által életre hívott építészeti és képzőművészeti produktumok sajátos együttesére különösen érvényes, hogy rendeltetésüknek akkor felelnek meg igazán, ha rájuk valamilyen “akció” irányul, ha használatban vannak, éppen ezért alapvető jelentőségű ezeknek az “akcióknak” (pl. transláció, zárandoklat) a rekonstrukciója, annak a kulturális kontextusnak a feltárása, melyekben a műalkotások tárgyi funkciójukban működnek.

Elsődleges célunk tehát a kultusz működési mechanizmusának feltárása, melynek keretében a képzőművészeti emlékeket a képtisztelet kifejezőeszközeiként, a kultusz eszköztárának elemeiként vizsgálhatjuk.¹⁸ A sasvári Pietà 18. századi tiszteletének rendkívül heterogén emlékeit történeti és műfaji szempontok, illetve a kultusz társadalmi rétegződése szerint tekintjük át. Először a kegyzobor legendáját és a kegyhely kialakulásának történetét tárgyaljuk, majd a templom építéstörténetét és belső dekorációját (freskók és oltárok) elemezzük, elsősorban művészettörténeti szempontból. Ezen belül kiemelten foglalkozunk a templomot tervező pálos építésszel, Vépi Mátéval, illetve a freskók attribúciójának kérdésével. Ezt követően a kegyzobor kultuszának társadalmi rétegeit vizsgáljuk, különös tekintettel Esterházy Imre érsek és az uralkodópár, illetve a mellékloltárok donátorainak mecenatúrájára, majd a pálosoknak a kegyhely népszerűsítése érdekében kifejtett tevékenységét elemezzük. Végül a kultusz populáris rétegéhez sorolható, a kegyzobor vallásos tiszteletét képi eszközökkel kifejező és a kultuszt népszerűsítő tárgyi emlékeket, az ún. kultuszemlékeket vesszük számba.

A vizsgálat tárgyának bemutatására tehát sok szempontú megközelítést alkalmaztunk, melynek eredményeként egy igen szerteágazó elemzést tart most a kezében az olvasó. Nem egy konkrét művet, művészt vagy szaktudományos kérdést vizsgálunk tehát behatóan, hanem együtt tanulmányozzuk mindazokat a különböző műfajokhoz tartozó emlékeket, melyekben a kegyzobor kultusza manifesztálódott, illetve amelyek a kultusztárgy vallásos tiszteletét vizualizálták. Bár a lehetséges mértékig igyekeztünk minden területen tájékozódni, nem tudtuk és nem is kívántuk a téma minden egyes as-

¹⁵ A képkultusz vizsgálatára vonatkozóan egyebek mellett FREEDBERG, DAVID: *The Power of Images* (Chicago 1989) című műve szolgálhat komoly elméleti és módszertani tanulságokkal. A műből magyarul megjelent részeket: *Az ábrázolás hatalma: válság és elfojtás*. In: Athenaeum 1993/4. (Kép – képiség) 216–242.; *Eleven képmások: a víziók és legendák jelentősége*. In: Café Babel 1995/1-2 (Vízió), 133–146.

¹⁶ BELTING, HANS: *Kép és kultusz: a kép története a művészet korszaka előtt*. Bp. 2000

¹⁷ A kép mint “realitás” középkori elméletéről, funkcióiról ld. MAROSI ERNŐ: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14-15. századi Magyarországon*. Bp. 1995, különösen 24-30.

¹⁸ Ezt a szemléletet kíséreltük meg érvényre juttatni a BTM-Kiscelli Múzeuma 2004-es Mariazell és Magyarország című kiállításának katalógusában is. (vö.: *Mariazell és Magyarország. Kiáll. kat.* 2004)

pektusát szakértőként elemezni, de nem is ez volt a célunk, hanem hogy bemutassuk a kultusz összetett mechanizmusát szolgáló különböző műfajok együttélését, egymásra épülését.

Minden történeti feldolgozás igen sokrétű munka, de a kegyhelymonográfia műfajára különösen érvényes a „minden mindennel összefügg” közhelyes igazsága. Mégis azt reméljük, hogy az építésztől a festészetten és az emblematisz eszközöket alkalmazó diadalkapukon át a rézmetszetű szentképekig, az uralkodói reprezentációtól az irodalomtörténeten át a vallásos ponyvairodalomig ívelő áttekintés Sasvár példáján mintegy esettanulmányként képes demonstrálni, milyen mélyen beágyazódott a barokk társadalom minden rétegét átfogó képkultusz a korabeli kultúrába, milyen eszközök tartották működésben a kultusz mechanizmusát, s milyen képi és egyéb kifejezőeszközökön keresztül nyilvánult az meg.

Sasvár 18. századi kultusztörténete valójában alig fél évszázadnyi időszakot jelent, a kegyhely alapításától, 1732-től 1786-ig, a pálos kolostor feloszlásáig, de még így is a barokk kori művelődéstörténet rendkívül izgalmas aspektusaiba, a kor vallásos érzületének és mentalitásának legmélyebb rétegeibe enged bepillantást.

A SASVÁRI PIETÀ IKONOGRÁFIAI TÍPUSA

A fából faragott, 85 cm magas sasvári kegyszobor valójában relief. **(1–3. kép)** A sokszori átfestés miatt valódi plasztikai értékei alig érvényesülnek, csupán Mária ruhájának redőkezelése és Krisztus jobb kezének megformálása árulkodik arról, hogy nem provinciális darabról van szó, bár az arcok előnytelen festése ezt a benyomást kelti. Mindezek miatt a szobor nehezen datálható, a legendában rögzített 16. századi eredetnek mindenesetre nem mond ellent stílus és ikonográfiai típusa.¹⁹ (A 17. századi sasvári canonica visitációk nem tesznek említést a szoborról.) A szobor restaurátori vizsgálatára tudomásunk szerint még nem került sor, így pontosabb datálására nem vállalkozhatunk, csupán utalni szeretnénk a Magyar Nemzeti Galériában őrzött, Keszthelyről származó, 1500 körülre datált Pietával mutatkozó hasonlóságára.²⁰ **(4. kép)**

A siratás-, illetve sírbatétel ábrázolásokból izolálódott Pietát az 1300 körül kialakult devóciós képtípusok között tartja számon a kutatás.²¹ A Pietà-jelenet – mely különösen alkalmas a Máriával való “együtt szenvedés”, a *compassio* emóciójának felkeltésére (*pietà* olaszul a.m. együttérzés, szánalom) – főleg a német domonkos misztikus író, Heinrich Suso (1300 k. –1366) és a késő középkori női szerzetesek Jézus és Mária életéről szóló írásaiban, illetve a kolduló rendi Mária-énekekben jelenik meg hangsúlyosan.²² A Pietà német nyelvterületen elterjedt elnevezése (*Vesperbild*, azaz “veccsnyekép”) a képtípusnak a nagypénteki esti ájtatosságban, illetve általában az esti magánájtatosságban betöltött szerepének emlékét őrzi.

A legkorábbi, a 14. század elejéről származó Pieták (zömmel faszobrok) Németországban maradtak fenn, feltehetően innen terjedt el az ábrázolástípus a késő középkorban szerte Európában.²³ A 14–15. század során Pietának többféle típusa alakult ki, melyek leginkább a halott Krisztus testhelyzetének ábrázolásában különböznek egymástól, így például Krisztust Mária előtt a földre rogyva, illetve Mária ölében félig ülő helyzetben vagy kinyújtott testtel ábrázolják.²⁴ Ez utóbbi típushoz, az ún. ho-

¹⁹ Egyes források szerint a szobor talapzatába vésvé az 1564-es évszám olvasható, ám a későbbi irodalom erről nem tesz említést, a helyszínen pedig nem volt módunk ezt ellenőrizni. Vö.: *Kurze Beschreibung...* 1735 (ELTE EK, Ac 5500): „Diese Heilige Saulen ist im Jahr Christi 1564 (gleich wie man diese Jahr-Zahl auf der Statuen ausgehauet sihet)... aufgerichtet worden.”; vö.: *Rövid sommácska...* 1742 (OSZK, Hung e 1945). Más források szerint a háromszögletű építményen volt az évszám. Vö. BENDER: *Annales*, p. 33.: „Sacra haec statua... in colosso triangulari, per modum capellula erecta... anno Domini 1564 (ut inscriptio ipsi colosso apposita fidei facit) ex voto curavit.”

²⁰ *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei* (Szerk. Mojzer Miklós) Bp. 1984, 78. képmagyarázat

²¹ *Lexikon der christlichen Ikonographie*. (Hrsg. KIRSCHBAUM, ENGELBERT – BRAUNFELS, WOLFGANG.) IV. Freiburg 1972, 450–456.; *Schmerzsmutter*. In: *Marilenlexikon*, Bd. 6, St. Ottilien 1994, 28–35.

²² SERFŐZŐ SZABOLCS: *Devóció – kultuskép – folklórszöveg. Az archaikus népi imák “verbális ikonográfiája”*. In: *Artes Populares* 18. (2001) 69–85., itt: 81.

²³ BEISSEL, STEPHAN: *Wallfahrten zu Unserer Lieben Frau in Legende und Geschichte*. Freiburg im Breisgau 1913, 151–155.; KOLB, KARL: *Typologie der Gnadenbilder*. 6. *Pietà*. In: *Handbuch der Marienkunde* (Hrsg. BEINERT, W. – PETRI, H.) Regensburg 1984, 869–870.

²⁴ A Pieták főbb típusaira vonatkozóan ld.: PASSARGE, WALTER: *Das deutsche Vesperbild im Mittelalter*. Augsburg 1924; FREY, DAGOBERT: *Ein unbekanntes Vesperbild des Weichen Stils in Voralpe*. In: *Österreichi-*

rizontális Pietàk sorába tartozik például a pozsonyi ferences templom barokk oltárba foglalt 15. század eleji, köből faragott Pietája.²⁵ Ennek egy variánsát képviseli a sasvári kegyszobor, a Mária ölében vízszintes helyzetben fekvő, törzsével kissé kifelé forduló Krisztussal, akinek jobb karja ernyedten lóg. A horizontális Pietà ezen variánsa a 14. század közepén alakult ki Thübingiában, korai (14. századi) képviselői például a coburgi, az erfurti és a naumburgi Pietà-szobor.²⁶ A típus sziléziai elterjedéséről tanúskodik a lubiąz-i (Leubus) ciszterci kolostorban található, valamint a boroszlói (Wrocław) Homokszigeti Szűz Mária-templomból származó, 1400 körüli Pietà,²⁷ **(5. kép)** észak-csehországi emléke pedig a bohosudovi (Mariaschein) zarándoktemplom 15. századi kegyszobra.²⁸

A késő középkori passió-misztika hatására elterjedt Pietà-ábrázolások kora újkori továbbélése szorosan összefügg a Hétfájdalmú Szűz kultuszával, melyet főleg a ferencesek, majd a szerviták népszerűsítettek. (A szervita rend kezdeményezésére a Fájdalmas Mária ünnepét 1667-ben a katolikus egyház liturgikus ünnepei közé is beiktatták, szeptember 3. vasárnapjára, majd 1913-ban X. Pius helyezte át az ünnepet szeptember 15-re, a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepét követő napra.²⁹) A kora újkorban már pápai búcsúikvíltás is kapcsolódott a Pietà előtt mondott, Krisztus kínszenvedéséről és Mária kereséséről szóló imákhoz, és vallásos társulatok is alakultak a Fájdalmas Szűz tiszteletére.³⁰

Mindezek következtében számos Pietà-ábrázolás vált kegyképpé a katolikus restauráció során, így például a németországi zarándokhelyek közül Dettelbach, Steinhausen, Fulda és Erolzheim említendő, Alsó-Ausztria legjelentősebb barokk kori Pietà-kegyszobrai pedig a Maria Taferl-i, a Maria Dreieichen-i és a Maria Lanzendorf-i.³¹ Magyarország több kegyhelyén is Pietà-ábrázolás áll a kultusz középpontjában: így például a nyitrai kálváriatemplomban és a pozsonyi Szent Márton-dómban egy 16. századi, a siklósi ferenceseknél egy 17. századi, a gyöngyösi ferences templomban egy 1600 körüli, az egri szervitáknál egy 17. század végi, Radványon pedig egy 1518-ban készült Pietà-szobrot tisz-

sche Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege. III. (1949), 56–68. itt: 60–61.; KUTÁL, ALBERT: *K problémá horizontálnich piet*. Umění XI. (1963) 321–357.

²⁵ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. (Szerk. MAROSI ERNŐ) Bp. 1987 (A magyarországi művészet története II.), 585.

²⁶ LD, PASSARGE i.m.; A középkori magyarországi emlékhagyomány ezt a Pietà-típust egyedül a héthársi (Lipany, Szlovákia) Pietà (1350–60 k.) képviseli. LD.: RADOCSAY DÉNES: *A középkori Magyarország faszobrai*. Bp. 1967, 34–36.

²⁷ SCHMIDT, GERHARD: *Versperbilder um 1400 und der "Meister der Schönen Madonnen"*. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege. XXXI. (1977) 94–114.

²⁸ MILLER, JOHANNES: *Historia Mariascheinensis*. h. n. 1710 (OSZK VSS 336); KOCOUREK, LADOMÍR: *Der Wallfahrtsort Bohosudov (Mariaschein)*. In: Wallfahrten in der europäischen Kultur (Hrsg.: Doležal, D – Kühne, H.) (Europäische Wallfahrtsstudien 1.) Berlin 2006, 501–510.

²⁹ BEISSEL, STEPHAN: *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters*. Freiburg im Breisgau 1909. 408.; ld. továbbá: BALINT SÁNDOR: *Ünnepi kalendárium*. Bp. 1998², III., 309–318.

³⁰ Sasváron 1766-ban, Esterházy Pál tartományfőnök alapított konfraternitást a Hétfájdalmú Szűzanya tiszteletére (*Sodalitas Dolorosae B. Mariae Virginis*). (KISBÁN 1940, II. 54.)

³¹ AURENHAMMER, HANS: *Die Mariagnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit*. Wien 1956, 52–54.

telnek.³² A kultikus tisztelettel övezett Pieták többsége tehát szobor, azaz *kegykép*, a szó régi, nyelv-újítás előtti értelmében “faragott kép”. A képtípus kegyképpé vált festészeti emlékeként említhetjük a 16. század elejére datálható királyfai Pietàt, mely 1683-ban Bécsújhelyre került.³³

Ha hihetünk a sasvári kegyszobor legendájának, s az valóban fogadalomból kerül felállításra, akkor nem zárható ki annak lehetősége, hogy a szobor a régió egyik, a korban népszerű Pietà-kegyszobrának másolataként került Sasvárra. Itt jegyezzük meg, hogy az 1626-os és 1632-es sasvári *canonica visitatio* szerint a sasvári plébániatemplom főoltárán is egy Pietà-szobor állt.³⁴

A KEGYSZOBOR LEGENDÁJA

A legenda szerint a sasvári Pietàt gróf Czobor Imre³⁵ (1546 előtt –1581) nádori helytartó felesége, Bakics Angéla (a törökök elől 1522-ben Magyarországra menekült végvári kapitány, Bakics Pál³⁶ [? – 1537] leánya) 1564-ben állíttatta fogadalomból a Fájdalmas Szűz tiszteletére. A szoborállítást egy – mai fogalmaink szerint a családon belüli erőszak kategóriájába sorolható – konfliktus szerencsés ki-
menetele motiválta. Az 1751-ben megjelent magyar nyelvű sasvári mirákulumos könyv a következőket írja a “Sasvári Fájdalmas B. Szűz Anya Szent Képének Eredetéről”:

³² SZILÁRDFY ZOLTÁN: *A magyarországi kegyképek és –szobrok tipológiája és jelentése*. In: BÁLINT-BARNA 1994, 329, 331, 339, 341 [Királyfalvaként], 342.

³³ AURENHAMMER i.m. 148–149.

³⁴ *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei. 1616–1637.* (Szerk. BEKE MARGIT) Bp. 1994, 328, 367.

³⁵ Czobor (II.) Imre a bécsi udvarban nevelkedett, 1546-tól 1552 előttig apródként szolgált I. Ferdinánd udvartartásában, majd 1552–1566 között Károly főherceg étekfogója volt. (1546–49 között *Edelknebt*-ként szerepel a forrásokban (ld. pl. ÖStA HKA HZAB Bd. 4. fol. 227r.), 1552–1566 között pedig Károly főherceg étekfogójaként kapott évi járandóságot (ld. pl. ÖStA HKA HZAB Bd. 8. fol. 551v.) (Köszönöm az eddig még nem publikált adatokat Pálffy Géznak.) 1567-ben táblabíróvá, 1569-ben magyar királyi tanácsossá, 1572-ben pedig nádori helytartóvá (alnádorrá) nevezték ki. Három gyermeke közül legismertebb Czobor Erzsébet, Thurzó György nádor neje, a ki férje halála után Árva megye főispáni tisztét is viselte. (Ld. DUDÁS GYULA: *A Czobor család és birtokviszonyai Bács-Bodrogh Vármegyében*. In: Turul 1894, 23–35, itt: 33.)

Czobor Imre egészalakos, vörös márvány sírköve – mely a sasvári prior közbenjárására 1766-ban, feltehetően a plébániatemplomból került a pálos templomba. (vö.: DAP II. 329.) – jelenleg a kolostor keleti szárnyának folyosóján található; felírata: HIC IACET GEN. AC MAG. D. D. EMERICUS CZOBOR DE CZOBOR ET SZENTMIHAL, PROPALATINUS REGNI HUNGARIAE CUBICULARIORUM REGALIIUM – IMPERATORIS FERDINANDI, MAXIMILIANI AC RUDOLPHI. OBIT ANNO MDLXXXI. DIE VIII. JANUARI. (6. kép) A sírkő az egész alakos, de nem páncélos épításmunka ritka hazai 16. századi példái közé tartozik, s a a Sasváron szintén birtokos Révay Ferenc alnádor 1553-as túrocszentmártoni sírkövével, és a Magyar Királyi Kamara néhány további 16. századi tisztviselőjének síremlékével állítható párhuzamba. Ld.: MIKÓ ÁRPÁD: *Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690)*. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Bp. 2005, 625–660., itt: 634.

A Czobor család a 16. század elejétől egészen 1736-ig birtokolta a sasvári és holicai uradalmat, amikor is a család férfiágon utolsó sarja, Czobor József eladta azokat Lotharingiai Ferencnek. A sasvári és a holicai uradalom egészen 1918-ig a Habsburg család magánbirtoka maradt.

³⁶ A szerb származású Bakics (Bakyth) Pál (? – 1537) 1522-ben csatlakozott a délvidéki végvárvonalat védő Tomori Pál alsó-magyarországi főkapitány seregéhez és Magyarországra jött. Vitézségéért II. Lajos 1522-ben nemesi rangra emelte és végvári kapitánnyá nevezte ki. (Ld. NAGY IVÁN: *Magyarország családai*... Pest 1857, I. 97–98.; ld. továbbá: LEMAJIĆ, NENAD: *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota*. Novi Sad 1995. (Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Odsek za Istoriju; Istorijски Arhiv »Srem«, Sremska Mitrovica, Monografije Knj. 36.)

“Ezer ött száz hatvan negyedik esztendőben mind gazdagsággal, és sok jószággal, mind pediglen Király Hely-tartó Méltóságnak Tisztivel virágot-va Hazánkban Méltóságos Gróff Czobor Imre, kinek hitves-Társa, ama’ hadban lévő Vitéz maga viselésével nevezetes Hadi Vezérnek (a’ mint Istvánffi Mliklós írja³⁷) Bakvics [sic!] Pálnak Leánya vala, nevezet szerént Bakvics Angyelina, tisztességes deli személy; kivel midőn egykor a’ hintóban egygyütt ülván útra indúlt-vólna, történt, hogy a’ Gróff bizonyos neheszelést főzvéen szívében, ‘s hirtelen haragra fakadván, ugyan azon a’ helyen, a’ hol mostanában a’ Bóldogságos Szűz Képét ajtatossan tisztellyük, meg-nevezett hitves-Társának kemény szóval meg-hagyná, hogy minnyárt egyik szolgálójával együtt szállana-le a’ hintórúl; készszen, és azonnal engedelmeskedék Ura parancsolattyának: mindazon-által, hogy el-szomorodott szívének fájdalma valami módon meg-enyhíttetnék, és azon bús, és bóldogtalan ügye, vigasztaló szükséges segedelmet érezhetne, legottan a’ fájdalmas Szűz Anyához nagy bizodalom-mal folyamlék, ötet kíváltképpen azon fájdalmi-által, mellyek miatt az ő Anyai szíve, midőn szerelmes Fiának el-kéült testét Szűz ölébe holt-elevenyen vette vólna, csak nem egészen el-epedt-vala, nagy buzgósággal kérvén, méltóztatnék jelen-való szomorúságát kívánatos vigasztalással meg-orvosolni; ‘s minnyárt fogadást tett, hogy ugyan azon helyen a’ fájdalmas Szűz Anyának, olly nagy jótéteménynek örök emlékezetire, Képet fog-csináltatni. És ime! ezen fogadására azonnal tapasztaltatta véle Anyai segedelmét: mert a’ Férje le-tévén haragját, hitves-Társához vonzó szeretetre indul, ‘s már-is a’ hintó a’ közel lévő Várbul Gróff Urátul küldettetvén, láttatik érette jönni; mellyen-is a’ Gróffné meg-vigasztaltatva haza vitettetvén, a’ Nagy Anyának tett fogadását, Férjének ki-nyilatkoztatya, ő jóvá, és helyén hagygya: a’ jámbor, és istenfélő Gróffné pedig, minden hallasztást fére tévén, minnyárt azon fellyeb jelentett esztendőben ezen Fájdalmas Szűz Anyának képét (melly igen mesterségesen csináltatott: mivel nagy szomorúságot mutató ábrázattyával, és nagy Méltóságú tekintetivel minnyájokat, a’ kik hozzá járúlnak, néminémű szent iszonyodásra, szomorúságra, ‘s bővséges könyhullatásokra tapasztaltatik indítani) a’ Vártul nem meszsze lévő pázsiton három szegletű kő-oszlopra nagy ajtatossággal helyeshette.”³⁸

Bár a sasvári kegyszobor eredetilegendájának valóságtartamát a szereplők történeti hitelességén túl nem tudjuk igazolni, nem lehet véletlen, hogy a szobor állítása a női devócióval áll összefüggésben. A Pietà ugyanis a késő középkori és kora újkori (főleg női) magándevóció egyik legkedveltebb képtípusa volt.

³⁷ vő: ISTVÁNNFFY MIKLÓS: *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1.* (Sajtó alá rend. Benits Péter) Bp. 2001, 187., 276.

³⁸ *Magyar Országnak...* 1751, 2–3. A sasvári mirákulumos könyvben közölt szöveg forrása: *Honori Mariano, de Origine S. Statuae Thaumaturgae Sassiniensis* (1732–1736) ELTE EK Ab 43. Az 1742-ben megjelent *Rövid sommácska...* c. ponyvafüzet szerint ugyanakkor a megvadult lovak miatt rázkódó szekérből esett ki Bakics Angéla, s a balesetből való szerencsés megmenekülés miatt állította a szobrot.

A SZOBOR KULTUSZÁNAK KIALAKULÁSA ÉS ENGEDÉLYEZÉSE

A sasvári Pietà kultuszának kialakulását az 1751-ben megjelent sasvári mirákulumos könyv részlete-sen leírja. Eszerint a szobrot a környékeliek már régóta tisztelték. A török támadások miatt – felte-
hetően 1663-ban – a szobrot a Czobor család várának Szent Imre-kápolnájába helyezték át, majd
Czobor Ádám [† 1691] felesége, Erdődy Borbála helyeztette vissza korábbi helyére. (Az 1713-as
canonica visitatio szerint a szomszédos Strázsa [Morvaőr] várkápolnájában lévő oltáron valóban állt
egy Pietà-szobor.³⁹) A leírás szerint a grófné és a helybeliek gyakran ájtatoskodtak a szobor előtt, Má-
ria-ünnepeken a loretoi litániát mondták. 1718-ban a Sasvárt zálogjogon birtokló Leeb József a vár fá-
cános-kertjének kibővítése miatt a háromszögletű építményt bekeríttette, így a hívek nem tudták meg-
közelíteni a Pietàt. 1732. május 16-án, a Nepomuki Szent János ünnepén tartott szokásos processzió
során azonban a tömeg áttörte a kerítést, a szoborhoz vonult, s “bő könnyhullatások, gyakori
fohászkodások, buzgó könyörgések és szép éneklések között magokat és magokhoz tartozókat
alázatosan ajánlották, azon könyörögván, hogy a Fájdalmak Annya ezután is Kegyelem Annyának
méltyóztassék magát hozzájuk mutatni.”⁴⁰

A következő hetekben a legenda szerint különféle csodás gyógyulások történtek a szobornál,
melyek híre „nem csak a’ szomszéd tartományokat, hanem Ausztria, Cseh, és Morva Országokat-is
csakhamar bé-töltötte. Azonban sokasodnak a’ sok hívek-által a’ Szűz Máriától nyertt kegyelmek, ‘s
még azok-is, a’ kik távul estek, a’ kegyes Szűznek, minek-utánna bizodalmass fogadásik-által hozzá
folyamodtak-vólna, érezték sok jó-tetényit, külömb-külobm-féle nyavalyáktúl meg-szabadíttatván.”⁴¹

A levéltári források tanúsága szerint 1732. júliusában Schön János sasvári plébános levélben
számolt be a szobor csodáiról Spáczay Pál esztergomi érseki helyettesnek, aki 1732. július 25-én
írásban tájékoztatta Esterházy Imrét.⁴² Az érsek 1732. július 31-én kelt válaszelevelében a kánoni
vizsgálat lezárultáig megtiltotta a szobor kultuszát, és elrendelte, hogy vigyék a szobrot biztonságos
helyre.⁴³

³⁹ Prímási Levéltár Esztergom, Archivum Ecclesiasticum, Visitationes Canonicae, Liber 17b (*Visitatio Archidiaconatus Sasvariensis, 1713*) fol. 10^v: (1713. jún. 16.) In filiali Possessione Strasa... Capella Arcensis habet Altare honori B. M. Virginis Dolorosae et S. Emerico Duci dicatum, ab infra lapideum superius vero deauratum cum Statua B. M. Virginis Dolorosae in medio ornatus...

⁴⁰ *Magyar Országának...* 1751, 8.

⁴¹ Uo.

⁴² Prímási Levéltár Esztergom, Archivum Ecclesiasticum Vetus, Esterházy Imre iratai, Nr. 1028.

⁴³ Uo. Nr. 1028/b: Statua illa Sassiniensis, ad Locum aliquem securum deponatur ac quoadusque inquisitio peracta non fuerit, omnis specialis ejusdem cultus prohibeatur, cum is primo decernendus sit. Quod si Officialis Domini Comitiss a Sailern repositioni statuae in locum securum se opponeret aut modis bonis ab ingestione in oblationes illas removeri non posset, apud Excelsum Consilium Regio-Locumtenentiale, medio supplicis Libelli instandum erit. De negotio Alistaliensium a D. Csiba uberiorem petam informationem, qui sum, et toto corde persevero. Fr. Emericus. Posonii 31. Julii 1732.

A sasvári mirákulumos könyv így ír az ezt követő eseményekről:

“Leg-ottan e’ dolgok, úgy a’ sokaságos népnek-is gyakori oda járása, a’ mi szent Szerzetünk-ből-való Esztergami Érseknek, Magyar Ország Primássának, Romai szent Birodalom-béli Herczegnek, Méltóságos Gróff Esterházy Imrének értésére adattatnak; ki-is, hogy ne talántán a’ nép valahogy meg-csalattatnék, Érseki Hivatallához képst (úgy-mint a’ ki mindenekre szorgalmatosan szokot vigyázni) igen bölcsen rendelte, azoknak, a’ kiknek illet, parancsolatot adván, hogy a’ Sz. Képet Szűz Mária méltóságához illendő tisztességes helyre által-vinnék, és kemény hiteztetés alatt, a’ Tridentumi Sz. Gyülekezetnek végezési, és szabott rendelési-szerűen meg-visgálnák, ha igazak-é, valóságossak-é azok, a’ mik köz hírrel ki-terjedtek ? ‘s akkoron, ha igazaknak tapaasztaltatnának lenni, engedtetnék-meg a’ azent Képnek közönséges, ‘s nyilván-való tiszteltetése.

A’ Méltóságos Herczegnek e’ béli akarattját Holicsi Plébánus, és Sasvári Tartománynak Vicze-Esperesse, most már Esztergami Nemes Káptolonnak érdemes Canonokja, Tisztelendő Agnelli György, ‘s Imre Ur meg értvén (maga mellé vévén Tisztelendő Schen János Sasvári Décán, Barczay Mártony Scepanói Plébánus, Szadeczky János Sasvári Káplány, Uramékat; nem külömben Szeraficus Sz. Ferencz Szerzetéből-való, és Szakolczai Conventhez tartozandó Tisztelendő Páter Raimundust, ki akkoron Sasvárot a’ Várban Isteni szolgálatok dolgából a’ népnek szolgált-vala) azon vólt, hogy kegyelmes Érsekjének parancsolattját mennél jobban lehetne, véghez vinné. Azokáért, e’ dolog előbb a’ népnek hi-hirdettetvén, hogy az Egyházi Rendnek Törvénye-szerűt a’ reá-kérdés, és vizsgálás jól végbe vitetethetnék, ez a’ Sasváriaknak adatott drága gyöngy, 1732-dik esztendőben Kiss-Aszszony Havának [augusztus] 25-dik napján a’ napnak le-alkonodása felé Egyházi Személyek által Hintóba tétettetvén, és a’ keresztény hív néptől késértetvén, a’ Sasvári Plébánia-béli Szentegyházba által-vitetett, és ott az óltárra tisztességesen helyesztetett. Onnét osztán éjjel említett Tisztelendő Vicze-Esperes-által, Méltóságos Gróff Czobor Familiátúl Lauretomi Bóldogságos Szűz tisztességére építettett, ‘s azon Szentegyházhoz ragasztott Kápolná-ba vitettetett.”⁴⁴

Itt léptek be a történetbe a pálosok, akik 1732 szeptemberében kezdeményezték a szobor csodáinak kivizsgálását és a kultusz egyházhatósági legitimálását. A rendtörténeti forrásokból tudjuk, hogy a pálosok magyarországi rendtartományának 1732. szeptember 15-én tartott ülésén Rósa Ferenc tartományfőnök javasolta, hogy sürgezzék Esterházy Imre érseknél a sasvári kegyyszobor csodáinak kivizsgálását, s ha az eredménnyel jár, helyezték a kegyhelyet a pálos rend gondozása alá.⁴⁵ A javaslatot

⁴⁴ *Magyar Országgnak...* 1751, 9–10.

⁴⁵ AP VII. 1733, p. 13: (Acta Capituli electivi Provincialis Hungariae) *Sassiniensis Thaumaturga Statua impetranda a Celsissimo Ordinario Rndissimo Patri Definitorialiter recomendatur*: Post hac proposuit R. P. Provincialis, quod cum audiat non ita pridem Sassinii nova Thaumaturga sacra Statua Beatissima Virginis Mariae exurgere, an non est consultum pro cura eiusdem instare apud Celsissimum et Reverendissimum Princepssem Archiepiscopum Strigoniensem: et adjuventum fuit, ut investigatur praevie de praefatae S. Statuae

Demsics István rendfőnök is támogatta, így az érsek utasítására az 1732. október 6-át követő napokban sor került a mirákulumok kivizsgálására.

Ismeretes, hogy a 17–18. században keletkezett, középkori előzményekkel nem rendelkező zárándokhelyeken a kultusz a kegyképnek tulajdonított különböző mirákulumok (pl. imameghallgatások, csodás gyógyulások, a kép könnyezése stb.) hírére alakult ki. A tridenti zsinat (1545–1563) kegyképek tisztelével kapcsolatos rendelkezései értelmében a püspökök kötelessége volt öröködni az egyházi fennhatóságuk alá tartozó hívek helyes módon gyakorolt vallásossága felett, valamint gondoskodni arról, hogy jámbor cselekedeteik babonáktól mentesek legyenek.⁴⁶ A csodás események kivizsgálására a püspök rendszerint egyházi (kánoni) vizsgálatot indított, melynek során tanúk meghallgatásával igyekeztek meggyőződni a *miraculumok* valódiságáról, s így a kultusztárgy kegyelemközzvetítő, azaz kegykép voltáról. Ilyen vizsgálatokról van tudomásunk például a győri kegykép (1697) és a celldömölki kegyeszobor (1745) kapcsán is.

A sasvári Pietà csodáinak kivizsgálását Agnelli György Imre holicsei plébános, Puch Márton jablánci plébános és Szentgyörgyi István szenicei parokiális gondnok végezte el, melyről a következőket írja a sasvári mirákulumos könyv:

“Sasvárot egybe-gyűlvén, Mind-szent Havának hatodik ‘s több következő napjain, tartozó kötelességek-szerént, e’ dolog véget-való reá-kérdezést, és közönséges vizsgálat az Egyházi Rendnek szabott Törvényre, és bé-vet szokása-szerént helyessen el-végzették. Melly minémű jeles, csudálatos, és nagy jó-téteményeket (mellyekben a’ Fájdalmak Annyának soha elegendő-képpen meg nem dicsérhető kegyes jó-vóltáiból sokan részesedtek, és irántok le-tett hitek-szerént-is tellyes bizonyosságot tettek) foglallyon magában, tetczik itt azokat a’ Szűz Máriához ajtatossággal vonszó Olvasónak elejbe terjesztenünk.”⁴⁷

A mirákulumos könyv ezt követően az “*Inquisitio*, avagy hiteztető vizsgálás” jegyzőkönyve alapján részletesen beszámol a kánoni vizsgálat alá vont csodás gyógyulásokról. Itt jegyezzük meg, hogy a szerző nagy hangsúlyt helyez arra, hogy különböző rangú és nemzetiségű zárándokok legkülönbözőbb betegségeinek csodás gyógyulásáról adjon számot. A történetek szereplői között a magyarok mellett nagy számban találhatók osztrák, cseh és morva nemzetiségűek is, ezzel is hangsúlyozva a szobor csodatévő erejének nagyságát és a hely nagy hírnevét.

approbatione canonica, quo in casu Reverendissimus P. Generalis dignaretur instantiam eiusdem sua Celsitudini R.ndissima recomendam gratiose assumere: cui paterne annuit Reverendissimus pater Generalis.

MOL, *Acta Paulinorum* (E153), fasc. 415, p. 11°; R. P. Provincialis studio exoperatum iri consideret. Placuit propositio iuxta ac consilium, offert se suaque studia ad hocce negotium Provinciae caput, provide perspicies, quantum Provincia sua accresceret emolumentum, si optatum sortiretur finem.

⁴⁶ 1563, 25. sessio: *Decretum de invocatione, veneratione et reliquiis Sanctorum et sacris imaginibus*. Vö.: *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai*. (Szerk. FILA B. – JUG L.) Bp. 1997, 372–373.; ld. még: TÖRÖK JÓZSEF: *A képtisztelet története*. In: Mariazell és Magyarország 2004, 23–27.

⁴⁷ *Magyar Országgnak...* 1751, 11.; ld. továbbá: JORDÁNSZKY 1836, 20–23.

A kánoni vizsgálat eredményeként 1732. október 18-án kelt dekrétumában Esterházy Imre esztergomi érsek engedélyezte a szobor tisztelétét.⁴⁸ Ezt követően november 9-én ünnepélyes transláció során vitték vissza a szobrot régi helyére, a templom keleti oldalán ma is álló háromszög alaprajzú védőépítménybe, ami lényegében egy *Bildstock*, azaz – a már-már feledésbe merült régi magyar kifejezéssel élve – képoszlop vagy képház.⁴⁹ **(7. kép)**

“Minek-előtte pedig a’ rendelt nap elő-gyütt-vólna, hogy a’ Tiszteletes Kép, az ő Méltóságához képest előbbi Kápolnájába illendő-képpen helyeztethetnék, és a’ szent Misék ottan keresztényi szokás-szerént mondattathatnának, a’ szent Oszlop újonnan csináltt három Óltárral meg-ékesítettet, a’ Kápolna pedig szent alamisna költségével szerzett deszkákkal meg-bévíttetet, ’s más szükséges dolgok-is szorgalmatosan el-készítettettnek.”⁵⁰

A pálos *Annales* leírása szerint a fa kápolnát a képház köré építették, mely azt mintegy kegykápolnánaként foglalta magába.⁵¹ Feltehetően ezzel a fából épült kápolnával azonosítható az az épület, mely egy 1735-ben megjelent kegyhelyismertető nyomtatványt illusztráló rézmetszeten látható.⁵² **(8. kép).** Ugyancsak ez lehet az a *Scheuer*ként (csűr, pajta) említett épület, ahol Mária Terézia 1746. évi sasvári látogatása során misét hallgatott.⁵³

⁴⁸ A kánoni vizsgálat leírását ld.: *Inquisitio Canonica Anno 1732*. In: Honori Mariano de Origine S. Statuae Thaumaturgae Sassiniensis. ELTE EK Kézirattár, Ab 43.; a *Decretum* szövegét ld. JANKOVICH, GERARDUS: *Novum sidus Hungariae...* Tyrnaviae 1746, 23–25.; magyar fordítását ld.: *Magyar Országnak...* 1751, 30–33.

⁴⁹ A képház a szabadtéri szakrális emlékek egyik válfaja, rendszerint oszlop vagy pillér formájú, tetővel ellátott védőépítmény a benne kialakított fülkében elhelyezett kép, relief vagy szobor számára. Főleg dél-német és osztrák területen terjedt el (*Bildstock*, *Bildsäule*, *Marterl* vagy *Betsäule*), a 14. századtól kimutatható. A műfaj hazai emlékei főleg Sopron környékén és a Kisalföld vidékén találhatók. Bővebben ld.: LISZKA JÓZSEF: *“Állítattott keresztényi buzgóságbul.”. Szakrális kismemlékek a szlovákiai Kisalföldön*. Dunaszerdahely 2000 (további irodalommal)

A sasvári háromszögletű képházat gyakran nevezik helytelenül kápolnának. A kis, boltozott térbe azonban nem nyílik ajtó, csak két vasrácsos ablak világítja meg a benne kialakított fülkét, melyben egykor a szobor helyezkedett el. Az építmény sarkain nyolcszög alakú pilaszterek állnak, tetejükön fiatornyokkal. E felett egy ugyancsak háromszög alaprajzú, toronyszerű rész emelkedik.

Egyes források szerint a képházon egykor az 1564-es évszám volt olvasható, analógiáit azonban csak a 18. századból ismerjük. [A háromszög alaprajzú szakrális építményekre vonatkozóan ld. KOZÁK KÁROLY: *XVIII. századi háromszög alaprajzú épületek Magyarországon*. Műemlékvédelem III. (1959) 142–148.; Uő: *Győr-Sopron megyei háromszög alaprajzú építmények*. In: Arrabona 2. (1960) 87–98.] A sasvári képház legközelebbi általunk ismert analógiája a Bécs melletti Oberlaa határában álló, 1709-ben épített háromszög alaprajzú ún. *Fiberkapelle*. **(7/b. kép)** (<http://www.oberlaa.com/Geschichte/Fieberkapelle.html>)

⁵⁰ *Magyar Országnak...* 1751, 14.; Ugyanerről az 1742-ben megjelent *Rövid sommácska...* című kegyhelyismertető így ír: [p. 7.]: „Hogy pedig azon kép tiszteletéhez nagyobb alkalmatosság adattathatnék, és ottand az elvett kegyelmekért méltó hála-adások, a’ jövendőbélieknek pedig el-nyeréséért buzgó ajátosságok szolgáltatathatnának, a’ mennyire akkorban a’ szűk alamisnának jövedelméből ki telhetett, egy kis kápolnácska három óltárral és sekrestyével építettett.”

⁵¹ DAP II. 326.: ut ad sacram Statuam et circa colossus, in quo reponenda ertat, Missae celebrari possent, circumaptatae fuerunt ternae altaris mensae, et cinctura in formam capella

⁵² *Kurze Beschreibung... der schmerzhaften Mutter Gottes zu Sassing*. H.n. 1735. Ld. TÜSKÉS–KNAPP 2001, 3. kép. Még számos, 1740 körül készült sasvári szentképen látható ennek a kápolnának az ábrázolása. Ld. SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 1987, kat. 281–284., 288.

⁵³ KHEVENHÜLLER II. 109. 24. Aug. 1746: ...führte man nach Sassin und dort hörte Meß bei den miraculosen Freuenbild, so dermahlen, weilten der neue Kirchenbau noch nicht vollendert, in einer Scheuern aufbehalten wird.

Az ünnepségre több processzió is érkezett Morvaországból, Ausztriából és Magyarországról, s a leírás szerint összesen több mint 25 ezer embert és 200-nál több zászlót számláltak.⁵⁴ A szobrot a plébániatemplom mellett álló Loreto-kápolnából⁵⁵ a plébánosok vállon, fegyveresek között vitték eredeti helyére, mögöttük haladt az érsek távollétében őt képviselő unokaöccse, egyben segédpüspöke, Esterházy Imre (1689–1763) címzetes sasvári főesperes, esztergomi kanonok által vezetett körmenet dobpergés, trombitaszó, ágyú- és puskalövések, valamint a *Te Deum* éneklése közben.⁵⁶ Esterházy misét mondott, majd három nyelven beszéd hangzott el, s az egész eseményt különféle csodás események kísérték.⁵⁷

Az átvétel alkalmából a kápolnában kronosztichonos feliratokat helyeztek el. Az oltáron az alábbi felirat állt:

VOTA IVVA GENTIS, PRAESSVRAS PLEBIS EGENTIS,
SPLENDENS HIS ARIS AVREA STELLA MARIS. [1732]
O TV NON VNA FLORENS REGINA CORONA!
SVBSIDIO LENI VIRGO MARIA VENI. [1732]⁵⁸

Az oltár mögött a szobor felállításának a hagyomány szerinti évszámát, illetve a csodák kezdetének évét rejtő felirat állt:

MATER DOLORIS, TIBI PIOS PROTEGE SERVOS TVOS. [1564]
EXAVDI TVOS CLIENTES IN HIS ARIS VIRGO MARIA PLORANTES! [1732]⁵⁹

Az oszlop két oldalán angyalok által tartott feliratszalagokon Szent Kázmér Mária-himnuszának sorai voltak olvashatók: “O Beata, perquam data nova Mundo gaudia, / Et aperta fide certa Regna sunt Coelestia!”

⁵⁴ *Magyar Országnek* ... 1751, 37.

⁵⁵ A sasvári Loreto-kápolnát a Czobor-család építtette 1718-ban. (ld. Slovenský Narodný Archív, Bratislava, Panstvo Šaštín [A sasvári császári uradalom birtokigazgatóságának iratai], 415, fol. 5°) Feltehetően ugyancsak a Czobor család építtette az egykori holicai Loreto-kápolnát. Ld. BALINT SÁNDOR: *Loretto és hazánk*. In: Uő: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyarországi vallásos népiélet köréből*. h.n., é.n., 33.

⁵⁶ 1732-ben szintén Esterházy Imre esztergomi kanonok vezetésével került sor a lorettoi Mária-szobor transzlációjára. (ld. BALINT–BARNA 1994, 130.)

⁵⁷ Az ünnepség részletes leírását ld. *Magyar Országnek*... 1751, 34–38.

⁵⁸ A mirákulumos a következőképp fordítja a feliratot: “Országunknak segítsd most nyomorút ügyét, / És a szegény Népnek enyhítsd nagy énségét; / Viszsa-hozattatván, óltárid szépségét / Szemléld, ’s Csillagodnak terjeszd fényességét. / Oh Te szép Királyné, nem egy koronával Tündöklő! és kegyes Királyi Pálczával / Ragyogó Nagy Asszony! kinek jóvoltával / Tellyes a’ föld, örizz-meg Fiad óltalmával.” (ld. *Magyar Országnek*... 1751, 35.)

⁵⁹ A mirákulumos könyv fordításában: “Most Fájdalmas Anya, Te hív szolgálodat / óltalmazd, érezzük vigasztalásodat.” “Halgass-meg bennünket itt siránkozókat / Ó Mária! ’s nékünk add-meg kívánt jókat.”

A PÁLOSOK MEGTELEPEDÉSE SASVÁRON

Mint láttuk, a sasvári Pietà csodáinak kivizsgálására és a szobor nyilvános tisztelésének engedélyezésére a pálosok kezdeményezésére került sor. A mirákulumok kivizsgálása az 1732. október 6-át követő napokban zajlott, az érsek pedig már október 18-án kiadta a szobor tisztelését engedélyező dekrétumot. Az ügy rendkívül gyors elintézésében bizonyára komoly szerepet játszott az, hogy Esterházy Imre érsek maga is pálos szerzetes volt, s egész életében a legkülönbözőbb eszközökkel támogatta a kép- és szentkultuszt. Ugyancsak szerepet játszhatott a kegyhely alapításában és a pálosok letelepedésében az érsek unokaöccse és segédpüspöke, Eszterházy Imre kanonok, aki címzetes sasvári főesperes és pálos konfráter is volt ekkor.⁶⁰ Nem kizárt, hogy ő hívta fel a pálosok figyelmét a kibontakozó helyi kultuszra, miután az előző évben ő végezte a sasvári canonica visitatiót, majd ő vezette a kegyszobor 1732. november 9-én tartott ünnepélyes transzlációját is.⁶¹ Ugyancsak szerepe lehetett a kezdeményezésben a sasvári születésű Kollenics Andrásnak (1664–1734), aki korábban a rend definitor generálisa, majd a máriavölgyi kolostor priorja volt.⁶²

A pálosok rögtön ezt követően megkezdték a tárgyalásokat, hogy az újonnan létrejött sasvári kegyhely mielőbb az ő gondozásuk alá kerüljön. Demics István rendfőnök megbízásából Vajay András, a magyar rendtartomány definitora november 21-én személyesen kereste fel gróf Esterházy Imre érsekeket pozsonyi rezidenciájában a sasvári kegyhely átvétele ügyében, aki hozzájárult ahhoz, hogy a sasvári kegyhely a pálosok gondozása alá kerüljön, csupán azt a feltételt szabta, hogy a pálosok a helyi földesúrral is állapotjanak meg erről.⁶³ 1733. januárjában Rósa Ferenc tartományfőnök azzal a kéréssel fordult gróf Friedrich Sailer-Anspang helyettes királyi kancellárhoz, aki zálogjogon bírta a Czobor család sasvári birtokait, hogy a kápolna körüli telket engedje át a pálosoknak. A gróf örömmel teljesítette a tartományfőnök kérését, s ama reményének is kifejezést adott, hogy Sasvár örökös ura, gróf Czobor József is beleegezik ebbe az adományozásba. Az éppen Bécsben tartózkodó Czobor gróf hozzájárulását a rendfőnök titkára, Gerdinics József kérte, a gróf azonban vonakodott a kérést teljesíteni. Ezt követően Rósa Ferenc tartományfőnök személyesen kereste fel Miskolcon a gróft, ahol ek-

⁶⁰ 1730-ban a nagyszombati pálos kolostor naplója említi a pálos konfráterek között. (vö. DAP II. 42.)

⁶¹ Esterházy (III.) Imrét (1689–1763) 1727-ben választották esztergomi kanonokká és címzetes sasvári főesperessé, 1733-ban pedig nagyprépostá. (vö. DAP II. 45.) Több éven át volt nagybátyja, Esterházy Imre érsek segédpüspöke, majd 1740-ben nyitrai püspökké szentelték. Az ő megbízásából építette át Franz Anton Pilgram a nyitrai székesegyházat 1751-52-ben, s készítette Martin Vogerl 1750-ben a nyitrai várkapu előtt álló Mária- (pestis-) oszlopot. Ld.: GULYÁS PÁL: *Magyar írók élete és munkái*. VII. Bp. 1990, 786–787. Kéziratban maradt műve: *Visitatio Ecclesiarum... in Archi-Diaconatu Sasvariensi... in Anno 1731* (Nyitra, Egyházmegyei Könyvtár – vö.: VÁGNER JÓZSEF: *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratai és régi nyomtatványai*. Nyitra 1886, 64., Nr. 55.) A temetésén elhangzott gyászbeszéd: TAPOLTSÁNYI GERGELY. *Három rendbéli házának bolts előjárója... Eszterházy Imre... nyitrai püspök ... Nyitra várában tartott pompás el-takarátatása alkalmatosságával ditsérő beszéddel megtiszteltetett ... 1763. eszt. karátson havának 30. napján*. Esztergom é.n. (OSZK 501.346)

⁶² Vö. *Catalogus paulinorum*, p. 8^v. 1728-ban ő festette a máriavölgyi templom hajójába a Remete Szt. Pál legendáját ábrázoló freskókat. (Vö. ANNALIUM, p. 90. [1734, XXIX]; DAP I. 287.)

⁶³ AP VII. 1733, p. 18^v

kor ő volt a helyőrség parancsnoka, s Czobor József végül 1733. március 14-én hozzájárulását adta a pálosok letelepedéséhez.⁶⁴

1733. április 3-án megtörtént a pálosok ünnepélyes beiktatása a Fájdalmas Szűz sasvári kápolnájába.⁶⁵ Első superiorjuk Tarnek Pál lett, akit 1735-ben a korábbi tartományfőnök, Rósa Ferenc követett a tisztségben. A kezdeti nehézségekkel küszködő pálos atyák szükségleteiről eleinte maguk a sasvári és környékbeli lakosok gondoskodtak. A szállás, melyet a provinciális perjel számukra a városban vett, 1733. szeptember 4-én teljesen leégett, ezért Sailern gróf a várba fogadta be a szerzeteseket, ahol 1738-ig, ideiglenes rendházuk felépüléséig laktak.⁶⁶ A sasvári rendház 1738-ban perjelségre emelkedett, s ezt a tisztséget elsőként az addigi superior, Rósa Ferenc töltötte be.⁶⁷

A kegyhely létrejöttében és a kultusz kibontakozásában komoly szerepet játszhatott a hittérítés és a rekatolizáció szándéka is. Ismeretes, hogy a 16–17. század fordulójára a katolicizmus Magyarországon mindhárom részében visszaszorult a protestantizmussal szemben. Egyes becslések szerint a 16. század végén az ország lakosságának körülbelül 70–80 %-a volt protestáns, majd az ellenreformáció hatására a 18. század elején a katolikusok száma már meghaladta a protestánsokét.⁶⁸ A rekatolizáció folyamata egészen 1781-ig, a türelmi rendelet kiadásáig folytatódott, s a 18. század végére a katolikusok aránya már meghaladta a 65 %-ot.

A katolikus restauráció fontos eszközeiként szolgáltak a hittérítő missziók és a kegyhelyek, s különösen igaz ez a Nyugat-Dunántúlra és a Felvidék nyugati részére.⁶⁹ Acsády Bonifác († 1671) pálos szerzetes pápai misszionáriusként már a 17. század közepén térítette Nyitra megyében, Sasváron és környékén a lutheránusokat, ahol még a 18. század elején is nagy volt az evangélikus vallású szlovák nemzetiségűek aránya.⁷⁰ A 16. század közepén, majd a cseh rendek fehérhegyi veresége után tömegesen települtek át az anabaptisták ("habánok") Csehországból Nyitra vármegye területére, így a holicisi és sasvári uradalomba.⁷¹ A protestánsok vallásgyakorlatát szabályozó 1681. évi 26. törvénycikk értelmében a nyitrai egyházmegyében az evangélikusoknak két artikuláris helye volt, ahol vallásukat szabadon gyakorolhatták: az egyik Nyitraszerdahely, a másik Strázsa, azaz a Sasvárral szomszédos tele-

⁶⁴ ANNALIUM, p. 63–64.

⁶⁵ DAP II. 314. továbbá AP, tom. VII., 1733. p. 8. – a sasvári plébánia 1733. április 2-án kelt bizonyoságlevele (*Testimoniales super introductione ad Capellam Saszciniensem*)

⁶⁶ DAP II. 45, 314.

⁶⁷ DAP II. 315.; AP VIII. 1738, 25.

⁶⁸ *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. (Magyar Néprajz VII.) (szerk. Hoppál Mihály) Bp. 1990, 448.

⁶⁹ A magyarországi katolikus missziókra vonatkozóan ld.: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania. (1627–1707) – Misszionáriusok jelentései Magyarországról és Erdélyről. (1627–1707)* (szerk. Tóth István György) Bp. – Róma 1994; A kegyhelyeknek a katolikus restaurációban játszott szerepére vonatkozóan ld.: TUSKÉS 1993, 299–307.

⁷⁰ KISBÁN 1940, I. 245, 277.; vö.: DAP II. 34; 1655: Ex monasterio vero Thallensi quo ob metum contagionis Papa confugerat fr. Bonifacius Acsády, Vesprimiensis Hugarus. A pálos missziókra vonatkozóan ld.: FAZEKAS ISTVÁN: *Galla Ferenc "Pálos missziók Magyarországon" c. kiadatlan munkája*. In: Pálos rendtörténeti tanulmányok. Válogatás a Budapesten, 1991. október 4-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából. (Szerk. SARBÁK GÁBOR) Bp. 1991, 219–228.

pülés. Ez a tény nem kis mértékben motiválhatta a kegyhelyalapítást, s az sem lehet véletlen, hogy a Dunántúl ez időben felvirágzó kegyhelye, Dömölk szintén artikuláris hely volt.

Erdődy László Ádám nyitrai püspök 1725-ös püspöki jelentésében arról számol be, hogy egyházmegyejében nagy a nem katolikusok, különösen a lutheránusok száma, s addigi püspöki működése alatt (1709–1724 között) a protestánsok közül több mint 31 ezren tértek át a katolikus hitre.⁷² Esterházy Imre 1746-os püspöki jelentésében szintén hangsúlyozza, hogy minden igyekezetével a “lutheránus eretnkség” visszaszorítására törekszik, s püspökségének öt éve alatt (1740–1745 között) 2500 áttérést regisztráltak.⁷³ A 18. század eleji Magyarország népességének nemzetiségi és felekezeti megoszlásáról nincsenek pontos adataink, csak az 1782. évi összeírások alapján következtethetünk valamelyest a korábbi állapotokra: ekkor a nyitrai püspökség területéhez tartozó Nyitra és Trencsén vármegyében az 510 ezres össznépességből 430 ezren vallották magukat katolikusnak, 61 ezren ágostai hitvallásúnak, 3 ezren reformátusnak, 12 ezren pedig zsidó vallásúnak. Figyelembe véve, hogy a két vármegye népessége az 1720–1787 közötti időszakban több mint kétszeresére (191 ezerrel 510 ezerre) nőtt, megállapíthatjuk, hogy míg a század első harmadában a katolizált protestánsok aránya meghaladta az össznépesség 20 %-át (a protestánsok aránya tehát ennél jóval nagyobb lehetett), addig a század végére az evangélikusok és reformátusok már csak a népesség 12%-át tették ki.⁷⁴ A rekatalizáció tehát igen nagy mértékű volt ezen a területen a 18. században, s ennek egyik fontos eszköze lehetett a sasvári kegyhely is. Ezt támasztja alá például, hogy a sasvári kegyszobor 1762. évi transláció alkalmából XIII. Kelemen pápától elnyert búcsúkiáltás a búcsú elnyerésének feltételéül szabta az “eretnkség kiirtásáért”, azaz a protestáns vallások visszaszorításáért végzendő imádságot.⁷⁵

A PÁLOS REND A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A 17. századra a pálosok már inkább csak névleg voltak remeterend, mintsem a valóságban. A Mohács előtti monostoraik javarészt megsemmisültek, csak a máriavölgyi, elefánti, csáktornyai, lepoglavai és a zágrábremai monostorban volt folyamatos a szerzetesi élet. A 16. század második felétől a Pozsony melletti Máriavölgy lett a rend központja, mivel budaszentlőrinci kolostorukat már 1526-ban felégették a törökök. Ezt a szerepét Máriavölgy egészen a 18. század közepéig megőrizte, csak 1756-ban tette át székhelyét a magyar tartományfőnök Máriavölgyből Pestre, az itteni rendházuk felépülését követően.

⁷¹ MRVA, IVAN: *Felekezeti és politikai népvándorlások a Cseh Korona országaiból Pozsony és Nyitra vármegye területére a 16–19. század folyamán*. In: Migráció. (Szerk. Novák Veronika) Dunaszerdahely 2001 (Nostra Tempora 5.) 37–48.

⁷² VANYÓ TIHAMÉR ALADÁR: *Püspöki jelentések a magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiből. 1600–1850*. Pannonthalma 1933, 161.

⁷³ Uo. 164.

⁷⁴ THIRING GUSZTÁV: *Magyarország népessége II. József korában*. Bp. 1938, 35, 46.

A rend a 17. században újjáéledt, a 18. században pedig új virágkorát élte. Az 1600-as évek első felében négy régi monostort (Sopronbánfalva, Sátoraljaújhely, Sajólad, Töketeres [Trebišov]) sikerült életre keltetni, Pápin pedig 1638-ban új rendházat hoztak létre. A 17. század második felében tizenegy további kolostort alapítottak, így például 1653-ban Nagyszombatban, 1688-ban Pesten, 1696-ban pedig Pécsen is megtelepedtek. A 18. században négy további középkori monostort is sikerült újjáéleszteni: Márianosztra (1717), Tüskevár (1732), Diósgyőr (1737), Család (Máriacsalád) (romjai Újlőt [Vel'ké Lovce] határában) (1749). A nagyobb közösségeket kiegészítették a kisebb, néhány szerzetesnek otthont adó rezidenciák, melyből nyolcat szerveztek.⁷⁶ A sasvári kolostoralapításra tehát a rend barokk kori "expanziójának" részeként került sor. A jezsuiták fokozatos háttérbe szorulásával párhuzamosan a 18. században a piaristák mellett a pálosok egyre jelentősebb szerepet tölthettek be az oktatásban is.⁷⁷ Rangosabb rendházaikban az utánpótlás részben a magyar arisztokráciából toborzódott. 1786-ban, a rend feloszlásakor 29 kolostoruk, illetve rendházuk volt a magyar rendtartomány területén.

PÁLOS KEGYHELYEK A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A pálos rend – bár eredetileg remeterendként működött – már a középkorban pasztorációs tevékenységet is ellátott és több kegyhelyet is gondozott. A középkori alapítású, pálosok által gondozott zarándokhelyek közül Máriavölgy (1377), Częstochowa (1382) és Zágrábremete (1280) a barokk időkben is a legjelentősebb pálos kegyhelyek voltak. A rend 16. századi hanyatlását követően a 17–18. században a pálosok pasztorációs tevékenységét tekintve is jelentős fellendülés tapasztalható: a katolikus restauráció századaiban a szerzetesek növekvő számarányához és rendházainak egyre kiterjedtebb hálózatahoz mérten fokozottabban kapcsolódtak be a lelkigondozói munkába. A 17–18. századi Magyarországon működő 142 zarándokhely közel háromnegyedét gondozták szerzetesrendek, s a 36 kegyhelyet gondozó ferencesek után a pálosok a jezsuitákkal azonos jelentőségre tettek szert, egyaránt 11–11 búcsújáráshelyet ellátva.⁷⁸

A pálosok elsősorban rendi kegyképük, a częstochowai Fekete Madonna kultuszát terjesztették, és több, a rend által gondozott kegyhelyen is a częstochowai kegykép másolatát tisztelték.⁷⁹ Így például a sopronbánfalvai pálos templom főoltárán elhelyezett częstochowai kegyképmásolatnak a 17. század közepén lendült fel a kultusza, s a hagyomány szerint III. Ferdinánd és I. Lipót császár is felkereste a kegyhelyet. A márianosztrai kolostort 1717-ben vették újra birtokba a törökök elől elmenekült szerzetesek, s az újjáépített templom főoltárán a częstochowai kegykép másolatát helyezték el, melyet hamarosan kegyképként kezdtek tisztelni, majd 1749. augusztusában a kép ünnepélyes megkoronázá-

⁷⁵ vö. *Neuer Stern in im Königreich Hungarn*. Pressburg, 1760 k., 44–45.

⁷⁶ KISBÁN 1940, I. 325–326.

⁷⁷ Ld. KOSÁRY DOMOKOS: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1983, 72–77.

⁷⁸ TÜSKÉS 1993, 23.

⁷⁹ SZILÁRDFY 2003

sára is sor került. Ugyancsak a częstochowai kegykép másolata áll a szakolcai, valamint a pesti pálos templom főoltárán, mely a 18. században fontos búcsújáróhellyé vált.

A 17–18. században az ország egyik legjelentősebb zarándokhelye volt a máriavölgyi pálos templom, ahol egy 13. századi Mária-szobor áll a kultusz középpontjában. A 17. század utolsó éveiben vették át a pálosok Radonay Mátyás püspök és mások adományaiból épült Pécs-szentkúti kegyhely gondozását, ahol a Fájdalmas Szűz kegyképét tisztelték.⁸⁰ A 18. század közepén kegyképként tisztelték a sátoraljaiújhegyi pálos templom Mária-képét,⁸¹ s ebben az időben vált kegyhellyé a máriacsaládi és a tőketerebesi pálos templom is. 1712-ben a könnyezés motívuma kapcsolódott a varannói Mária-képhez is, a templom azonban nem vált zarándokhellyé.⁸² A délvidéken a középkortól folyamatosan működő Zágrábremete mellett a pálosok gondozták az 1627-ben a glagolita papoktól átvett a szveticei [Svetičevo] templomot, melynek Mária-ikonját a 17. század közepétől kegyképként tisztelték,⁸³ s 1725-ben ugyancsak a pálosok vették gondozásuk alá a körösi (Križevci, Horvátország) kápolnát az ottani – a sasvárihoz igen hasonló – Pietà-kegyszobor csodái nyomán.⁸⁴ A pálosok Lengyelországban és Ausztriában is számos kegyhelyet gondoztak, így például a Graz melletti Mariatrost 1708-ban szintén az ő gondozásuk alá került.

A TEMPLOM ÉS A KOLOSTOR ÉPÜLETE

ÉPÍTÉSTÖRTÉNET

Mivel a Sasvárra sereglő nagyszámú zarándok fogadására a fából épült kápolna kicsinek bizonyult, a pálosok új templom építését határozták el. 1734-ben egy 45×45 lábnyi (85×85 m) telket kaptak a templom és a kolostor építésére, majd a következő évben az uralkodó hozzájárulását is megszerezték az építkezéshez.⁸⁵

A magyar rendtartomány évkönyve szerint 1736. nyarára a szükséges építőanyagok nagy részét már összehordták Sasvárra, s a hívek adományaiból a mesterek költségére is elegendő pénz gyűlt össze. A pálosok Kollonich Zsigmond bécsi érsek javaslatára – aki ekkor zálogjogon birtokolta Sasvart, s 1734-től a pálosok protektora is volt – Johannes Damianit, az 1729–33 között épült nagylérvári

⁸⁰ KISBÁN 1940. I. 295.; II. 34.

⁸¹ NEDECZKY, LADISLAUS: *Fontes Gratiarum Marianarum novi et veteres seu historica relatio...* Claudiopoli 1739, 123. (XCIII)

⁸² Ld. AP IV. (1712) 54–57.; TÜSKÉS 1993, 223.

⁸³ KISBÁN 1940, II. 184–188.

⁸⁴ BENDER, NICOLAUS: *Regina martyrum innumeris gratiis Corusca, Dei mater dolorosa Maria Crisiensis...* [H. és ny. n.] [1730] (OSZK VSS 315); PALOŠIKA, VLADIMIR: Proštenjarska crkva Majke Božje Koruske. Križevci 2004

⁸⁵ DAP II. 316.

[Vel'ké Leváre] templom építését bízták meg a templom megtervezésével és az építési munkálatok vezetésével.⁸⁶ A pálosok kérésére Damiani úgy tervezte meg a kéttornyú templomot, hogy a kegyszobrot ne kelljen elmozdítani eredeti helyéről, azaz a templom a képoszlopot (*colossus*) is magába foglalja, lehetővé téve, hogy minél több zárándok járhasa azt körbe: így tehát a templom lényegében az eredeti helyén megőrzött, kegykápolnaként szolgáló képház köré épült volna.⁸⁷ Az elsőként épült kápolnának a későbbi templomba integrálását más kegyhelyeken is megfigyelhetjük: hasonló szándék vezérelte a mariazelli bencéseket, mikor a templom 17. századi átépítése során a Nagy Lajos által építtetett gótikus szentély, illetve a lettner elemeinek felhasználásával kegykápolnát emeltek a főhajóban. A magyarországi kegyhelyek közül a búcsúszentlászói **(9. kép)** és az andocsi templomok esetében szintén kultikus jelentősége miatt őrizték meg a középkori szentélyt a barokk átépítés során: a legenda szerint mindkét helyen angyalok repítették a kegyhelyre a szentélyt, melyhez később a barokk templomot építették. Hasonló céllal épült 1696-ban a máriavölgyi pálos templom melletti Szentkút-kápolna, mely azt a kútat foglalja magába, melyben a legenda szerint a kegyszobrot megtalálták.

1736. június 8-án Damiani segédeivel, nagylévárdi ácsokkal és kőművesekkel Sasvárra érkezett, hogy megszemlélje a telket és kimérje az épület helyét. Damiani úgy gondolta, hogy a lápos terület mellett fekvő homokos telek elég szilárd ahhoz, hogy arra építsék a templomot és a kolostort. (A kolostor mögött ma is egy tó található.) **(10. kép)** Június 13-án Damiani tervrajzainak megfelelően kimérték a templom helyét, a következő napokban pedig elkezdték kiásni az alapokat.⁸⁸

1736. július 15-én sor került a templom ünnepélyes alapköletételére, melyről a magyar rendtartomány évkönyve részletesen beszámol. Esterházy Imre érsek az előző napon érkezett Sasvárra két segédpüspöke, Berényi Zsigmond és Klobusiczky Ferenc, valamint több kanonok kíséretében.⁸⁹ Az érsek ez alkalomból hat, összesen több mint 1200 forint értékű ezüst gyertyatartót adományozott a kegykápolna oltárárára. Ezt követően misét mondott a kápolnában, majd egy vörös színű, fából készült keresztet állított fel a felépítendő templom szentélyének helyén. Másnap az érsek megszentelte és a torony alapjában elhelyezte a templom sarokkövét, melyen egy réz lemezen az 1736-os évszámot kiadó kronosztichonos feliratot volt olvasható.⁹⁰ Az alapkö mellett Szent Martialis vértanú és Szent Orbán ereklyéit, valamint XI. Ince és az ekkor regnáló XII. Kelemen pápa viasz pecsétjeit helyezték el. Az eseményre emblémákkal és az azokhoz tartozó jelmondatokkal, valamint az 1736-os évszámot kiadó kronosztichonos feliratokkal díszített diadalkaput is emeltek. Az első embléma a napot és a föld-

⁸⁶ DAP II. 326. A nagylévárdi emplomra vonatkozóan ld.: Barok 1998, 402–403. – ismeretlen építész műveként. Johannes Damiani gyakorlatilag ismeretlen a barokk építészettörténeti kutatás előtt. Nem kizárt, hogy ugyancsak Damiani volt az 1723 körül épült, U alaprajzú, cour d'honneurös elrendezésű nagylévárdi Kollonich-Wenckheim-kastély építészé. (vö.: SÚPIS III. 380–381.)

⁸⁷ DAP II. 326–327.

⁸⁸ DAP II. 327.

⁸⁹ ANNALIUM, p. 105. Berényi Zsigmond szentelte fel 1737. január 14-én, Remete Szent Pál ünnepének vigíliáján a máriavölgyi templom új főoltárát is ld. DAP I. 329.

⁹⁰ A felirat szövegét ld.: ANNALIUM, p. 105–106.

golyót ábrázolta, a második egy szárnyaló sast, a harmadik egy vízforrást, a negyedik pedig a Merkúrt a Nap közelében.⁹¹

Az alapkövetélt követően váratlan nehézségek, és egy különös közjáték akadályozta az építkezés előmenetelét. A lápos terület mellett fekvő homokos telken a baloldali torony alapozásához kiásott gödörben ugyanis talajvíz tört fel. Ennek ellenére Damiani úgy ítélte meg, hogy az alapokba vert 8 láb (2,5 m) hosszú égerfa cölöpből álló cölöpalapozás, és az arra erősített gerendarács szerkezete elég erős lesz a templom és toronyfalak hordására.⁹² A szerzetesek azonban aggályaiknak adtak hangot, és kétségbe vonták, hogy elég szilárd lesz a felerészt lápos, felerészt homokos talajon készült alapozás.⁹³ A vita hírére július 31-én Sasvárra érkezett Fierendroth Gergely tartományfőnök, s magával hozta a Rómában teológiai és építészeti tanulmányokat folytatott, s onnan épp visszatért pálos szerzetest, Vépi Mátét.⁹⁴ Vépi – akit az építészetben igen járatosnak (*Architecturae disciplinis apprime excultum*) mondanak a források – a helyszínt megvizsgálva nem tartotta elég erősnek a Damiani által javasolt szerkezetet. Próba gyanánt néhány kalapácsütést mért a cölöpkre, melyek ettől egy ujjnyival mélyebbre süllyedtek, ezzel demonstrálva, hogy a gerendarácsos szerkezet a falak súlyát nem tartaná elég stabilan, s a megsüllyedt cölöpök és az egyenetlen súlyeloszlás miatt a templom boltívei megrepednének.⁹⁵ Vépi megjegyzéseit Damiani visszautasította, majd a kialakult vita következtében a tartományfőnök Vépit kérte fel a munka folytatására, aki saját tervei szerint (*juxta novam delineationem, a se conceptam et formatam*) folytatta a munkát, új helyen kezdte kiásatni az alapokat és szilárd támrendszert gondolt ki.⁹⁶ Eközben Damiani – tanulatlannak mondva Vépit – panaszt tett Kollonich érseknél, aki a munkálatok felfüggesztésére utasította a pálosokat, és magához rendelte a sasvári perjel. Az érsek Bécsben súlyos szemrehányásokkal fogadta Rósa Ferencet, Damianit nagy tudású, sokat tapasztalt építésként jellemezve. A perjel erre méltatta Vépi építészeti tudását, s meggyőző érvelésére az érsek bécsi építészeket kéretett magához az ügy kivizsgálására. A bizottság tagjai mind Damiani, mind Vépi tervrajzait gondosan megvizsgálták, s egy kivételével megvalósíthatónak tartották Damiani

⁹¹ DAP II. 327.

⁹² A nem megfelelő teherbírású talajra történő építkezés esetében a cölöpalapozás alkalmazása az ókor óta ismert eljárás. Vö.: DÉRY ATTILA: *Történeti szerkezettan*. Bp. 2002. 23–26.

⁹³ ANNALIUM, p. 103. [1736, XI]: area pro occupandis Ecclesiae fundamentis excisa fuit, quantumvis – uti paulo postnarraturi sumus – ob locum nimium quantum palustrem, aquisque redundatem pro prima turri destinatum ab hoc saluberrimo consilio recedere coacti fuerint. Uo. 107. [1736, XVI]: Murariorumque supra lapidem ni fundo solido collocatum, ferebat opus. Sed patres summe tenebantur sollicitudine de fundo alterius Turris ac parietis Ecclesiae, ut pote palustri ac sabuloso: quamvis enim illum fabri lignarii ad mentem et jussum Architecti, octo pedum alneis trabibus et cratibusque inis adeo firmaverint, ut judice Architecto supra ligna illa satis alte solo infixi secure possint jaci fundamenta. Nostris tamen res ita stabilis minime fatura videbatur ac proinde multum anxii. (Vö. DAP II. 327.)

⁹⁴ Vépi 1736. július 12-én tért vissza Rómából Máriavölgybe. Ld. *Diarium Conventus Mariae Thallensis* (ETE EKK, Ab 185) p. 285: Die 12 Julii: Pater Matheus Vépy terminato studio Theologico Romae feliciter hic advenit.

⁹⁵ DAP II. 326–327.; ANNALIUM, p. 13, 107–110. (1736, XI, XVI–XVIII.)

⁹⁶ DAP II. 327.

tervét az eredetileg kijelölt helyen, a gerendarácsos megerősítés alkalmazásával.⁹⁷ A különvéleményt megfogalmazó mester azonban arra figyelmeztetett, hogy az egyik bécsi városkaput, mely részben száraz, részben nedves talajra és cölöpökre épült – ahogy Damiani terve szerint a sasvári templom is épülne – minden évben javítani kell, ezért ő nem támogatja Damiani elképzelését. Kollonich végül engedélyezte, hogy a pálosok Vépi tervei szerint, s az ő irányításával folytassák a munkákat, s egyben 200 aranyat adományozott a rossz helyen kiásott alapok feltöltésére.⁹⁸

Vépi az eredeti tervhez képest kissé nyugatabbra jelölte ki az épületegyüttes helyét, a templom baloldali tornya így arra a helyre került, ahová Damiani a jobboldalit tervezte, maga a templom pedig a korábban a kolostornak kijelölt területen épült fel.⁹⁹ Ezzel a hely kiválasztással azonban a képház a templom falain kívülre került, ezért Vépi azt a templom keleti oldalához építendő kegycápolnába kívánta befoglalni, ami azonban nem épült meg, a kegyszobrot ugyanis végül a templom főoltárán helyezték el. Itt jegyezzük meg, hogy a templom észak-déli tájolású, tehát főhomlokzata észak, szentélye pedig dél felé néz, a kolostor pedig a templom nyugati oldalán helyezkedik el. Ez minden bizonnyal a terepviszonyokkal magyarázható, az épületegyüttes elhelyezését ugyanis meghatározta a pálosok rendelkezésére álló 45×45 lábnyi (85×85 m) telek, a telek nyugati oldalán elhelyezkedő tó és a képház helyzete. **(11, 12. kép)**

Az építkezés folytatásához a perjel két kemencét építtetett a téglák égetéséhez.¹⁰⁰ Helyszíni megfigyeléseink szerint Vépi egy átszellőztetett, téglaboltozatos, kanalizált pincerendszert alakított ki a templom és a kolostor egésze alatt, amit a talajvíz nyomásának ellensúlyozására a pince padlószintjében lefelé fordított, vonóvasakkal megerősített boltövekkel erősített meg.¹⁰¹ **(13. kép)** A tartófalakba oldalról beszivárgó és alulról kapillárisan felszivárgó nedvesség így a téglafalazatból a pince légtere felé tud eltávozni, elpárologni. Vépi tehát az égerfa cölöpalapozás helyett – mely minden bizonnyal túl

⁹⁷ BINGER: *Annales*, p. 61.: Sed ubi postmodum exmissi Viennae Magistri delineationem Architecti Damiani pluribus mensis vitiatum observassent, ac plenius dein Viennae per Urbis Magistros discussa delineatio Patris Matthaei, illorumque iudicio probata esset, etiam eminentissimus placitum suum adiecit, ut juxta elaboratam a P. Matthaeo ideam in fundo noviter assumpto aedificium omni sollertia continuetur.

⁹⁸ ANNALUM, p. 109. [1736, XVIII]: Verum Magister ille Architectura, reliquorum omnium oppinionem non subscribens, rem esse plenam discriminis affirmabat, asserens in sua sententia fidem, nescio quam Viennensis Civitas portam, cuius quia alterum latus fundo solido, alterum autem palustri trabibusque firmatu inhaeret: singulis propemodum annis reparatione ac instauratione eget. In hujus itaque sententiam Eminentissimus ipse concessit, rejectoque illo suo Machinatore, ultro annuit, ut supra laudatus Pater Vépius noster, tam extrunda Templi fabricae spatium regula deteriberet, quam etiam adumbrationem ejusdem effingeret. Hoc igitur de causa egestus ille primus pro fundamentis locus ducentorum ferme aurorum impensa praeparatus: terra denuo oppleri debuit ac demum necessitate ita exigente jata sunt alibi nova fundamenta.

⁹⁹ BINGER: *Annales*, p. 61.: Idcirco R.P. Provincialis pristinum mutare consilium, suadentibus ipsam Architecto Patre Mattheo, et Magistro Murariorum, palustrique solo deserto, artificii locum vertere decrevit. Hinc juxta novam delineationem a praefacto patre Mattheo formatam, locus impositionis primi lapidis pro prima turris fundo successit, qui antehac pro secunda deputatus erat, et ab inde in spatio prata respiciente, alias pro fabrica coenobii designato, per ad ulteriorem Ecclesiae structuram fundamenta locari caeperunt.

¹⁰⁰ BINGER: *Annales*, p. 61.: Cuius initio Provisori suo Sassiniensi dedit in commissi, ut bina ibidem habitae laterilia fornaces ad excoquendos copiosiores lateres restaurarent, quorum millenarius, licet aliis quatuor, nobis tamen tribus veneant florenis. Atqua sic oppilato ore iniquitatis, in reassumpto aedificio alacrius processus est.

¹⁰¹ A lefelé fordított boltöveket gyakran alkalmazták rossz minőségű, egyenetlen üledékes talajra történő építkezés esetén. Vö.: DÉRY ATTILA: *Történeti szerkezettan*. Bp. 2002, 19–20.

költséges lett volna – sávalapozást alkalmazott, melyre a helyszínen rendelkezésre álló agyagból és homokból gyártott téglákból boltozott pincerendszert alakított ki. Bár a pincében jelenleg is gyakran felgyülemlik a víz, a Vépi által választott megoldást az idő igazolni látszik, a felépítményen ugyanis nincsenek repedések és a falak sem nedvesek.¹⁰²

A fent ismertetett vita lezárultát és az érsek jóváhagyását követően 1736. augusztus 18-án Vépi 20 kömüvessel elkezdte az építkezést.¹⁰³ A munkálatok további előremenetelére vonatkozóan nem maradtak fenn részletes leírások, a szórványos adatokból csak nagy vonalakban tudjuk rekonstruálni a templom és a kolostor építéstörténetét. Nem valószínű, hogy a továbbiakban is maga Vépi irányította a munkákat, erre tanári működése mellett aligha volt lehetősége, ráadásul már az építkezés felidéjében, 1747-ben meghalt. (Vépi mindig mind *architectus*, azaz tervező építész, és nem mint *aedificator*, azaz építő, kivitelező mester szerepel a forrásokban.) A szerzetesrendek építkezéseiknél általában kivitelező vállalkozót vettek igénybe – mint például a pesti pálos templom esetében, ahol előbb Drenker Mátyás pesti céhes építőmester, majd Mayerhoffer András, végül Martin Siegl vezette a kivitelezését – így feltehetően Sasváron is így történt.

Az 1736–46 közötti évekből semmilyen adatunk nincs az építkezésre vonatkozóan, a pálos évkönyvből azonban megtudjuk, hogy 1746-ban a templom falai a fedélszék magasságáig már álltak. A templom építésének ezen szakasza Esterházy Imre (1663–1745) érsek támogatásával zajlott, aki az 1737–1744 közötti években összesen 7500 forintot adományozott az építkezésre. Halála után az építkezés legfőbb támogatójaként az uralkodópár lépett az érsek helyébe: 1746-ban Lotharingiai Ferenc 1000 rajnai forintot adományozott a templom tetőzetének elkészítésére, Mária Terézia pedig 200 arannyal támogatta az építkezést.¹⁰⁴ 1748-ra a templom tetőzete az oldalkápolnák kivételével elkészült, majd a következő évben már cseréppel fedik a templomot.¹⁰⁵ A korabeli gyakorlat szerint – statikai okokból – a tetőzet elkészültét követően kellett készülnie a hajó boltozatának.¹⁰⁶ 1748-ra a kolostornak a templom homlokzatához kapcsolódó északi szárnya is készen állt az első emeletig, 1754-re pedig a déli szárny is elkészült, melybe még ebben az évben beköltöztek a szerzetesek.¹⁰⁷

¹⁰² Bár a források nem tesznek említést arról, hogy végül mégis cölöpalapozást alkalmaztak volna a templom építéséhez, egy 1843-ban megjelent kegyhelyismertetőben mégis azt olvashatjuk, hogy "az egész épület mocsáros helyeztetése miatt cölöpökön áll". Vö.: MATEJKA 1843, 59.; vö.: *Vasárnapi Ujság*, 1902, 37. sz., 603.

¹⁰³ DAP II. 327.; MOL, *Acta Paulinorum*, fasc. 415, 30': Subseque die secundum patres nostri ad audientia ut vocant, comparentes [...] Eminentissimum Principem approbare recessum a loco palustri et sabuloso ad solidum limosum, delineationem item laudati Patris Architeti Matthaei icite ad Architectonices Principia judico Magistrorum Vienensium elaboratam acceptare... Patres nostri consolati ad propria remearunt, et reassumpto, post duodecim diem intercapedinem, aedificio alacrius cum 20 muratiis dirigente Patre Matthaeo progrediebantur. Murariis vero caeterisque operariis merces ex piis oblationibus, fideliumque elemosyus largiter obvenientibus, reddita est.

¹⁰⁴ DAP II. 328. – tévesen 2000 aranyként, az eredeti forrásban a királynő adományaként 200 arany szerepel.

¹⁰⁵ 1748-ban báró Pongrácz Mihály és Okolicsány József Árva vármegyei alispán a tetőzethez szükséges faanyagot adományoznak. (DAP II. 328–329.)

¹⁰⁶ ANDORNÉ TÓBIÁS 1974, 375.

¹⁰⁷ Ld. 191. jegyz.

1751-re a kolostor többi szárnyának falai a lábazat magasságáig készen állnak, s ugyanebben az évben Mária Terézia 87 mázsa rezet adományoz az oldalkápolnák tetejének befedésére.¹⁰⁸ Az 1750-es évek közepén a templom belső díszítése zajlik, 1757-re elkészültek a freskók és az első két mellékoltár is.¹⁰⁹ 1760 nyarán már a kétemeletes kolostor belső udvarának Colosseum-motívumos faltagolása is kész volt.¹¹⁰ **(14. kép)** 1762-ben a padlóburkolat lerakásával a templom nagyrészt elkészült,¹¹¹ így augusztus 12-én sor kerülhetett a templom felszentelésére, 15-én pedig a kegyszobor ünnepélyes átvitelére. A templomtornyokat 1776-ban emelték, s azokban négy harangot is elhelyeztek.¹¹² 1766–1767-ben folytatódott a kolostor építése, az évkönyv a kolostor nyugati szárnya, benne a refektórium és a konyha építést említi ezekben az években.¹¹³ Az északi szárny helyiségeit 1776-ban boltozták,¹¹⁴ és a kolostor kapujának frízébe vésett évszám tanúsága szerint ebben az évben be is fejezték a kolostor építését. **(15. kép)**

VÉPI MÁTÉ, AZ ÉPÍTÉS

A pálosok évkönyvének egykorú bejegyzései szerint tehát a sasvári templom Vépi Máté tervei (*delineatioja*) szerint épült fel. Vépít ugyancsak a sasvári templom tervezőjeként említi Csáky Miklós nagyváradai püspök 1740. március 25-én kelt, Fejér Pálhoz, a pálos rend magyarországi tartományfőnökhöz írt levelében.¹¹⁵ Bár ez utóbbi forrást Bíró József már 1932-ben publikálta, majd Aggházy Mária 1936-ban a pálos *Annales* Vépire vonatkozó adatait tette közzé, a hazai kutatás mindmáig nem fordított kellő figyelmet a pálos építészre.¹¹⁶ Vépi Máté (1710–1747) jelentősége elsősorban abban áll, hogy – eltekintve az 1699-ben az egri jezsuita templomhoz tervet készítő Pethő István kivételes példájától¹¹⁷ – a Magyarországon működő szerzetes építészek – így a kolozsvári jezsuita templomot ter-

¹⁰⁸ DAP II. 329.

¹⁰⁹ DAP II. 329.

¹¹⁰ DAP II. 316. In muro dispositiones per omnia quatuor latera jam erant artificiose pro triplici architectonico ornatu, Dorico, Jonico et Corinthico factae... Pilae seu leznae sunt 52. Tres igitur ordines continent 156 lezenas. Fenestrae 84 erant ormandae.

¹¹¹ DAP II. 318.

¹¹² DAP II. 330.

¹¹³ DAP II. 329–330.; ANNALIUM, p. 663.

¹¹⁴ DAP II. 330.

¹¹⁵ Csáky a tartományfőnökhöz írt levelében Vépi Mátét Váradra kéri, hogy vele terveztesse meg az új székesegyházat, vagy az 1723-ra felépült, székesegyházként használt Szent László-templomot építesse át vele: "Véppi Atya az Sassini Basilicanak felállításában munkálkodó és az Architecturában derekasson értelmes volna, azért mivel inkább 'Szerzetes Embert meg hinnék benne, mintsem világit, kérem kgdt ne legyen terhére a megnevezett Patert kevés időre ide engedni, és beküldeni, hogy legalább delineáltatását eö kglme által tétessen meg, a' vagy a mostaninak restaurátóját lehessen véghez vinni." Vépi 1740. nyarán minden bizonnyal elutazott Váradra, mert Csáky szeptember 29-én írt levelében már a megígért terveket kéri tőle, melyeket bizonyára el is készített, a püspök ugyanis 1741. március 24-én írt levelében azt írja, hogy a székesegyház "delineatioja P. Véppi Paulinusnál Maria Thalban vagyon". (A levelet közli Bíró 1932, 120–121.) A nagyváradai székesegyház azonban végül – mint tudjuk – Franz Anton Hillebrandt, illetve Giovanni Battista Ricca tervei szerint épült fel 1751–1779 között, Vépi tervei szerint épült fel azonban a nagyváradai pálos templom.

¹¹⁶ Bíró 1932, 18–19.; AGGHÁZY 1936, 97.

¹¹⁷ VOIT PÁL et al.: *Heves megye műemlékei*. II. (Magyarország műemléki topográfiája VIII.) Bp. 1972, 530.

vező, innsbrucki születésű Christoph Tausch,¹¹⁸ és a szintén tiroli származású Martin Wittwer – mellett ő az első hazai szerzetes építész, aki építészeti ismereteinek köszönhetően tervezési feladatokhoz is jutott.¹¹⁹ Jelentőségét tovább növeli, hogy építészeti ismereteit részben Rómában, teológiai tanulmányai során szerezte, s ennek következtében – mint a későbbiekben látni fogjuk – a római (kora) barokk építészet, illetve sajátos jezsuita orientációja révén a jezsuita rendi építészet hatása közvetlenül jelentkezik művein.

A pálosok évkönyve Vépi 1747-ben bekövetkezett halála kapcsán részletesen beszámol pályájáról.¹²⁰ Ebből megtudjuk, hogy a sasvári mellett ő tervezte a nagyváradi,¹²¹ illetve a pécsi pálos (liceumi) templomot is.¹²² Az 1741–56 között épült a pécsi pálos templomnak a Vépi által szignált tervjazza is fennmaradt, jelenleg a MOL T szekciójában, a pálos rendi tervek között található.¹²³ **(16. kép)** Ugyanitt őrzik Vépi egy további, 1745-ben készült, szintén jelzett, azonban nem megvalósult tervét a nagyszombati pálos templom homlokzatának átalakításához,¹²⁴ **(17. kép)**, valamint egy harmadik, a gótikus tuskavári (középkori nevén nagyjenői) templom mellett épített – azóta lebontott – pálos kolostorhoz készült, 1743-as tervjazát.¹²⁵ **(18. kép)**

¹¹⁸ VERESS FERENC: *A kolozsvári jezsuita templom építése*. In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Piliscsaba 2006, 414–423.

¹¹⁹ Vépi ezen jelentőségét – miután Voit Pál nyomán a kutatás hosszú ideig megkérdőjelezte Vépi szerzőségét a sasvári templom esetében – csak legutóbb ismerte fel a hazai építészettörténet-kutatás. Vö. KELÉNYI GYÖRGY: *Erett és késő barokk*. In: *Magyarország építészetének története*. (Szerk. Sisa József – Dóra Wiebenson) 1998, 131–132.

Magyarországon csak a 18. század közepétől, s elsősorban a piarista rendben jelentek meg hazai szerzetes-építések, illetve építészettanárok. A kecskeméti Nagytemplomot tervező Oswald Gáspár mellett így például említethetjük Morvay Keresztélyt, aki egyes források szerint a nyitrai piarista templomot tervezte, és egyben irányította is az építési munkákat. (Ld.: CSÖSZ IMRE: *A kegyes-tanító-rendiek Nyírárn*. Nyitra 1879, 241.) Később Krolik Vazul (1733–1804) vezette az építkezést, aki 1766–72 között a szenci Collegium Oeconomicumban tanított építészet, majd 1766-ban a tatai rendház építési ügyeit vezette. 1771-ben ő készítette el az épülő nagyváradi rendház rajzait is. (HEGYI FERENC: *Új adatok a tatai piarista kollégium XVIII. századi történetéhez*. In: *Piaristák Magyarországon 1642–1992. Rendtörténeti tanulmányok*. (Szerk. HOLL Béla) Bp. 1992, 89–165., itt: 97.) További példaként említethetjük Ettinger Alajost (1745–1804), aki 1771-től a váci Theresianumban volt az építészet tanára, s 1781-ben Migazzi püspök a székesegyház építésének és Oswald Gáspár munkájának folytatására kérte fel. Nekrológia szerint több épület kivitelezését is irányította, a Piarista Rend Központi Levéltára pedig egy pavilonhoz készült jelzett tervjazát is őrzi. (Ld. *Saur – Allgemeines Künstlerlexikon*) (Köszönöm Koltai Andrásnak, hogy felhívta a figyelmem ezekre az adatokra.)

¹²⁰ DAP II. 50, 280.; ANNALUM 351. (1747. V.); vö. AGGHÁZY 1936, 96.; MOLNÁR 1981, 26–28.

¹²¹ Vö.: BÍRÓ 1932, 18–19. BÍRÓ József még csak feltételezte Vépi szerzőségét, a később feltárt források azonban igazolják feltételezését: DAP II. 63: 1740: Impositio primi lapidis [t.i. a nagyváradi pálos templomnak] juxta schema architecti nostri p. Mathei Vépy...; ld. továbbá: MOL, *Acta Paulinorum* (E 153), fasc. 415, p. 68^v [1740, VIII]: Superior Magno-Varadiensis, habito jam aedificii erigendi Architecto Professionis nostra Patre Mattheo Vépy, alibi laudato, formato schemate, studium suum jubente Provincia Praeside, praeprimis in parandis necessariis pro primo eoque benedicto imponendo lapide collocavit.

¹²² DERCSÉNYI DEZSŐ – POGÁNY FRIGYES: *Pécs*. Bp. 1956, 189–192.

¹²³ MOL, T 16/6. Felirata balra lenn: “Iconographia Novi Monasterii et Ecclesiae 5nque-Eccles[ien]si Ordinis S. Pauli I^{mi} Eremitae delineate Anno 1740 p[er] Fr[atrem] M. W.” A pécsi pálos templomra és kolostorra vonatkozóan ld.: DERCSÉNYI DEZSŐ – POGÁNY FRIGYES: *Pécs*. (Városképek – műemlékek) Bp. 1956, 189–192.; KISBÁN 1940, II. 32.

¹²⁴ MOL, T 16/7. Felirat balra lenn: “Iconographia, prospectus et scenographia Eccta. Jesu et Maria / ordinis S. Pauli I^{mi} Eremitae in V. Conventu Tymarivene delineate / in V. Convent Maria Nostre p[er] Fr[atrem] M. W. 1745.” (vö. DAP II. 21.) A nagyszombati pálos templomra vonatkozóan ld.: *Barokk* 1998, kat. 13.

¹²⁵ MOL, T 16/8. Felirata balra lenn: Schala orgiarum juxta quam facta est delineatio Ecclesiae et Conventus M[agni] Jenuensis Anno 1743 die 30 Maji in M[aria] N[ost]re. A nagyszombati rendház naplója a Vépi által ter-

A pálos rendtörténeti források alapján Vépi Máté életrajzát többé-kevésbé ismerjük: Nagyszombatban született 1710-ben, világi neve Antal, szülei Vépi Péter és Babics Anna.¹²⁶ A logica elvégzése után 1728-ban Nagyszombatban lépett be a pálos rendbe. Fogadalmi évét Sopronbánfalván töltötte, s 1729. novemberében tette le a szerzetesi fogadalmat. Ekkor szlovákul és valamelyest magyarul beszél.¹²⁷ Máriavölgyben végezte el a 3 éves filozófiai stúdiumot, majd 1732-ben (?) a tehetségesnek és szorgalmasnak mondott szerzetest előljárói a római pálos kolostorba küldték, hogy a jezsuitáknál (*in Collegio Societatis Jesu, ut vocant, Romano*), vagyis a Collegio Romano-ban (Pontifica Universitas Gregoriana) folytassa teológiai tanulmányait.¹²⁸

Vépi római tanulmányai végeztével – teológiai magiszteri fokozattal – 1736-ban hazatért, s a filozófia tanárának nevezték ki Márianosztrára. 1738-ban a filozófia tanára a sajlóádi kolostorban, 1740-ben megszerzi a filozófiai magisztrátust.¹²⁹ Vizsgatézisei nyomtatásban is megjelentek.¹³⁰ 1741-ben már a teológia tanára Márianosztrán, 1743-tól egyházjogot tanított Nagyszombatban, majd 1744-től 1746. szeptemberéig ismét Márianosztrán tanított teológiát. Közben 1745-ben a teológia doktorává avatták.¹³¹ 1746. őszétől újból Nagyszombatban volt a teológia professzora, s hosszú betegség után 1747. április 26-án itt halt meg, 37 éves korában, s itt is temették el a pálos templom kriptájában.¹³²

A források megemlítik, hogy a filozófia és teológia mellett Rómában *privato studio* architektúrát, geometriát és építészeti rajzot is tanult.¹³³ Sajnos építészeti tanulmányainak részleteiről semmit sem tudunk. Építészeti érdeklődése máriavölgyi tanulmányai során alakulhatott ki, ahol a filozófiai stúdium keretében minden bizonnyal matematikát és geometriát is tanult. Római tartózkodásának ide-

vezett épületek között – a sasvári, nagyváradai és a pécsi mellett – a túskevári kolostort is említi. (vö.: DAP II. 50.) A túskevári kolostorra vonatkozóan ld.: MOLNÁR 1981, 23–38.

¹²⁶ Lehetséges, hogy rokona a holicsei születésű pálos szerzetes Vépi Imrének (1649–1704?), aki 1696-ban az elefánti konvent vikáriusa, majd 1699-ben a máriavölgyi kolostor superiorja. (Ld. BÍRÓ 1932, 18.; *Catalogus paulinorum*, p. 5^a)

¹²⁷ Vö.: BARANYAI BÉLÁNÉ: *Adatok a XVIII. századi márianosztrai pálos művészethez*. MÉ 1957, 65–76., itt: 23. jegyzet

¹²⁸ MOL, *Acta Paulinorum* (E 153), fasc. 415. p. 133^v–134: [Vépi...] Philosophicis dein Disciplinis in Monasterio Thallensi eruditus, ob praclara, quae dedit, ingenii sui Specimina, Romam ad conventum missus, Theologiae curriculum in Collegio Societatis Jesu, ut vocant, Romano, solertem impendendo operam, absolvit. Obedientia in Hungariam evocante, easdem, quas habit Scientias, Philosophiam in Coenobio Noszternsi, Theologiam partim in eodem, partim Tyrnaviae coplanavit, Magisterii philosophici et theologici laurea ornatus. Sacram etiam juris prudentiam, et theologiam moralem tradidit. [...] Pater iste doctrina, pietate, ac virtutibus religiosus praeditus, vita longiore dignus, Roma privato studio, a diligentia, architecturam, geometriam, delineationem, eximio profectu facultates has sibi comparavit, adeo ut praestans fuerit Architector, Geometra, et Delineator: testantur id FF nostrum Ecclesiae, Sassiniensis, et Conventus delineatus Quinque-ecclesiensis, Magno-Varadiensis cum primario novi conventus Tractu: qua ipsi asseri debent, opera enim quis sunt.

Mivel római tanulmányai alatt az ottani pálos rendház lakója volt, a rend 1738. és 1741. évi tartományi ülése is Vépi képviselte a római rendházat. (Vö.: AP, tom. VIII, [1738], p. 22^v; Uo. [1741] p. 91.)

¹²⁹ AP, tom. VIII, [1738], p. 25

¹³⁰ VÉPI, MATTHAEUS: *Theses ex universa philosophia Aristotelico-Thomistica, quas ... in Monasterio Mariae-Nostrensi anno 1740. mense Septembri palam propugnandas susceperunt... Alexius Kádas et Alexander Bolczek, ordinis S[ancti] Pauli... praeside...* Budae 1740 (Pozsony, Szemináriumi könyvtár) Vö.: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. VII. Pótlások*. Bp. 1989, 549.

¹³¹ AP IX. 158, 199. Vö.: KISBÁN 1940, II. 93.

¹³² ANNALUM p. 351. (1747. V.)

¹³³ DAP II. 280. (V.ö. 128. jegyzet)

jéből egyetlen adatot ismerünk: 1735. szeptember 20-án a pálos rend máriavölgyi tartományi ülésén a római perjel rendkívül dicsérőleg, mint szorgalmas és engedelmes diákról emlékezett meg Vépíről,¹³⁴ és nekrológja is csupán annyit említ, hogy római tanulmányai idején éjszakánként, mikor társai már pihentek, órákon át tanulta az építészetet és a geometriát, s hogy “tudásával a szakma legkiválóbb szakértőinek csodálatát is kivívta”.¹³⁵ Nem tudjuk, hogy Vépi kapcsolatba került-e az építészettoktatás terén Rómában ekkor monopol helyzetben lévő és legfőbb autoritásként működő Accademia di San Luca tanáraival. Az 1730-as évektől az akadémia egyre inkább szembefordult az érett barokk főleg Borromini és Bernini által képviselt “szabálytalan” építészettel, s helyette az antik, az érett reneszánsz és a kora barokk építészetre épülő kánont kezdte képviselni, megalapozva ezzel a római késő barokk klasszicizáló tendenciáját, mely épp az 1730-as években, Vépi római tanulmányainak idején kezdett kibontakozni.¹³⁶ (Az irányzat egyik prominens képviselőjét, Ferdinando Fuga-t 1736-ban az akadémia tiszteletbeli tagjává, majd 1754-ben rektorává [*principe*] választották) Vépi klasszicizáló jegeket mutató, a kora barokkhoz visszanyúló építészeti orientációjára talán ez az “anti-barokk” formanyelv is hatással volt, melynek első monumentális megnyilvánulásával a S. Giovanni in Laterna – Alessandro Galileinek az akadémia zsűrije által elfogadott tervei szerint – 1733–36 között emelt homlokzatán találkozhatott. A jezsuitáknál folytatott teológiai tanulmányai, valamint a jezsuita építészethez fűződő, alább bemutatandó szoros kötődése alapján ugyanakkor azt is valószínűsíthetjük, hogy a Collegio Romano matematika tanárai (is) támogatták építészeti tanulmányaiban. Bár módszeres építészettoktatás nem folyt a Collegio Romanoban, rendszerint az intézmény egyik matematikatanára töltötte be a rend “főépítési” tisztségét (*consiliarius aedificiorum*) és hagyta jóvá a rend épületeinek terveit, továbbá jelentős tervgyűjteményt is őriznek itt, így a Collegio Romano a jezsuita “építészeti kultúra” fontos központjaként funkcionált.¹³⁷ Mindemellett valószínű, hogy Vépi alapvetően autodidakta módon, építészeti traktátusok – mindenekelőtt Vitruvius, Alberti, Vignola és Serlio műveinek – tanulmányozásával képezte magát építésszé, ahogy az a 17. század vége, a római akadémiai építészképzés kezdete előtt általános gyakorlat volt. (Vincenzo Scamozzi 1615-ben megjelent traktátusa, a *Dell’Idea della Architettura Universale* valóságos kézikönyvként szolgált az önképzéshez.) Ugyancsak fontos része volt az építészeti ismeretek elméleti megalapozásnak a neves

¹³⁴ MOL, Acta Paulinorum (E 153), fasc. 408. p. 5r: Testimoniales de Romanis Prioris, qui retulit... Vépí morigeros, obedientes religiosos fuisse. Dein in spirita et studiis diligentes fuisse.

¹³⁵ ANNALUM, p. 351. [1747. V]: In Urbe commorans, furtivis duntaxat horam, quibus alii quieti indulgere solent, in arte Architectura Geometriaque tam excellentem sibi comparavit notitiam, ut unum sentiarum peritis admirationi fuerit, cui rei argumentum sunt: Monasterium et Ecclesia Sassiniensis, Quinque Ecclesiensis, et Magno-Varadiensis, ad quis enim praescripta lineamenta sunt extractae.

¹³⁶ Az Accademia di San Lucca-n folyó építészettoktatásra vonatkozóan ld.: MARCONI, P. – CIPRIANI, A.: *I disegni di architettura dell'archivio storico dell'Accademia di San Luca*, I-II. Roma, 1974.; *In Urbe Architectus: Modelli, Disegni, Misure; La professione dell'architetto a Roma 1680-1750* (Ed. B. Contardi, G. Curcio) Roma 1991; KIEVEN, ELISABETH: “Mostrar l’invenzione” – *The Role of Roman Architects in the Baroque Period*. In: *The Triumph of the Baroque: Architecture in Europe 1600-1750*. London 1999. (Ed. Millon, Henry), 173–205.

¹³⁷ BÖSEL, RICHARD: *Typus und Tradition in der Baukultur gegenreformatorischer Orden*. In: *Römische Historische Mitteilungen*, 31. (1989), 239–253., itt: 245–247.; LEVY, EVONNE: *Das “Jesuitische” der jesuitischen Architektur*. In: *Die Jesuiten in Wien*, 231–241., itt: 235.

mesterek (főleg Michelangelo, Bernini és Pietro da Cortona) épületeinek rajzolása, s ezt követte a gyakorlati ismeretek megszerzése egy építésmester segédjeként. Vépi esetében azonban ez utóbbira nincsenek adataink.

Vépi tehát tanári pályája mellett alkalmanként foglalkozott építési feladatokkal is. Rögtön Rómából való hazaérkezése után, 1736 őszén felkérést kapott, hogy vegye át Damianitól a sasvári templom építésének irányítását, s ezzel egy időben a források szerint saját kivitelezési tervet (*delinetaio*) is készített.¹³⁸ A felkérés körülményeinek ismeretében feltételezhetjük, hogy Damiani elbocsátásában az is közrejátszhatott, hogy a pálosok – élve az építész képzettségű Vépi hazatéréséből adódott lehetőséggel – inkább saját rendtársuknak kívánták juttatni a templom építésének feladatát. Mint láttuk, a pálosok nem törekedtek arra, hogy megegyezésre jussanak Damianival, s a talajvíz feltörése az alapokban inkább csak ürügyként szolgált Damiani elbocsátásához és saját építészük “helyzetbe” hozásához. Hasonló részrehajlás olvasható ki Csáky Miklós nagyváradai püspök már idézett levelében, melyben Vépi Váradra kéri, hogy vele terveztesse meg az új székesegyházat: “Véppi Atya az Sassini Basilicanak felállításában munkálkodó és az Architecturában derekasson értelmes volna, azért *mivel inkább Szerzetes Embert meg hinnék benne, mintsem világit*”.¹³⁹ (Az építész kiválasztása és személye körüli viták végigkísérik a barokk építészettörténetét is, de különösen jellemző a jezsuita rend építkezéseire, amint azt a Gesù vagy a S. Ignazio tervezés- és építéstörténete is mutatja. Ez utóbbi egyben a világgal szemben a rendi építész – jelen esetben Orazio Grassi – preferenciájára is példával szolgál.) Az 1730-as évektől kezdve tehát a pálosok – amellet, hogy saját faragóikat, *arcularius*aikat foglalkoztatták¹⁴⁰ – a jezsuitákhoz, karmelitákhoz és piaristákhoz hasonlóan arra is törekedtek, hogy rendi építész alkalmazzanak új templomaik építésénél: 1737-től a karmelita Martin Wittwer tervei szerint építtették pápai templomukat,¹⁴¹ majd az 1740-es években Vépi tervei szerint épült a sasvári, pécsi és nagyváradai templom, valamint a túskevári kolostor. 1738-ban Vépi egy ideiglenes épületet is tervezett a sasvári szerzetesek számára, a várat ugyanis, ahol korábban a pálosok laktak, Lotharingiai Ferenc megbízásából átépíttették, így a kolostor elkészültéig ebben az ideiglenes épületben laktak.¹⁴² Vépi mellett még egy építész volt a magyarországi pálos rendnek: Szabó Vince (1721–1768), aki Vépihez hasonlóan Rómában – minden bizonnyal szintén a Collegio Romanoban – tanult teológiát, s emellett építészeti tanulmányokat is folytatott.¹⁴³ Szabó Vince életének utolsó hat éve alatt a felsőleányi (Hor-

¹³⁸ DAP II. 327.

¹³⁹ Ld. 115. jegyz.

¹⁴⁰ GYÉRESSY BÉLA: *Pálos faragások mesterei*. MÉ XXI. (1973) 199–215.

¹⁴¹ MOLNÁR ERNŐ: *A pápai pálos templom*. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60. évfordulójára. Bp. 1942, 25–42.; VOIT PÁL: *Martin Wittwer, a győri karmelita templom építész*. *Adatok a dunai barokk építőiskola magyarországi kapcsolataihoz*. In: Magyar műemlékvédelem (1963–1966), 187–224.

¹⁴² Vö.: DAP II. 315.; BÉNGER: *Annales*, p. 83: *Aedificium hoc initio veris inchoatum, ingrediente autumno ex delineatione et directione Patris nostri Matthaei Vépi, iam alias laudati Architecti, construmatum est. Az ideiglenes rendház minden bizonnyal azonos az 1786-os felosztási leltárban mint *alte Gebäu oder Residenz*, illetve *Foresteria*-ként említett épülettel. (vö. DAP II. 331., 342.; ANNALIUM, p. 141–142. [1738, XV]*

¹⁴³ Szabó Vince neve nem szerepel a Collegium Germanico-Hungaricum pálos hallgatóinak névsorában. (Vö.: BITSKEY ISTVÁN: *Magyarországi pálosok tanulmányai a római Collegium Germanicum Hungaricumban*. In: *Pálos rendtörténeti tanulmányok*. (Szerk. SARBÁK GÁBOR) Bp. 1991, 6–14.)

né Lefantovce) konvent élén állt, s ez idő alatt a kolostor régi épületeit lebontatta és saját tervei szerint újjáépíttette.¹⁴⁴

A TEMPLOM ÉPÍTÉSZETI KIALAKÍTÁSA

A magyarországi zárandoktemplomok – számos dél-német vagy cseh búcsújárótemplomtól eltérően – többnyire nem tűnnek ki építészeti újszerűségükkel, rendszerint a hazai barokk építészeti hagyományokhoz igazodnak. Bár főbb vonásaiban a sasvári pálos templom is követi a hagyományos sémát (kéttornyos homlokzat, egyhajós, kápolnasoros, kereszthajó nélküli hosszanti tér), a római kora barokk mintákhoz és a jezsuita rendi építészethez való szorosabb kötődés megkülönbözteti a korszak többi hazai alkotásától. Monumentális méreteivel ugyancsak kiemelkedik a hazai barokk zárandoktemplomok közül, hasonlóan nagyszabású barokk búcsújárótemplomként csak a boldogasszonyi ferences templom állítható vele párhuzamba.

Az 1746-os TERVRAJZ

Jozef Cincík 1938-ban publikálta a sasvári templom és kolostor szignált, felirattal és az 1746-os évszámmal ellátott alaprajzát, mely nagyrészt megfelel a megvalósult állapotnak.¹⁴⁵ **(19. kép)** A rajz tehát feltehetően az eredeti terv egy módosított és véglegesnek szánt változata.¹⁴⁶ Bár Vépi a következő évben halt meg, kérdéses, hogy az 1746-os tervrajz tőle származik-e, ő ugyanis mind a pécsi templom 1740-es, mind a nagyszombati templom 1745-ös tervét M W monogrammal szignálta, az 1746-os sasvári tervrajzon viszont E. M. monogram olvasható. **(20. kép)**

Az 1746-ban kiadott *Novum Sidus Hungariae* című sasvári mirakulumos könyvben egy olyan szentkép található címlapelőzékként, melyen az offerekkel körülvett Pietà-szobor alatt a templom és a

¹⁴⁴ AGGHÁZY 1936, 97.; Vö.: ANNALIUM, p. 694. [1768, V] Elephantensi coenobio... ejus structor et Architectus Reverendus Pater Vincentius Szabó...; Uo. p. 702. [1768, XX] Vincentius Szabó... Philosophicas disciplinas, ante ingressum sarae religionis in Academia Tyrnaviensis egregie per didicisset. Romam ad perdiscenda Theologia arcana destinatus est, ubi quadriennio moratus, non modo in rerum divinarum scientia plurime anno profecit, verum etiam in artibus Architecturae ac Geometriae ita excultus est... Elephantino conventui praesse jussus est, quem solido sexennio gubernavit, quo tempore, demolito veteri... partem utili aedificio, in erigendo a fundamentis novo monasterio tantum progressus est, ut ejus industria omnibus admirationi fuerit.

Az 1894-ben Edelsheim-Gyulai Lipót által kastéllá átalakított felsőelefánti kolostorra vonatkozóan ld.: Barok 1998, 256.

¹⁴⁵ CINCÍK 1938, 16. (képpel); CINCÍK 1938b, 4–5. A tervrajz Cincík művének megjelenésekor a prágai Állami Mezőgazdasági Levéltár (Čs. štatneho zemědělského archívu v Prahe) gyűjteményében őrizték, s feltehetően a sasvári Habsburg uradalom államosítását követően, 1919 után került a prágai levéltárba. A sasvári uradalom iratanyagát – melyhez feltehetően a terv eredetileg tartozott – 1979-ben átadták a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárnak, jelenleg azonban sem itt, sem a prágai Nemzeti Levéltárban nem lelhető fel a terv.

A tervrajz: 45·56 cm, színezett papír, felirat kartusban "Icnographia Eccle[siae] & Monasterii B. Virg. T. Sasinii del[ine]at p. E. M. 1746." A kartus fölött a pálos rend jelvénye látható: holló, csőrében kenyérral.

Az alaprajzon a templom nyugati oldalához csatlakozó kolostor udvarának közepén egy geometrikus alaprajzi elrendezésű kert is látható, középen kúttal, s ugyancsak franciakeret jelöl a rajz a kolostortól nyugatra fekvő területen.

kolostor fenti alaprajznak megfelelő látképe látható, így a metszet feltehetően az 1746-os tervrajzhoz tartozó, azóta elveszett perspektivikus homlokzati rajz alapján készült.¹⁴⁷ **(21, 22. kép)** Erre enged következtetni ugyanis az, hogy a metszeten látható templom és kolostor homlokzatának kialakítása, tagolása nagyrészt megfelel a megvalósult épületnek, melyből 1746-ban még csak a templom falai álltak. Az alaprajz, illetve a metszet két ponton tér el lényegesen a megvalósult állapottól.

Mind a tervrajzon, mind Jäger metszetén egy kupolával fedett centrális épület kapcsolódik a templom keleti oldalához, mely – az 1746-os alaprajz tanúsága szerint – a háromszögletű képházat foglalta volna magába. Az alaprajz három oltárt is jelöl a képház körül, tehát azt a fentebb már említett, három oltárnak helyt adó fakápolnát váltotta volna fel ez az épület, melyet 1732-ben emeltek a képház fölé. Végül azonban nem épült meg ez az épületrész, a fakápolna egészen 1763-ig fennállt, ekkor lebontották, a képházat pedig megújították.¹⁴⁸

Mint láttuk, a pálosok eleinte ragaszkodtak a kegyszobor eredeti helyén és eredeti formában való megőrzéséhez, ezáltal is hangsúlyozva a kultusz régiségét, történeti múltját. Miután a telek adottságai nem tették lehetővé eredeti elképzelésük megvalósítását – nevezetesen hogy a háromszögletű építmény köré építsék a templomot, melynek így a képház a hajójában állt volna – egy önálló kegypápolnát építettek volna a templom mellé. Ez a megoldás – bár meglehetősen szokatlan lett volna – nem teljesen ismeretlen a barokk építészetben: a Loretó-kápolnák is rendszerint mintegy toldalék-épületként kapcsolódnak a templomokhoz, s hasonló céllal épült 1696-ban a máriavölgyi templom melletti Szentkút-kápolna, mely azt a kút foglalja magába, melyben a legenda szerint a kegyszobrot megtalálták.

Nem tudjuk, mi volt az oka, hogy végül erről a tervről is lemondtak, az 1760-as évek elején ugyanis már egy újabb koncepció jegyében készült a templom fő- és egyben kegyszobrára, mely a kegyszobrot is magába foglalja. A szobor főoltáron történő elhelyezéséről feltehetően már korábban meg született a döntés, az 1754-57 között készült freskók ikonográfiai programja ugyanis már a főoltáron elhelyezett kegyszoborhoz kapcsolódik. A koncepcióváltás oka talán az lehetett, hogy a kultusz középpontjában álló kegyszobrot végül mégsem a melléktérként szolgáló, s így kevésbé reprezentatív elhelyezést lehetővé tevő kegypápolnában, hanem a templomfőoltárán kívánták elhelyezni. A szobor átvitelére 1762-ben került sor, azóta mementóként áll a templom mellett a háromszög alaprajzú képház, melyben jelenleg a kegyszobor egy népies másolata látható. **(7. kép)**

¹⁴⁶ Barok 1998, 402. (kat. 44–45.)

¹⁴⁷ Ld. pl. az OSZK példányát (308.316; a 308.323 jelzetű példányban nincs címlapelőzők.) Önálló szentképként ld. SZILÁRDFY 1984, 25. kép; ld. továbbá SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 1987, kat. 287. – mindkét helyen tévesen 1743-ra a datálva.

A metszetet a Nagyszombatban működő Josef Jäger szignálta, aki már négy évvel korábban kapcsolatba került a pálosokkal. Kummer László pálos szerzetes 1742-ben Nagyszombatban megjelent *Puteus aquarum viventium...* című máriavölgyi mirakulumos könyvének címlapelőzők-metszetét és a kötetet illusztráló további nyolc metszetet szintén Jäger készítette. Ld. SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 1987, kat. 212.; ld. továbbá: KNAPP–TÜSKÉS 2004, 134–135.; SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *Mária, a magyar történelem tanúja. Koptik Odo: Thalleis*. In: Irodalomtörténeti Közlemények 91–92. (1987–1988), 440–448.

¹⁴⁸ DAP II. 322.

A másik eltérés a metszeten ábrázolt templom és annak jelenlegi formája között a tornyok magasságában mutatkozik. A tornyokat a templom építésének utolsó szakaszában, 1776-ban emelték, majd 1864-ben, a kegyhely 300. jubileuma alkalmából egy második szinttel megmagasították. Abból, hogy Jäger 1746-os rézmetszetén csak egyszintes tornyok láthatók, arra következtethetünk, hogy eredetileg is csak egyszintes tornyokat terveztek, talán épp a nem kellő szilárdságú talaj miatt.¹⁴⁹

ALAPRAJZI RENDSZER

A templom alaprajzi rendszere a Gesù típus redukált (kereszthajó és kupola nélküli), közép-európai változatát képviseli. Rögtön előre kell bocsátanunk azonban, hogy a sasvári templom esetében nem csupán a 17. századi hazai barokk templomépítészetben meghonosodott ún. jezsuita alaprajzi típus alkalmazásáról van szó, hanem tudatos "rómaizálásról", a típus ösforrásához, a római II Gesùhoz való visszanyúlásról, illetve a Gesù alaprajzi sémáját követő itáliai jezsuita templomokhoz való szorosabb kötődésről is.

A négy boltszakaszból álló, széles hajóhoz egy közel négyzet alaprajzú, a hajóval azonos szélességű szentély kapcsolódik, amit félköríves apszis zár. **(23. kép)** Az első három boltszakaszhoz 3-3 téglalap alaprajzú (kb. 2:1 arányú) oldalkápolna csatlakozik, melyeket a Gesùhoz hasonlóan az oldalfalakon kialakított nyílások kötnék össze egymással, s ezáltal a templom a mellékoltárok hosszanti fal előtti elhelyezésében is követi a római mintát. (Ez a megoldás a magyarországi barokk templomépítészetben csak a nagyváradi székesegyháznál figyelhető még meg.) Ugyancsak szorosan követi a római mintákat (vö. II Gesù, ill. S. Andrea della Valle) a kápolnasor végén kialakított oldalbejárati vesztibül, mely egyetlen más, a jezsuita alaprajzi séma szerint épült hazai templomnál sem fordul elő. A kápolnasorhoz a bejárat felőli oldalon a toronyalj tere kapcsolódik, melybe szintén átjáró nyílik az első kápolnából. A hajó mellékterei tehát b–a–a–b ritmus szerint kerültek kialakításra, szemben a Gesù, és a S. Andrea della Valle a–a–b kiosztásával, melynek aszimmetriája a hosszanti és centrális tér kombinációjából adódó kilencosztatú négyezeti tér sarkain kialakított négy melléktérből adódik. Ez a szimmetrikus elrendezés a bolognai S. Lucia jezsuita templomra vezethető vissza (1623, Girolamo Rainaldi), mely egyben a Gesù alaprajzi sémájának redukált, kereszthajó nélküli változatának is egyik korai példája. A S. Lucia melléktereinek szimmetrikus és zárt kompozíciós rendszerét már a maga korában is a Gesù "javított" és követésre ajánlott változataként értékelték, és a jezsuita Collegium Germanico-Hungaricum római temploma, a Sant'Apollinare alaprajzi elrendezése még több mint száz évvel később is a bolognai előképet követte (Ferdinando Fuga, 1742–48).¹⁵⁰

¹⁴⁹ Úgy tűnik, a 19. századi szemlélő számára már nem voltak elég impozánsak az egyszintes tornyok. Vö. MATEJKA 1843, 59.: "a tornyok alacsonyak, be nem végezettek, és csak egy festett órával ellátottak."

¹⁵⁰ BÖSEL, RICHARD: *La chiesa di S. Lucia. L'invenzione spaziale nel contesto dell'architettura gesuitica*. In: Dall'Isola alla Città. I Gesuiti a Bologna. (Ed. Brizzi, G. P. – Matteucci, A. M.) Bologna 1988, 19–30.; BÖSEL, RICHARD: *Typus und Tradition in der Baukultur gegenreformatorischer Orden*. In: Römische Historische Mitteilungen, 31. (1989), 239–253.

Ismeretes, hogy a Gesù alaprajzi rendszerének redukált változata a bécsi (1623–31, id. Giovanni Battista Carlone?), illetve a nagyszombati jezsuita templom (1629–37, Antonio Carlone?) nyomán, mint „*norma Viennensis*” széles körben elterjedt a magyarországi barokk templomépítészetben.¹⁵¹ A 17–18. századi jezsuita templomok (pl. Győr, 1635–41; Trencsén, 1653–57; Kassa, 1671–84; Szokolca, 1693–1724; Eger, 1699, 1731–33; Kolozsvár, 1718–24; Esztergom, 1728–38; Marosvásárhely, 1728–50) által meghonosított alaprajzi és felépítési rendszert a többi szerzetesrend is átvette (pl. Lorettom, szervita templom, 1651–59; Boldogasszony [Frauenkirchen], ferences templom, 1695–1702; Eperjes, ferences templom, 1709–18; Debrecen, piarista templom, 1721–46; Pest, pálos templom, 1725–42; Pest, ferences templom, 1727–38; Miskolc, minorita templom, 1729–43). A jezsuita séma egészen a 18. század közepéig tovább élt, és több székesegyház 18. századi barokk átépítésénél is ezt az elrendezést alkalmazták (pl. Veszprém, 1723; Kalocsa, 1732–54, Nagyvárád, 1752–80 – kereszthajóval és kupolával kibővíve). A magyar királyi kancellária nagyváradi székesegyházra vonatkozó felterjesztése még 1768-ban is mintaként (*ad normam Ecclesiae Societatis Jesu Academicae Viennensis*) említi a bécsi jezsuita templomot az oldalkápolnák fölötti karzat kialakítása szempontjából.¹⁵² A típus hazai fejlődése során az egyenes záródású szentélyt a 18. század elején félköríves apszis váltja fel, a kápolnák feletti empórium elmarad, a fiókos dongaboltozatos térlefedés helyett pedig a korszerűbb cseh-, vagy csehsüvegboltozatot kezdik alkalmazni. A sasvári pálos templom is ennek megfelelően, félköríves szentéllyel, karzat nélkül és hevederekkel elválasztott csehboltozattal épült, így az alaprajz tekintetében legközelebbi analógiája a pesti pálos templom (1725–42), illetve a kalocsai székesegyház (1728–1754), melyeknél szintén félköríves apszissal zárt, közel négyzet alakú szentély kapcsolódik a 3, illetve 4 boltszakaszos, oldalkápolnás hajóhoz. **(24. kép)** Az újszerű megoldások (félköríves apszis, csehboltozat) ellenére azonban összességében ez az alaprajzi rendszer az 1730-as években már kissé konzervatívnak mondható: a sasvári pálos templom (1736–1762) Magyarországon az utolsók egyike, amely még a jezsuita séma szerint épült.¹⁵³ Ekkorra – eltekintve a lékai ágostonos templomtól (1655–1669) – az ún. dunai barokk építőiskola hatására – igaz, csak kisebb szerzetesi templomok körében – már Magyarországon is megjelentek a centrális (elliptikus) alaprajzú templomok (Pozsony, trinitárius templom, 1717–25; Győr, karmelita templom, 1721–1728), sőt, a sasvárral egy időben a pápai pálos templom is centrális alaprajzzal épül (1737–42).¹⁵⁴ A centrális alaprajzi rendszer mellett – ugyancsak a kisebb szerzetesi templomok körében, összefüggésben a csehboltozat és a masszív pilléreket szükségtelenné tevő vonóvasas teherátvitel

¹⁵¹ FIDLER, PETR: *Architektur des seicento, Baumeister Architekten und Bauten des Wiener Hofkreises*. Innsbruck 1990 (kézirat), 110, 112–115.; 120.; ANDORNÉ TÓBIÁS 1974

¹⁵² Ld. BIRÓ 1932, 128. (Ll. melléklet.) Különös, hogy a bécsi jezsuita templom annak ellenére „norma” maradt, hogy 1703–1705 között Andrea Pozzo tervei szerint jelentősen átalakították, s a kápolnák fölötti karzatot is csak ekkor alakították ki. (Vö.: FIDLER, PETR: *Zum Mäzenatum und zur Bautypologie der mitteleuropäischen Jesuitenarchitektur*. In: *Die Jesuiten in Wien*, 211–230., itt: 218.)

¹⁵³ Később a zalaegerszegi plébániatemplom (1746-tól), illetve a nagyváradi székesegyház (1751-től) épült még a jezsuita alaprajzi séma szerint, utóbbi kereszthajóval és kupolával kibővíve.

elterjedésével – a 18. század elején meginduló szerzetesi építkezéseken már megjelentek a század második felére jellemző ún. egységes terű, az oldalkápolnák helyett csupán oltárfülkékkel bővített (fallpilléres) templomok is (pl. Buda, Fő u. kapucinus templom, 1703–16; Tihany, bencés templom, 1719–27; Buda, karmelita templom, 1725–34; Kecskemét, piarista templom, 1729–48).¹⁵⁵

A hagyományos jezsuita alaprajzi séma kiszorulását jelzi, hogy 1740-ben már maguk a jezsuiták is centrális alaprajz szerint kezdik építtetni a budai Szent Anna-templomot, és az 1740–45 között felépült székesfehérvári templomuk alaprajza sem követi már a korábbi modellt, hanem lant alakú alaprajzon épült.¹⁵⁶ Az 1730-as, 40-es évektől már a nagyobb szabású templomok építésénél is megjelennek a jezsuita sémától eltérő alaprajzi megoldások. Így például a Spital am Pyhrn-i apátsági templom alaprajzát követő zirci ciszterci (1726–50), majd a nyitrai piarista templom (1742–48) hajója még 3-3 oldalkápolnával, de már a kétszakaszos szentéllyel épült. A temesvári székesegyház (1736–65) latin-kereszt alaprajzú, Pilgram Jászói premontrai temploma (1745–62) középen kiszélesedő főhajójával pedig már minden korábbi konvencióval szakít.

A sasvári templom monumentális méretei alapján – hajója az oldalkápolnákkal 24 m, anélkül 13 m széles, a szentéllyel együtt közel 62 m hosszú¹⁵⁷ – egyértelmű, hogy a pálosok a zarándokok nagy tömegének befogadására alkalmas épületet kívántak emelni, s ennek a célnak, valamint a liturgiai követelményeknek a jezsuita alaprajzi séma tökéletesen megfelelt. A templom egységes terében a hívek jól hallhatják a prédikációt és láthatják a szertartást, az pedig, hogy a hívek gyülekezőhelyeül szolgáló hajó nem különül el a szentélytől, biztosítja számukra a közösségi vallásgyakorlat élményét, misefeleleteikkel, imáikkal, énekekkel aktívan bekapcsolódhatnak a liturgiába. A mellékhelyeknek helyt adó oldalkápolnák ugyanakkor lehetőséget adtak a bensőséges egyéni áhítat gyakorlására, a szentekhez való fohászkodásra is, s egyúttal misézőhelyként is szolgáltak a zarándokcsoportok számára. A források tanúsága szerint a zarándokok nemritkán évi százezret is meghaladó tömegének fogadására a szentélyt úgy alakították ki, hogy a fő- (kegy-)oltár körüljárható legyen, a kolostor folyosóján pedig a templomban elhelyezett nyolc szószek mellett további nyolc állt a hívek rendelkezésére. A templom oldalkápolnás alaprajzi elrendezését a hajó szélessége is indokolta, a nagy fesztávú csehboltozat négy sarokpontján fellépő terhelést ugyanis a hevederívek az oldalkápolnák közötti pillérekre, illetve falakra továbbítják.

A sasvári alaprajz hagyományos formáját annál is inkább magyarázhatjuk a zarándoktemplom funkcióval, mivel Vépi két másik megvalósult terve, a meglehetősen nagyméretű pécsi (hajója az oltárfülkékkel 13, anélkül 10 m széles, a szentéllyel együtt 30 m hosszú), illetve a kisebb (10,8×20,2 m)

¹⁵⁴ VOIT PÁL: *Martin Wittwer, a győri karmelita templom építész. Adatok a dunai barokk építőiskola magyarországi kapcsolataihoz.* In: *Magyar műemlékvédelem* (1963-1966), 187–224.

¹⁵⁵ KELÉNYI GYÖRGY: *Megjegyzések 18. századi egyházi építészetünkhöz.* AH 1994, 63–66.

¹⁵⁶ Itt jegyezzük meg, hogy a "jezsuita" alaprajzi séma a cseh és osztrák területeken a 17. században sem vált kizárólagossá a jezsuita templomok körében. Ld. FIDLER, PETR: *Zum Mäzenatum und zur Bautypologie der mitteleuropäischer Jesuitenarchitektur.* In: *Die Jesuiten in Wien*, 211–230.

¹⁵⁷ CINCÍK 1938b, 10. (Az összehasonlítás kedvéért itt jegyezzük meg, hogy a római Gesù 78 m, a bécsi jezsuita templom pedig 53 m hosszú.)

nagyváradai pálos templomnál már a falpilléres kialakítást alkalmazta (mindkettő 1740).¹⁵⁸ **(16, 25, 26. kép)**

A jezsuita alaprajzi séma alkalmazása a sasvári templom esetében tehát egyfelől a hazai építészeti konvenciókkal és a templom funkciójával, másrészt Végi római tanulmányaival és sajátos jezsuita orientációjával magyarázható. Ugyanez a jezsuita "építészeti kultúrához" való igazodás figyelhető meg a homlokzat és a belső tér tagolásán is.

HOMLOKZAT

A templom homlokzata a közép-európai barokk templomok jellegzetes megoldásával élve kéttornyos kialakítást kapott. **(27. kép)** A gazdagon tagolt falfelület 5 vertikális tengelyét a homlokzat teljes szélességét átfogó háromrészes, golyvázott, fogrovatos öv- és főpárkány ellensúlyozza. A tornyok között egy rendkívül plasztikusan megformált, a kor hazai barokk templomhomlokzataihoz képest szokatlannul mozgalmas rizalit helyezkedik el. A kétszintes, enyhén előreugratott középszakasz felületét mindkét szinten négy-négy oszlop tagolja, melyek az övpárkányon nyugvó szegmensíves, illetve a koronázópárkány feletti törtvonalú timpanont támasztják alá, így az összképet az ún. összetett aedicula-motívum uralja. Az alsó zónában alacsony posztamensen álló, kompozit fejezetű háromnegyedoszlopok fogják közre a bejáratot, az oszlopok között egy-egy szoborfülkével, a kapu fölött pedig ovális ablakkal.¹⁵⁹ A homlokzat két szintjét gazdagon profilált övpárkány választja el. A második szinten – mely a vitruviusi normának megfelelően kissé alacsonyabb az alsónál – a kompozit fejezetű háromnegyedoszlopok között ismét egy-egy szoborfülke helyezkedik el, középen pedig egy aediculás ablak kapott helyet. A homlokzatot lezáró timpanon középen körablakkal áttört mezőjét az oszlopok tengelyében előreugró falsávok tagolják.

Mint láttuk, a templom eredetileg egyszintes tornyokkal épült. Az 1864-ben kétszintessé magasztított, plasztikus öv- és zárópárkánnyal tagolt tornyok erőteljes vertikálitása jelentősen megváltoztatta a homlokzat összképét. (A főpárkány alatti homlokzat és a tornyok aránya kb. 2:1-ről 2:2-re módosult.) Amint az eredeti állapot rekonstrukciós képen láthatjuk, az egyszintes tornyokkal jobban érvényesült a középrizalit faltagolása, a homlokzat horizontális és vertikális tagolóelemeinek egyensúlya. **(28, 28/a. kép)**

A homlokzat ilyen gazdag és mozgalmas tagolása szinte egyedülálló a 18. század első felének hazai templomépítészetében. A magyarországi kora barokk templomok homlokzatait a síkszerűség, a tagolóelemekkel, plasztikai dísszel való takarékos bánásmód jellemzi. Ezt a síkszerűséget csak a 18.

¹⁵⁸ A pécsi pálos templom tervrajzán figyelemre méltó az orgonakarzat konkáv vonalú íve, ami igen hasonló a zirci ciszterci apátsági templom (1732–52, Martin Wittwer?) orgonakarzatához, míg a nagyváradai templom hajójának négyzet formájú kiszélesedése Pilgram 1739-ben tervezett, a pozsonyi Erzsébet-apácák számára épített templomával mutat rokonságot.

¹⁵⁹ A szoborfülkékben 1766-ban Remete Szent Pál, Remete Szent Antal, Szent Ágoston és Szent Bonaventúra egészalakos szobrait helyezték el. (vö. DAP II. 330.)

század elejétől, s ekkor is csak egyes templomok esetében váltja fel egy valamivel mozgalmasabb homlokzatalakítás. Így például a boldogasszonyi ferences (1695–1702) **(29. kép)** és a debreceni piarista (1721–46) templomok homlokzata már enyhén előreugrik, az esztergomi jezsuita templom (1728–38) homlokzata pedig előreívelődik, a felület azonban még itt is a fal síkjából alig kiemelkedő pilaszterek tagolják, a párkányok és nyílások pedig kevésbé hangsúlyosak. A kor hazai építészetéhez viszonyítva sasvári homlokzaton különösen az oszlopos faltagolás alkalmazása újszerű, ezzel a megoldással csak a szintén Vépi által tervezett nagyváradi pálos templom homlokzatán, illetve a nagyszombati pálos templom átépítéséhez készült tervén, majd két évtizeddel később az egri minorita templom homlokzatán (Kilian Ignaz Dientzenhofer, 1757–73) találkozunk. **(30, 31, 32. kép)**

A sasvári templom mozgalmas homlokzatalakítása, a kor hazai építészeti konvencióitól való feltűnő különállása Vépi római tanulmányaival és az itáliai barokk építészethez való szorosabb kötődéssel magyarázható. Az alaprajz mellett ugyanis a templom homlokzata, különösen annak előreugró középső szakasza is a Gesù (Giacomo della Porta, 1575) hatásáról tanúskodik, illetve az abból kiinduló 17. századi római templomok aedikuláris szerkezetű homlokzatainak kialakítását követi.¹⁶⁰ **(33. kép)** Erre a kapcsolatra már Bíró József és Hekler Antal is felfigyelt, s a római előképek közül a Santa Susanna (Carlo Maderno, 1596), a Sant' Andrea della Valle (Carlo Maderno, 1608, ill. Carlo Rainaldi, 1656) és a Santa Maria in Campitelli (Carlo Rainaldi, 1663) hatását emelték ki.¹⁶¹ A Vépi által alkalmazott tagolóelemek több forrásból származnak, az alábbiakban ezeket tekintjük át, rámutatva az egyes motívumok lehetséges közvetlen előképeire.

A sasvári homlokzat mind a tagolóelemek formáit, mind a faltagolás elvét tekintve számos hasonlóságot mutat a fent említett római barokk templomokkal. A Gesù és az azt követő barokk homlokzatok két jellemző sajátossága az aedikuláris szerkezet (kétszintes, pilaszter- vagy oszloprendekkel tagolt, timpanonnal zárt homlokzat), illetve a felületnek a középtengely felé lépcsőzetesen előreugró, egymással párhuzamos síkokra tagolódása. Ez a rétegzett faltagolási elv – mely a Gesù Vignola-féle, nem megvalósult, de 1573-ban rézmetszeten kiadott homlokzattervére vezethető vissza, és a S. Susanna, ill. a S. Andrea della Valle homlokzatán jelenik meg először igazán plasztikusan – kissé redukált formában a sasvári homlokzaton is megfigyelhető: a homlokzat alapsíkját a tornyok, a második síkot pedig a középrizalit falsávja határozza meg, míg a harmadik síkot a golyvázódó párkányok fríze és a timpanon előreugró falsávjai épp csak jelzik. A felület rétegeinek különállását hangsúlyozza, hogy a leghátsó síkban a tornyok sarkain fél és egész pilaszterből álló lapos pilaszterkötegek keretezik a homlokzatot, míg az előreugró rizaliton plasztikus hármegyedoszlopok helyezkednek el, melyek plaszticitását még inkább kiemelik a mögöttük álló félpilaszterek.

A római S. Spirito in Sassia-ra (ifj. Antonio da Sangallo, 1538–45) visszavezethető aedikuláris szerkezetű kétszintes homlokzat fejlődése főleg Maderno és Rainaldi művein követhető nyomon: a S.

¹⁶⁰ Az ún. aedikuláris római barokk homlokzatokra vonatkozóan ld.: WHITMAN, NATHAN T.: *Roman Tradition and the Aedicular Facade*. In: *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 29 (1970), 108–123.

¹⁶¹ BÍRÓ 1932, 23.; HEKLER, ANTON: *Ungarische Kunstgeschichte*. Berlin 1937, 104.

Susanna esetében Maderno még ragaszkodott a Gesù homlokzattagolását meghatározó elvhez, és a földszinten plasztikusabb, míg az emeleten visszafogottabb faltagolást alkalmazott, de a földszinten a középső tengely oszlopainak megtartása mellett már a közbülső tengelyeket is oszlopokkal keretezte, a szélső tengelyeket tagoló – szerkezetileg indokolatlan – kettős pilasztereket pedig egy-egy pilaszterrel váltotta fel. **(34. kép)** A S. Andrea homlokzatához készített 1608-as tervén már az emeletet is a földszinti formák plasztikusságával, ráadásul oszloppárokkal tagolta, ezáltal a homlokzat erős vertikális hangsúlyt kapott, s egyúttal még markánsabbá vált az aedicula-motívum.¹⁶² Később Rainaldi ugyanezt a megoldást alkalmazta még plasztikusabb formában a S. Maria in Campitelli homlokzatán. **(35, 36. kép)**

A mindkét szinten oszlopokkal (de nem oszloppárokkal) tagolt sasvári homlokzat tehát valóban rokonságot mutat e két utóbbi templommal, Vépi közvetlen előképe azonban a Gesù mellett valószínűleg két másik korai jezsuita templom, a római Sant' Ignazio és a milánói San Fedele lehetett.

Ismeretes, hogy a S. Ignazio végső terveit a jezsuita Orazio Grassi (a Collegio Romano matematika tanára) dolgozta ki 1626-ban, az építkezést finanszírozó Ludovico Ludovisi kardinális építésze, Carlo Maderno és az ez időben a pápai főépítési posztot betöltő bolognai festő, Domenico (Domenichino) Zampieri korábbi terveinek kompilálásával.¹⁶³ Bellori művészéletrajzából tudjuk, hogy az építtető jezsuiták a Gesù által teremtetett mintához való igazodást kérték számon Domenichinón, s nyilván ezzel a szándékkal magyarázható, hogy végül rendtársukat bízták meg a tervek átdolgozásával. A S. Ignazio homlokzattagolásánál Grassi valóban több részletet tekintve is visszatért a Gesù megoldásaihoz, így Maderno homlokzatainál kissé konzervatívabb és kevésbé plasztikus felületet alkotott. **(37. kép)** A Gesùhoz hasonlóan aediculáris szerkezetű, kétszintes, 5+3 tengelyes homlokzat szélső tengelyeit kettős pilaszterek tagolják, a középső tengely második szintjét ugyanakkor pilaszterpárok helyett egy-egy oszlop keretezi, az oszlopok mögött pedig egy-egy félpilaszter helyezkedik el, hasonlóan Vignola nem megvalósult Gesù homlokzattervéhez. Ugyancsak Vignola homlokzattervével mutat rokonságot az övpárkányon elhelyezett szegmensíves timpanon (a della Portától származó befoglalt háromszögű timpanon nélkül), valamint az oromzati timpanonmező kialakítása, mely a homlokzat középtengelyének szélességében erősen kiül, míg a közbülső tengelyeken elhelyezett szoborfülkék della Porta tervére vezethetők vissza.

A sasvári homlokzat felső szintjén alkalmazott oszlopos faltagoláshoz, illetve az oszlopok mögötti félpilaszterek kialakításához tehát a S. Ignazio szolgálhatott előképként Vépi számára. Ugyaninnen származhat a fogrovasztott övpárkányon elhelyezett szegmensíves timpanon motívuma, de teljesen egyezik a félköríves záródású szoborfülkék kialakítása is, melyeket az alsó szinten háromszögű, az emeleten pedig szegmensíves timpanonok koronáznak, mintegy ellenpontoszva az övpárkány szegmensíves,

¹⁶² A Sant Andrea della Valle homlokzata végül 1656-ban, Maderno 1608-ban készített tervének módosításával, Carlo Rainaldi koncepciója szerint valósult meg.

illetve az emeleti ablak háromszögű timpanonját. Ezt a logikát követve Vépi a tornyok ablakait is háromszögű, illetve szegmensíves timpanonnal hangsúlyozta. Szembeötlő különbség ugyanakkor, hogy a sasvári homlokzaton a középső tengely lényegesen keskenyebb, így a kapu is kisebb, illetve hogy szegmensíves timpanon helyett kisebb oromzat adja a vörösmárványból faragott kapuzat építészeti hangsúlyát.¹⁶⁴ A megváltozott arányokból következően az alsó szinten az ablakok és a szoborfülkék közvetlenül az övpárkány alá kerültek, hasonlóan a Gesùhoz. További hasonlóságot mutat a S. Ignazioval az alacsony lábazati zóna, ami a római barokk templomok körében szokatlan, a korabeli hazai építészetben azonban gyakori. A fogrovatos övpárkány motívuma a Gesù és a S. Ignazio homlokzatán is megfigyelhető, a koronázópárkány és a timpanon fogrovatos díszítése azonban a S. Susanna-n tűnt fel először a római barokk építészetben.

A sasvári homlokzat két további meghatározó jegyéhez, a felső szint szélső tengelyein alkalmazott oszlopokhoz, illetve a timpanon kialakításához a milánói jezsuita templom (San Fedele) szolgáltatott előképet. Bíró József figyelt fel a sasvári templom és a fuldai dóm (Johann Dientzenhofer, 1704–1712) homlokzatának hasonlóságára, Vépi és Dientzenhofer közös, itáliai előképeivel magyarázva az egyezéseket. **(38. kép)** A két homlokzat valóban szembeötlő hasonlósága elsősorban a két-szintes, aediculáris felülettagolási rendszernek a közép-európai, kéttornyos barokk homlokzatra való adaptálásából ered. Az újabb kutatások rávilágítottak, hogy a karoling kori fuldai apátsági templom barokk átépítése során Dientzenhofer legfontosabb előképe a milánói S. Fedele homlokzata volt, melyet Andrea Pozzo mintakönyvének 1700-ban megjelent második kötetében, a hosszanti alaprajzú templom (*templum figurae longae*) követésre ajánlott példaként reprodukált.¹⁶⁵ **(39. kép)** A Pellegrino Tibaldi tervei szerint 1569–79 között felépült milánói jezsuita templom homlokzatán Pozzo épp az oszlopos faltagolást értékelte nagyra (*sex insignis magnitudinis columnas, quae eximiam faciem prae se ferrent*), ami a sasvári homlokzatot is uralja. A formai egyezések alapján feltételezhetjük, hogy Vépi ismerte és használta Pozzo népszerű mintakönyvét, s hogy a sasvári homlokzat tervezésekor a San Fedele homlokzatából indult ki.

A milánói előkép kéttornyos homlokzatra való adaptálása során Vépi megtartotta az öttengelyes tagolást, a timpanon azonban csak a középső 3 tengelyt fogja át, így a szoborfülkék – a Gesù és a S.

¹⁶³ Ld.: BÖSEL, RICHARD: *Jesuitenarchitektur in Italien 1540–1773. I.: Die Baudenkmäler der römischen und der neapolitanischen Ordensprovinz*. Wien 1986, 192–200.; Uő: *Grundsatzfragen und Fallstudien zur jesuitischen Bautypologie*. In: *Die Jesuiten in Wien*, 193–209.

¹⁶⁴ Itt jegyezzük meg, hogy a korábban említett 1746-os, feltehetően az elveszett homlokzatterv nyomán készült metszeten egy nagyobb méretű, timpanonnal koronázott kapu látható, a kapu fölötti ovális ablak viszont nem. **(22. kép)** További eltérés a megvalósult állapothoz képest, hogy az övpárkány fölött szegmensíves helyett háromszögű timpanon látható, a lábazat fölötti zónában pedig a tornyokon és a közbülső tengelyeken is egy-egy ablak helyezkedik el. Mindezek az eltérések természetesen a rézmetszet stilizáltságával is magyarázhatóak.

¹⁶⁵ BARTSCH, WERNER: *Die Fassade der Hohen Stiftskirche zu Fulda*. In: *Archiv Mittelrheinische Kirchengeschichte*, 56. (2004) 199–289., itt: 255–258. A Borromei Károly által építtetett S. Fedele alaprajzi elrendezése és belső faltagolása már a 17. században is számos jezsuita templomhoz szolgált előképpel, s Pozzo maga is ezt követte a római S. Apollinare templomhoz készült, majd a tridenti Xavéri Szt. Ferenc templom átépítésénél felhasználta tervén. Ld. BÖSEL, RICHARD: *Die Nachfolgebauten von S. Fedele in Mailand*. In: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 37. (1984) 67–87.

Ignazio homlokzatának megfelelően – a bejáráthoz közelebbi tengelybe kerültek, a szélső oszlopok helyett pedig pilasztereket alkalmazott a tornyok sarkain. **(40. kép)** További egyezést mutat az oszlopok mögötti pilaszterek kialakítása, a fogrovatos, szegmensíves övpárkány, de különösen a tört vonalú oromzati timpanon formája az oszlopok tengelyében előreugró falsávokkal, illetve a középen kialakított körablakkal.¹⁶⁶ A tört vonalú timpanon motívuma erősen stilizálva visszatér a sasvári kolostor homlokzatán, a háromtengelyes, pilaszterekkel tagolt középrizaliton is. **(41. kép)**

A sasvári homlokzat sok hasonlóságot mutat a római S. Giovanni Battista dei Fiorentinivel is, melynek mindkét szinten oszlopokkal tagolt, részben Michelangelónak a firenzei S. Lorenzo templomhoz készített homlokzattervét, részben a Gesùt követő homlokzata épp Vépi római tartózkodása idején, 1734–37 között épült a firenzei Alessandro Galilei tervei szerint. **(42. kép)** Galilei közismerten klasszicizáló késő barokk építészeti egyik prominens képviselője, aki a firenzei származású XII. Kelemen pápasága idején (1730–40) a szintén firenzei Ferdinando Fuga-val együtt a legtöbb megbízást kapta Rómában.¹⁶⁷ Vépi építészeti orientációját jezsuita kapcsolatai mellett talán ez az épp Római tartózkodása idején érvényre jutó klasszicizáló, a cinquecentohoz és a kora barokkhoz visszanyúló formanyelv is befolyásolhatta.

A sasvárihoz hasonló, de kevésbé plasztikus homlokzattagolási rendszer figyelhető meg Vépi 1745-ös, a nagyszombati pálos templomhoz készült tervrajzán, s némileg leegyszerűsített formában a nagyváradi pálos templom homlokzatán is.

A nagyszombati pálos templom egytornyos, kétszintes, öttengelyes, középen enyhén előreugró homlokzatot ábrázoló tervrajzán a bejáratot a sasvári templomhoz hasonlóan egy-egy oszlop fogja közre, melyek az övpárkány fölötti szegmensíves timpanont támasztják alá, e fölött pedig egy nagyméretű ablak helyezkedik el. **(31. kép)** Az oldalsó tengelyeket alul szélesebb, fent keskenyebb pilaszterek, illetve szoborfülkék tagolják, a koronázó párkány fölött pedig – a kalocsai székesegyházhoz hasonlóan – balusztrád zárja a homlokzatot, rajta két-két szoborral.

Az 1741-től épült kéttornyú nagyváradi pálos templom háromtengelyes homlokzata szintén sok hasonlóságot mutat a sasvárával. **(30. kép)** Az egyenletes falsíkot pilaszterek és enyhén golyvázódó öv- és koronázópárkány tagolják, a bejáratot magas posztamensen álló toszkán oszlopok fogják közre, melyek az övpárkány fölött az emeleten ismétlődnek, majd háromszögű timpanon zárja a homlokzatot. Az oszlopok mögött félpilaszterek helyezkednek el, ahogy a sasvári homlokzaton is. A bejárat fölött lant alakú, az emeleti zónában pedig téglány alakú, szegmensíves timpanonnal zárt ablak nyílik. A

¹⁶⁶ A S. Fedele timpanonját később átalakították, és a timpanon mezőjét egy Mária mennybevételét ábrázoló relieffel díszítették. **(39/a. kép)** A timpanon mezőjének hasonló tagolása több kora barokk milánói templomon (pl. Santa Maria presso San Celso, Galeazzo Alessi, 1590 k.), majd pedig Maderno 1608-as S. Andrea homlokzattervén is megfigyelhető. (Ld.: DELLA TORRE, STEFANO–SCHOFIELD, RICHARD: *Pellegrino Tibaldi architetto e il S. Fedele di Milano. Invenzione e costruzione di una chiesa esemplare*. Milano 1994) A S. Fedele timpanonjának formáját követi a lombardok 17. században épült római "nemzeti" temploma, a S. Carlo al Corso is.

¹⁶⁷ KIEVEN, ELISABETH: *Rome in 1732. Galilei – Salvi – Fuga*. In: *Light on the Eternal City: Observations and Discoveries in the Art and Architecture of Rome*. (Ed. Hellmut Hager, Susan Scott Munshower) University Park (Pennsylvania) 1987, 255–275.

tornyokat tagoló pilaszterek az alsó szinten két-két, egymás fölött elhelyezett ovális alakú ablakot, az övpárkány fölött pedig egy-egy aediculás ablakot fognak közre.

A kéttornyos pécsi pálos (líceumi) templom síkszerű homlokzata annyira eltér Vépi többi művétől, hogy kétségesnek tűnik, az ő tervei szerint valósult-e meg a halála után több mint három évtizeddel, 1778-79-ben felépült homlokzat. **(43. kép)** A felületet itt a homlokzat teljes szélességében dór, illetve korinthoszi fejezetű pilaszterek tagolják, az övpárkány és a koronázóparkány kevésbé profilált, s csak enyhén golyvázódik. A homlokzat leghangsúlyosabb eleme az oszlopokkal keretezett, angyal-szobros, hajlított oromzattal zárt kapu, mely fölött az övpárkányon túlnyúló félköríves ablak helyezkedik el. A főkapu mellett a tornyok földszintjén egy-egy szalagkeretezésű ajtó is nyílik. A homlokzat középső zónáját három szoborfülke tagolja, s magas, volutás oromzat zárja le.

BELSŐ TÉR

A templom belső terébe lépve elsőként annak monumentális mérete ragadja meg figyelmünket. A hajó a szentéllyel együtt 62 m hosszú, 13 m széles és 25 m magas, s a templom egységes tere szinte töretlenül tárul fel előttünk. Az egységes tér élményéhez a hajónál csak alig valamivel keskenyebb szentély, a templom egészen körbefutó parkány, valamint az oldalkápolnák pilléreinek síkjából alig kiemelkedő kettős pilaszterek is hozzájárulnak. A boltvállak között elhelyezett nagyméretű ablakokon, az oldalkápolnák ablakain, illetve a szentély félkupoláját áttörő három ovális nyíláson át egyenletes fény árasztja el a tágas hosszanti teret. **(44. kép)**

A belső tér építészeti tagolását a kompozit fejezetű pilaszterpárok ritmikus ismétlődése, valamint az oldalkápolnák árkádívei fölött, a szentélyben és az orgonakarzaton is végigfutó háromrészes, fogrovatos parkány uralja.¹⁶⁸ A hajó terét határoló síkok csak az orgonakarzatnál, valamint a szentély és a hajó találkozásánál törnek meg némileg, ahol diadalívszerűen kapcsolódnak egybe a szentély boltozatát alátámasztó féloszlopok és pilaszterkötegek, illetve az azokra támaszkodó hevederek.¹⁶⁹ **(45. kép)**

A hajóban a pilaszterfejezetek magasságáig érő árkádívek a boltozat indításáig vett magasság kétharmadát, az oldalfal teljes magasságának pedig a felét teszik ki. **(46. kép)** A parkány architrávja fölött magas fríz helyezkedik el, amit erősen kiülő, fogrovatos parkánykorona zár le. A parkányzat fölött a boltvállak alsó harmadának vonaláig emelkedő attikafal húzódik az ablakok alatt. A hajó negyedik boltszakaszának falsíkját az oldalbejáratok előtereibe vezető nyílások és az emeleti oratórium ablakai törik át. A hajóhoz hasonlóan a szentély falát is pilaszterek tagolják, boltozata pedig négy, pilaszterköteggel kombinált féloszlopra támaszkodik, melyek fölött a parkány golyvázódik. A

¹⁶⁸ A korábban festett kannelurákkal díszített pilasztereket a legutóbbi restaurálás során homogén festéssel látták el.

¹⁶⁹ Vépi a nagyváradi pálos templomban is háromgyed-oszloppal kombinált pilaszterkötegeket alakított ki a szentély és a hajó találkozásánál. **(26. kép)**

féloszlopok, illetve pilaszterek közötti falfelületet az oratóriumból nyíló ablakok, illetve a sekrestye-ajtók törik át. **(47. kép)** Az apszis fala előtt, az oltárfal két oldalán egy-egy pilaszterekkel közrefogott féloszlop helyezkedik el, az apszis félkupoláját pedig három ovális ablak töri át. **(48. kép)** Ezt a két oszlopot utólag, a főoltár 1770-es átépítése során alakították ki, helyükön eredetileg feltehetően pilaszterkötegek álltak, hasonlóan nagyváradai pálos templom apsziséhez. (Az 1746-os tervrajz sem jelöl a szentélyben oszlopotokat.) A hajó északi végén kompozit fejezetű oszlopokra támaszkodó orgonakarzat helyezkedik el. **(49. kép)**

A templom belső kialakítása – hasonlóan az alaprajzi elrendezéshez – egyfelől a hazai építészeti konvenciókhoz illeszkedik, ugyanakkor részletmegoldásait tekintve visszanyúlik a Magyarországon meghonosodott „jezsuita” séma ősforrásához, a római barokk építészethez.

A jezsuita alaprajzi rendszerrel együtt a római Gesùra visszavezethető belső faltagolási struktúra is széles körben elterjedt a 17. században Közép-Európában, azzal a módosítással, hogy az oldalkápolnák fölötti empórium rendszerint árkádívékkel nyílik a hajó felé, szemben a Gesùban kialakított, szinte teljesen zárt karzattal.¹⁷⁰ A jezsuita alaprajzi sémát követő 17. századai hazai templomok is szinte kivétel nélkül – többnyire nyitott – karzattal épültek, jóllehet a típus közvetítőjeként számon tartott bécsi jezsuita (egyetemi) templom eredetileg karzat nélkül épült, az empórium kialakítására csak az 1703–1705 között, Andrea Pozzo tervei szerint megvalósult átalakítás során került sor. A 18. sz. első felében a karzat már egyre inkább elmaradt, ami lehetővé tette a magasabb árkádívék kialakítását, így a kápolnák ablakain beáradó fény világosabb belső teret eredményezett (pl. Debrecen, piarista templom, 1721–46, Giovanni Battista Carlone; Esztergom, Szent Ignác-templom, 1728–38, Petrus Ross). Az ennek megfelelően karzat nélkül épült pesti pálos templom (1725–42), illetve az 1728-ban „olasz barokk stílusban” tervezett kalocsai székesegyház (1728–54) belső faltagolása már egészen közeli rokonságot mutat a sasvári templommal.¹⁷¹ Az egyetemi templom és a kalocsai székesegyház oldalkápolnái egyaránt magas árkádívékkel nyílnak a hajóba, melyek fölött golyvázódó, a szentély falán is körbefutó párkányzat helyezkedik el. A pilléreket Kalocsán pilaszterkötegek, míg a pesti pálos templomban kettős pilaszterek tagolják, ahogy Sasváron is.¹⁷² **(50, 51. kép)**

A Sasváron alkalmazott faltagolás – hasonlóan az alaprajzhoz és a homlokzathoz – az egykorú hazai emlékeknél még szorosabb stílusai kapcsolatot mutat a római kora barokk hosszahajós templa-

¹⁷⁰ FIDLER, PETR: *Zum Mäzenatun und zur Bautypologie der mitteleuropäischer Jesuitenarchitektur*. In: *Die Jesuiten in Wien*, 211–230.

¹⁷¹ Vö.: WINKLER PÁL: *A kalocsai érseki főszékesegyház 1010-től napjainkig*. Kalocsa, 1929, 60.

¹⁷² A 18. századi hazai építészeti e két enigmatikus emlékének analógiáit a kutatás régóta az ún. dunai barokk építőiskola körében keresi. Bár az eddigi vizsgálatok főleg a homlokzat alakítására koncentráltak, Kapossy János a belső faltagolás stílusai kapcsolatát is ebben a körben kereste: megfigyelése szerint az egyetemi templom, de még inkább a kalocsai székesegyház hajójának faltagolása sok hasonlóságot mutat a Jakob Prandtauer által tervezett, latin kereszt alaprajzú, a négyezet fölött kupolával fedett sonntagbergi zárándoktemplommal (1706–32) **(52. kép)**. KAPOSSY JÁNOS: *A magyarországi barokk európai helyzete*. In: *Magyar Művészet*, 1931, 7–27., itt: 13.; Prandtauer építészeti orientációjának részleteit és formakincsének forrásait várhatóan a hamarosan megjelenő monográfia tisztázza majd. (WEIGL, HUBERTA: *Jakob Prandtauer, 1660-1726. Die Klosterbauten*. Michael Imhof Verlag)

mokkal. A faltagoló elemek eredetének bemutatásához röviden ki kell térnünk a Gesù (Giacomo Barozzi da Vignola, 1568) és a Sant'Andrea della Valle (Giacomo della Porta, 1591, Carlo Maderno, 1608) ismertetésére. A Gesù hajójának faltagolását alapvetően meghatározza, hogy a dongaboltozatot tartó masszív falak csak enyhén áttörtek, az oldalkápolnák árkádívei a rendi hagyománynak megfelelően a kápolnák fölött kialakított karzat miatt viszonylag alacsonyak, a párkány magasságának alig feléig érnek, s így a kápolnák ablakain beáramló fényből viszonylag kevés jut a hajóba. **(53. kép)** A hajó falát tagoló kettős pilaszterek fölött folytonos a párkányzat, csak a négyzeti pilléreknél golyvázódik, így a belső tér összhatása meglehetősen statikus. Ezzel szemben a teatinus rend római főtemplomának hajójában a falak szabadon álló pillérekke redukálódnak, amiket pilaszterkötegek tagolnak. **(54. kép)** A karzat elhagyásával az oldalkápolnák árkádívei a pilaszterfejezetek magasságáig emelkednek, s ezáltal több fény jut a hajóba, a párkány pedig erősen golyvázódik. Fontos különbség még, hogy a S. Andrea della Valle-ban a kápolnák szélessége nagyobb, mint a mélysége, míg a Gesùban ez épp fordítva van. A megváltozott faltagolás a teatinus templomban más arányokat is eredményezett: míg a Gesùban a hajó szélességének és magasságának aránya kb. 4:7, addig a S. Andrea della Valle-ban kb. 4:9. Tehát míg a Gesùban a hajó magassága kevesebb mint duplája a szélességnek, addig a S. Andrea-ban több mint kétszerese. Mindezek hatására jóval plasztikusabban jelenik meg a hajó és a kápolnák térbeli egysége, illetve a pillér – pilaszter – boltozat szerkezeti összefüggése, mint a Gesùban. A teatinus templomot már a 17. században is a túl alacsonynak és nem elég világosnak tartott Gesù "javított" és továbbfejlesztett változatának tekintették. Az újabb építészettörténeti kutatások is elsősorban abban látják a S. Andrea della Valle jelentőségét, hogy a Gesù által képviselt, a horizontális rétegekre alapozott, síkszerű és statikus hosszanti faltagolás helyett elmozdult a vertikálisan tagolt, egymásba hatoló, szervesen összekapcsolódó elemekből álló építészeti formálás felé, ami a 17. századi építészeti fejlődésének egyik kulcselemévé vált.¹⁷³ **(55. kép)**

A saszvári pálos templom faltagolása több tekintetben is ennek az átalakulásnak egy köztes állapotához nyúlik vissza. A kápolnák árkádívei magasak, egészen a pilaszterfejezetek magasságáig nyúlnak, hasonlóan a tetainus templomhoz, a pilléreket ugyanakkor a Gesùból eredeztethető pilaszterpárok tagolják, s a párkány is a Gesùhoz hasonlóan folytonos, csak a szentély féloszlopai fölött golyvázódik. A hajó szélességének és magasságának aránya kb. 4:8, azaz nyújtottabb a Gesùnál, de kissé zömökebb a teatinus templomnál.

A Gesù és a S. Andrea della Valle elemeinek ehhez a kombinációjához a római Sant'Ignazio templom (1626–50) faltagolása szolgálhatott előképkül Vépi számára, hasonlóan a homlokzathoz. **(56. kép)** Orazio Grassi a Collegio Romano templomában a karzatot elhagyva magas árkádíveket alakított ki, a folytonos, fogrovattal díszített párkányzat és a kannelurázott kettős pilaszterek kialakításban azonban követte a Gesù. Lényeges különbség ugyanakkor, hogy a S. Ignazio-ban az oldalbejárat és az ahhoz kapcsolódó vesztibül a szentély mellé került, a kápolnák árkádívei pedig serliana-szerűen a pil-

¹⁷³ HIBBARD, H.: *The Early History of Sant'Andrea della Valle*. In: *The Art Bulletin*, 43 (1961) 289–318, itt: 300.

lérek mellett álló oszlopokra támaszkodnak, valamint a kápolnák közötti átjárókat is oszlopokkal alátámasztott archivtrávok alkotják.¹⁷⁴ Az oldalkápolnák oszlopaitól eltekintve a sasvári templom hajójának faltagolása szorosan követi a S. Ignaziot, míg a három oldalkápolna árkádvés felső részén és a szentély közötti falszakasz a Gesùra vezethető vissza. Az előképül szolgáló kereszthajós, kupolás templomok négyzeti pillérrel tagoló pilaszterkötegeket Vépi féloszloppal kiegészítve a szentély oldalfalán, a boltozat alátámasztásaként alakította ki. **(57. kép)** Mint már említettük, az apszis fala előtt álló oszlopok utólag, a főoltár 1770-es átépítése kapcsán kerültek kialakításra. Érdekes egybeesés, hogy eredetileg a S. Ignazio apszisába sem tervezek oszlopokat – amint az a Pozzo mintakönyvében szereplő hosszmetszeten és alaprajzon is látható – ezek kialakítására 1697-ben, a Pozzo tervei szerint emelt főoltár építése kapcsán került sor.¹⁷⁵

A S. Ignazio-hoz hasonló faltagolás figyelhető meg a jezsuita rend legnagyobb 18. századi római temploma, a Collegium Germanico-Hungaricumhoz tartozó S. Apollinare hajójában is, melyet 1742–48 között Ferdinando Fuga tervei szerint az alapoktól újjáépítettek.¹⁷⁶ A hajóban – melynek alaprajza a bolognai jezsuita templomét követi – Fuga a karzat elhagyásával magas árkádívét alakított ki, melyek fölött a fogrovatos párkányzat folytonos és a szentélyben is körbefut, a pilléreket azonban itt csak szimpla pilaszterek tagolják. **(58. kép)** További analógiaként említhetjük a San Pietro hosszaházát (1608), ahol a pillérek monumentális mérete miatt Maderno szoborfülkéket alakított ki a kannelurázott kettős pilaszterek között. Ugyancsak kettős pilaszterek tagolják a ferences rend római főtemploma, a 6. századi római S. Apostoli bazilika 1708–14 között Carlo és Francesco Fontana tervei szerint barokkizált belső terét, ahol a szentélyben is körbefutó fogrovatos párkányzat az oldalkápolnák pillérei fölött enyhén golyvázódik. **(59, 60. kép)**

A sasvári templom belső faltagolásának meghatározó elemei – a magas árkádívek, a pilaszterpárokkal tagolt pillérek, valamint a fogrovattal díszített, folytonos, a szentély falán is körbefutó párkányzat – tehát a római barokk hosszaház templomokból származtathatók, s így együtt a S. Ignazio-ban találhatók meg. Róma barokk templomait Vépi nyilván ott tartózkodása során tanulmányozhatta, s különösen jól ismerhette a Collegio Romano melletti S. Ignazio-t, ahol teológiai stúdiuumait folytatta. Ugyanakkor építészeti mintakönyveket is használhatott, így például Giovanni Giacomo de Rossi *Insignium Romae Templorum prospectus exteriores interioresque cum planis ac mensuris* (Romae, 1684) című metszetalbumát, melyben a Gesù és a Sant'Andrea della Valle hosszmetszete szerepel, Pozzo pedig a S. Ignazio hajójának faltagolásáról közölt metszetet mintakönyvében.¹⁷⁷ **(57. kép)** Elképzelhető, hogy az apszis félkupoláját áttörő ovális ablakok kialakítását is Pozzo mintaköny-

¹⁷⁴ Bellori idézett művészéletrajza szerint ez a motívum Domenichino invenciója volt. Vö.: BÖSEL, RICHARD: *Jesuitenarchitektur in Italien 1540–1773. I.: Die Baudenkmäler der römischen und der neapolitanischen Ordensprovinz*. Wien 1986, 192.

¹⁷⁵ Uo. 200.

¹⁷⁶ Uo. 228–242.

¹⁷⁷ A nagyszombati rendházban elhunyt Vépi könyvhagyatéka feltehetően a rendház könyvtárába került, ennek felosztási könyvjegyzéke azonban nem lelhető fel a budapesti Egyetemi Könyvtárban, a többi pálos kolostor könyvtármányáról készült jegyzékek között. (ELTE EK, J/13 fond)

ve inspirálta, melyben a különösen Mária-kegyékek számára építendő templomokhoz ajánlott centrális alaprajzú templom (*Chiesa rotonda*) ideáltervén hasonló formájú nyílások törik át a kupolát. **(61. kép)**

Az építészeti mintakönyvek használatáról tanúskodik az az adat is, mely szerint 1760-ban, mikor a sasvári prior szerződést kötött egy kőfaragóval a templombelsőt díszítő 38 pilaszter fejezetének elkészítéséről, kifejezetten a Vignola által előírt módon (*juxta methodum a Barozzio praescriptam*) kérte a "római", azaz kompozit fejezetek kivitelezését.¹⁷⁸ **(62. kép)** A sasvári kolostor diariumának erre vonatkozó bejegyzése külön kiemeli, hogy a prior – a római Collegium Germanico-Hungaricumban iskolázott Podhoránszky Özséb (1692–1767)¹⁷⁹ – az építészetben is jártas volt, így minden bizonnyal ismerte Vignola oszloprendeokról szóló, nagy hatású művét, a Vitruviusból kiinduló, először 1562-ben megjelent *Le Regole delli cinque ordini*-t, mely a késő barokkig ható, alapvető építészeti tankönyvek közé tartozott, s közel 200 kiadást élt meg. Vignola könyvének 1665-ös francia kiadása valóban megvolt a sasvári kolostor könyvtárában: a jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött kötetet a possessor-bejegyzés szerint 1770-ben vették leltárba a sasvári könyvtárban, így valószínűsíthető, hogy a prior személyes tulajdonából, halála után került a könyvtár állományába.¹⁸⁰

A templom építészeti elemzésének végén ki kell térnünk Voit Pál Vépi szerzőségét megkérdőjelező érvelésének cáfolatára, ami elsősorban a tisztán stíluskritikai alapú attribúció korlátozott érvényére vonatkozóan szolgál tanulságokkal.

Mint láttuk, az egykorú források egyértelműen Vépit nevezik meg a sasvári templom építészeként, ennek ellenére Voit azt feltételezte, hogy az építkezés kezdetének idején a Hofbauamt élén álló Josef Emanuel Fischer von Erlach tervezte a sasvári templomot, s Vépi szerepét csupán az építkezés irányításában látta. Ezt a véleményét 1969-ben vetette fel, majd későbbi műveiben többször is visszatért ehhez a gondolathoz, s mindvégig kitarzott mellette.¹⁸¹

¹⁷⁸ DAP II. 316. [1760]: Conventionem inierat praedecessor cum quodam eleganti in arte statuario de capitulis 38 pilarum in ecclesia labore plastico ordineque, quem Romanum vocamus, fingendis. R. P. prior et ipse architecturae peritus jussit, ut in omnibus capitellis 38 sine superfluo ornatu, juxta methodum a Barozzio praescriptam, tam in corpore ecclesiae, quam in sanctuario volutas efformaret.

¹⁷⁹ 1713–1717 között tanult a római Collegium Germanico-Hungaricumban, 1758-ban választották sasvári priorrá (vö. AP IX. 629.).

¹⁸⁰ Ld.: BIBÓ ISTVÁN: *A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. (Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században)* In: Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. (Szerk. Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig) Bp. 1978, 27–122, itt: 121. A sasvári kolostor könyvtárának rendfelosztási könyvjegyzékében (ELTE EKK, J 13/8) más építészeti traktátus nem, csupán néhány matematika és geometria tankönyv szerepel még. Vignola művének olasz és német kiadása a pálosok pesti könyvtárában is megvolt, az előbbi a possessor bejegyzés tanúsága szerint Bálintffy Károly pápai pálos szerzetes († 1767) tulajdonából került a könyvtárba 1771-ben. A jezsuita Johann Baptist Izzo 1739-es traktátusának 1773-as német kiadása szintén a pesti pálos könyvtárból került az Egyetemi Könyvtárba. (Ld. uo.)

¹⁸¹ VOIT, PÁL: *Die Kunst Josef Emanuel Fischer von Erlachs und seine unbekannten Werke in Ungarn*. In: Actes du XXIIe Congres International d'Histoire de l'Art. Bp. 1969, Tome II., 132–140., itt: 135.; VOIT PÁL: *A barokk Magyarországon*. Bp. 1970, 40–41., 71.; Uő.: *A francia barokk művészet jelenségei Magyarországon*. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. (Szerk. Galavics Géza) Bp. 1975, 451–471., itt: 453.; Uő.: *Franz Anton Pilgram*. Bp. 1982, 19., 166.; Uő.: *A barokk templomépítészet eszméi és stílusai*. In: Magyar Műemlékvédelem XI. (2002) 79–113, itt: 98. Itt kell megemlítenünk, hogy Voit feltételezése szerint a pozsonyi dóm Alamiznáns Szent János-kápolnáját is Fischer von Erlach tervezte.

Voit érvelése abból indult ki, hogy Sasvár már a templom építésének kezdetén koronabirtok volt, így a templom építését császári kegyúri építkezésnek tekintette, s mint ilyennek „a hivatalos gyakorlat szerint tervezője nem is lehetett más, mint maga a császári főépítész, J. E. Fischer von Erlach. Az építkezés irányítását a pálos rend részéről a későbbi nagyváradi pálos építkezésnél szereplő Végi Máté szerzetes végezte.”¹⁸² Hipotézisét stíluskritikai érvekkel is igyekezett alátámasztani, egyebek mellett azzal, hogy a sasvári templom homlokzatát díszítő és belső terét aroncsként körülfogó fogazatos főpárkány az 1736-ban elkezdett temesvári székesegyház belső terében is megjelenik, továbbá hogy a klasszicizmus jelzéseként alkalmazott fogazat a bécsi Karlskirche és a Winterreitschule belső terében is jellemző kompozíciós elemként szerepel, illetve azzal hogy a „mű felfogása, a tartózkodó, fegyelmezett, enyhén klasszicizáló hangvétel is közel áll a császári építész felfogásához.” Bíró és Hekler nyomán a sasvári templom (különösen a homlokzat nyílásritmusa és fénoszlopokból alakított dinamikus tagolása) és a fuldai dóm homlokzatának hasonlóságát is bevonja érvelésébe, s ennek magyarázatul azt valószínűsítette, hogy az ifj. Fischer von Erlach kasseli tartózkodása során (1721–22) valószínűleg járt Fuldában is, ahol a dómot talán le is rajzolta.

A Voit által nem hivatkozott levéltári adatok alapján azonban azt állapíthatjuk meg, hogy a templom építési munkálatait az uralkodópár csak az 1740-es évek közepétől támogatta kisebb-nagyobb adományokkal, tehát nem tekinthetjük azt kegyúri építkezésnek. Az egykorú források egyhangzóan Végi nevezik a templom tervezőjének, a Voit által felsorakoztatott stíluskritikai érvek pedig nem támasztják alá a Fischer von Erlach attribúció hipotézisét, s a sasvári templom Végi többi művével és terveivel mutatott stílári és szerkezeti rokonsága is ellene szól Voit feltételezésének. Végül meg kell említenünk, hogy Voit nem említi a Cincik által már 1938-ban publikált 1746-os tervrajzot sem, minden bizonnyal elkerülte a figyelmét.

Bár Jaroslav Bureš igyekezett újabb stíluskritikai érvekkel alátámasztani az attribúciót,¹⁸³ Voit feltételezését fenntartásokkal fogadta a kutatás,¹⁸⁴ a fent ismertetett adatok ismeretében pedig kijelenthetjük, hogy a hipotézis nem megalapozott.

A sasvári templom stíluseredetéről és építészeti kialakításáról összefoglalóan elmondhatjuk, hogy egyfelől illeszkedik a korabeli hazai templomépítészeti hagyományaihoz, másrészt számos eleme az itáliai, illetve római (kora) barokk építészeti ismeretéről, ezen belül is különösen a jezsuita „építészeti kultúra” közvetlen hatásáról tanúskodik.¹⁸⁵ Alaprajza a bolognai jezsuita templomhoz, míg homlokzata és a belső tér tagolása a római S. Ignaziohoz áll a legközelebb. A jezsuita rend e két templomát már a 17. században is a Gesù „javított” és továbbfejlesztett változatának tekintették, s

¹⁸² VOIT PÁL: *A barokk Magyarországon*. Bp. 1970, 40–41.

¹⁸³ BUREŠ, JAROSLAV: *P. Voit: Der Barock in Ungarn*. (recenzió) In: AHA 1973, 337–342., itt: 340–341.

¹⁸⁴ MOJZER MIKLÓS: *Voit Pál: A barokk Magyarországon*. (recenzió) In: MÉ 1972, 90–92, itt: 91: „A sasvári pálos templomnak a fischeri oeuvre-be való kapcsolása, úgy gondoljuk, döntőbb érveket kíván, és éppen a homlokzat inkább elvetni látszik ezt a lehetőséget, mint támogatni.”

¹⁸⁵ A jezsuita rendi építészeti sajátosságai az újabb, főként épülettípológiai jellegű kutatások nyomán kezdenek kirajzolódni. Ld. pl. a *Die Jesuiten in Wien* c. kötet már idézett építészeti tárgyú tanulmányait, illetve Richard Bösel publikációit.

amint azt a S. Apollinaris vagy a Pozzo által tervezett ljubljanoi székesegyház (1708) példája is mutatja, hatásuk még egy évszázaddal később is érvényesült.

Az, hogy Vépi szerzetesépítésként a jezsuita rend itáliai templomait használta előképként a sasvári templom tervezésekor, arra enged következtetni, hogy Rómába kerülve behelyezkedett a jezsuita rendi építészeti kultúrába és azonosult annak hagyományaival. Jezsuita építészeti orientációját egy pálos rendi építészet meghonosítására tett kísérletként is értékelhetjük, melyhez a jezsuita építészeti modellként szolgált. Vépi sasvári felkérésének körülményeiből és további rendi megbízásaiból arra is következtethetünk, hogy ez a törekvés rendtársai, a megrendelők (mindenekelőtt Fierendroth Gergely és Fejér Pál tartományfőnökök [1735–38, ill. 1738–44] és Rósa Ferenc sasvári perjel, korábbi tartomány- és később rendfőnök) részéről is pozitív fogadtatásra talált, s a jezsuita rendi építészeti számukra is identifikációs modellként szolgált. Az építészeti formák átvétele mögött az a szándék húzódhatott meg, hogy a pálos rend – saját építészeti hagyománya nem lévén – a jezsuita rendi építészeti formavilágának elemeit használja vizuális önreprezentációjához, a rend kollektív identitásának, modern kifejezéssel élve a *corporate identity* megjelenítéséhez.¹⁸⁶ Mivel azonban az 1740-es évek után a rend már nem vágott nagyobb szabású építkezésekbe, s maga Vépi is meghalt 1747-ben, ez a folyamat már nem tudott igazán kibontakozni.

Egy Vépi római tartózkodására utaló közvetett adat ismeretében Bíró József már 1932-ben felismerte, hogy “Vépi Máté egyike volt azon ritka 18. századi magyarországi mestereknek, kik közvetlenül mérítettek a korai olasz Settecentonak a zopfól mentes klasszicizáló tendenciáiból”.¹⁸⁷ A templom alaposabb építészeti elemzése és a Vépi római tanulmányaira vonatkozó adat Bíró stíluskritikai alapon tett megállapításának érvényét csak tovább erősíti. Mesterünk különleges színfoltot képvisel a 18. századi magyarországi építészeti történetében, hiszen a római barokk ilyen közvetlen hatása csak a közép-európai barokk építészeti legkiválóbb mestereinél, mint például a szintén Rómában, Carlo Fontana műhelyében iskolázott Johann Lucas von Hildebrandt, vagy az ugyancsak római tanulmányúton járt Johann Bernard Fischer von Erlach művein figyelhető meg. Bízunk benne, hogy mindezek ismeretében Vépi elfoglalhatja az őt megillető helyet a magyarországi barokk történetéről alkotott képünkben.

¹⁸⁶ A szerzetesrendek barokk kori rendi építészetére vonatkozóan ld.: BÖSEL, RICHARD: *Typus und Tradition in der Baukultur gegenreformatorischer Orden*. In: Römische Historische Mitteilungen, 31. (1989), 239–253.

¹⁸⁷ BÍRÓ 1932, 23. A Vépi római tanulmányaira vonatkozó adatot Aggházy Mária négy évvel később publikálta. (ld. AGGHÁZY 1936, 96.)

A TEMPLOM BELSŐ DEKORÁCIÓJA

A sasvári templom kiemelkedő kvalitású belső dekorációja a magyarországi barokk egyházi művészet egyik legreprezentatívabb művévé teszi az épületet, mely a barokk *Farbraum* koncepciójának megvalósításával messze kiemelkedik a kevés freskófestésű hazai barokk zárandoktemplom közül.

Részben az uralkodópar 1740-es évektől kibontakozó sasvári mecenatúrájának köszönhetően a kor legrangosabb művészeit foglalkoztatták Sasváron: a freskókat a lotaringiai származású Jean-Joseph Chamant bécsi udvari festő, a mellékoltárokat Johann Lucas Kracker és Josef Ignaz Mildorfer festette, a főoltárt a császári főépítész, Nicolaus Paccassi, illetve a kamarai építész, Franz Anton Hillebrandt tervezte Mária Terézia személyes megrendelésére.

A templom építési munkálatai az 1750-es évek elején jutottak abba a stádiumba, hogy a belső dekoráció (falképek, oltárok) kialakítását elkezdhessék.¹⁸⁸ A munkák 1754-ben a boltozat és a kápolnák kifestésével kezdődtek, s egészen 1773-ig elhúzódtak. 1762-ben, mikor a főoltár elkészült és sor került a kegyszobor átvitelére, illetve a templom felszentelésére, a tervezett 6 mellékoltárból még csak kettő volt kész. A munkák végül 1773-ban fejeződtek be, ekkor került sor az addig elkészült öt mellékoltár felszentelésére.¹⁸⁹

A BOLTOZAT FRESKÓI

A sasvári templom freskóit a lotaringiai származású bécsi udvari architektúrafestő és dekorátor, Jean-Joseph Chamant szignálta. A művész neve és a munka befejezésének évszáma az orgonakarzat ablaka fölött olvasható: “ANNO DOMINI MDCCLVII GIUSEPPE CHAMANT PINXIT”. **(69. kép)** Az, hogy a francia származású bécsi udvari művész Giuseppeként szignálta sasvári művét, nemcsak bolognai tanultságát jelzi, hanem Chamant önreprezentációjának is sajátos megnyilvánulása, hiszen az itáliai festők korabeli megbecsültségét ő is mindvégig élvezhette pályája során. Chamant sasvári működéséről a pálosok évkönyve is megemlékezik az 1754. évnél, s arról is beszámol, hogy “Zsaman” a több mint három éven át tartó munkáért először rendkívül magas összeget, 24 000 rajnai forintot kért, de végül ennek negyedében egyezett meg a pálosokkal,¹⁹⁰ akik cserébe a munka teljes időtartamára ellátást biztosított-

¹⁸⁸ DAP II. 329: 1751: Efficax autem R.P. prioris Bartholomaei Orlay industria Marianam basilicam eleganti admodum testudine decoravit et muris conventus justam ad altitudinem per quadrum eductis, tectum praeclari operis imposuit.

¹⁸⁹ DAP II. 324: 1773: Comes de Réva, episcopus Milevitanus, praepositus B. M.V. de Vágújhely, canonicus Strigoniensis, archidiaconus Sasváriensis 19 Apr. consecrat in templo nostro 5 altaria.

¹⁹⁰ 1738-ban Daniel Gran szintén 6000 ft-ért vállalta a sonntagbergi bencés zárandoktemplom három éven át tartó kifestését, melyből 1500 ft volt az architektúrafestők (Antonio Tassi és Franz Joseph Wiedon) része. Kracker díja 4000 forint volt a jászói freskókért, talán az oltárképekkel együtt. (KNAB, ECKHART: *Daniel Gran*. Wien 1977, 89.; JÁVOR 2004, 159.) Összehasonlításképpen: 1770-ben 1 rajnai ft 24 font (13,5 kg) marhahús, 12 tyúk, 160 tojás vagy egy pár csizma árának felelt meg. (Vö.: WEIS [Földes] Béla: *Beiträge zur Preisstatistik von 1200 bis 1800*. In: Statistisches Jahrbuch der Stadt Pest. I-II. köt. Pest, 1873.)

tak neki és segédeknek a kolostorban.¹⁹¹ Mindez rávilágít arra, hogy az udvari festő által szignált freskókat nem közvetlenül az uralkodópár, hanem maguk a pálosok fizették, de talán jelentős részben épp az uralkodópár által nyújtott adományokból; másfelől ez az eddig nem ismert adat megerősíti azt a korábbi feltételezést, miszerint Chamant mintegy fővállalkozóként, egy több tagú műhellyel dolgozott Sasváron. A munkálatok 1754-ben, Orlay Bertalan sasvári prior megbízásából – az ablakok üvegezését követően – a szentély és két (feltehetően a két középső) oldalkápolna boltozatának kifestésével kezdődtek.¹⁹² A hajó boltozatának freskói 1756-ban készültek el, s ekkor kezdtek hozzá a többi kápolna kifestéséhez.¹⁹³

A pálos évkönyv 1754. évi bejegyzése képet ad a szentélyfreskó korabeli recepciójáról is, amit magyar fordításban is érdemes idézni: “Orlay Bertalan prior megbízásából a császári és királyi felségek Apellese a szentély boltozatát a Mária dicsőségére kigondolt műalkotással felékesítette, hogy a szentély előtt a mennyek és föld királynéját a koronás fők ítélete alapján méltóképpen lehessen tisztelni, s hogy az emberi kezek alkotásában a művész vezetőjét, az Istent megpillantva vele [t.i. Máriával] együtt lehessen őt dicsőíteni. És valóban megzavarja a jelenlévőt, hogy vajon abban inkább a műalkotást, vagy az onnan leáradó fenséget kell-e szemlélni.”¹⁹⁴

JEAN-JOSEPH CHAMANT, AZ ARCHITEKTÚRAFESTŐ PÁLYÁJA

Jean-Joseph Chamant (1699–1767), a pozsoi későbarokk illuzionizmus és bolognai quadratúrafestők egyik utolsó, kevésbé ismert képviselője. Eleve pusztulásra ítélt efemer dekorációiról csak néhány metszet maradt fenn, de tartósnak szánt műveinek zöme is megsemmisült, így pályaképe csak a források alapján rajzolható meg. Az egyszerű kézműves-családból származó Chamant 1718-tól Nancyban tanult festészetet az akadémián a bolognai származású quadratúrafestő Giacomo Barillínél, majd 1724-

¹⁹¹ ANNALIUM, p. 459. [1754, IV]: Sed nec prioris ejusdem sacri loci R. Patris Bartholomaei praeclara industria silentio praetereunda est; qui congesto et pia Marianorum clientum largitate aere; nobilissimum Sassiniensi Templo, conciliavit decorum per insignem suae Caesareo-Regiae Majestatis Pictorem Zsaman [sic!] nuncupatum: qui tam exquisita pictura testitudinem ejus adumbravit, ut omnibus hujus artis peritis summopere placeat. Erant Artificibus summis consuetudo est sua opera pene in immensum pretium estimare; is etiam pro hoc suo labore viginti quatuor mille Rhenenses postulabat: attamen postea in quarta hujus postulatae pecuniae parte acquirit, addens, ut sibi, et suis sodalibus, toto tempore quod ultra triennium se extendit, necessaria ad victum, a Conventu subministrentur: illud praeterea huic laudato Praesidi in acceptis refertur, quod partem Monasterii meridiei obversam, ita cubiculis caeteris que aliis necessariis ad habitandum instruxerit, ut Patres relicta a veteri satis angusta et incommoda habitatione, eam incolere hoc anno potuerint.

¹⁹² MOL, Acta Paulinorum, fasc. 415. (*Historia Provinciae Hungaricae*), fol. 173^v: 1754: Denique industria R. P. Bartholomaei Orlay, loci prioris, Mariana Basilica fenestris de vitro Bohemico, capellarum binarum, sacristiarum et sanctuarii testudo praeterea in totum per Appelmem sacratissimas caesareo-regiarum majestatem de Priorum largitione, et exquisito artificio ad eam Majestatem exornata est, ut pro Sacrario Coeli Terraeque Regina, judicio etiam Coronatorum Caputem, condigno venerari possit. Directorem artificis Deum contuens in operibus manuum hominum una glorificare. Etenim an artificium in eo primum vel magna inde promanans Majestas contemplari debeat Praesentem conturbat. (vö. DAP II. 329.)

¹⁹³ DAP II. 329.: [1756] basilicae Sassiniensi... superior pars tota manu et artificio caesarei pictoris ad omnem venustatem et elegantiam... adaptatur, capellae reliquae pars artificiose pinguntur, eidem inquam donare dignata est.

¹⁹⁴ Ld. a 192. jegyzetet.

től Lipót József herceg, halála után pedig fia, Lotharingiai Ferenc anyagi támogatásával Bolognában folytatta tanulmányait Francesco Galli-Bibiena-nál az Accademia Clementina-n.¹⁹⁵ Chamant 1732-ben visszatért Lotaringiába, ahol „udvari perspektíva-festővé” nevezték ki. 1736-ban a vrécourt-i kastély egyik termének falképeit festette (1789-ben elpusztult), majd egy efemer építészeti dekoráció (*Temple de l’hymen*, „A házasság temploma”, tulajdonképp tűzijáték-szerkezetet) látszatarchitektúráját festette Jean Girardet-val közösen, Jean-Nicolas Jadot rajzai alapján, Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc eljegyzése alkalmából Luneville-ben, Lotaringia akkori fővárosában.¹⁹⁶ 1737-ben Lotharingiai Ferenc toszkán nagyherceg kíséretében – Jadoval és Girardet-val együtt – Firenzébe került, ahol dekorátorként és festőként működött (diadalkapu a nagyherceg bevonulása alkalmából; Palazzo Pitti könyvtárának mennyezetképe [Jean Girardet-val közösen, 1739, elpusztult]; efemer dekorációk Firenzében; Rimini, San Francesco, oldalkápolna freskói, [figurafestő: Giuseppe Marchesi, 1808-ban elpusztult]).¹⁹⁷ 1747-ben Bécsbe települt át,¹⁹⁸ majd 1749–50-ben Brüsszelben, Lotharingiai Ferenc öccse, Károly Sándor herceg udvarában működött színházi dekorátorként. 1750-től ismét Bécsben él, ahol 1752-ben udvari színházi dekorátornak („Zweiten k. k. Theatral-Ingenieur”) nevezték ki – Antonio Galli-Bibienát követve ebben a tisztségben –, s ugyanebben az évben a schönbrunni kastélyban egy operadíszletet festett.¹⁹⁹

Magyarországi munkássága 1750-től követhető nyomon, s kizárólag a császár észak-nyugat magyarországi birtokaihoz kapcsolódik.²⁰⁰ Chamant 1750–51-ben festette a holicsei uradalomhoz tartozó Kopcsányban (Kopčany) 1744–46 között felépült méntelep dísztermének mennyezetképét, mely a

¹⁹⁵ Chamant-ra vonatkozóan ld.: JÁVOR ANNA – NOVÁKY ÁGNES:) *Chamant, Joseph*. In: Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Bd. 18. München–Leipzig 1998, 111–112.; VOREAUX 1999.; HUBERT COLLIN: *Jean-Joseph Chamant*. In: *Lothringens Erbe* 2000, 192–193.

¹⁹⁶ *Lothringens Erbe* 2000, 64–65. (kat. 3.16.)

¹⁹⁷ Chamant firenzei tartózkodása során készített dekorációit a 18. század közepén működő firenzei rézmetszők, így például Giuseppe Allegrini, Bernardo Sgrilli és Carlo Gregori (1719–1759) metszetei őrizték meg. (Ld.: *I Bibiena. Una famiglia europea*. (a cura di LENZI, DEANNA – BENTINI, JADRANKA) Bologna 2000, kat. 122.; VOREAUX 1999) Carlo Gregoritol származik Chamant portré-metszete is (Bécs, Albertina, reprodukálva: *Lothringens Erbe* 2000, 192.)

¹⁹⁸ Lotharingiai Ferenc tervszerűen telepített be Elzász – Lotaringiából francia művészeket. Chamant és az építész Jean-Nicolas Jadot mellett így került Bécsbe például François Joseph de Toussaint építész és dekorátor, Louis Martell és Bertrand kertépítész, továbbá ez utóbbi leánya, Gabrielle Beyer-Bertrand, az akkori Bécs legjelentősebb portréfestője, valamint Benevoux, Antoin Léopold Roxin és Joseph Ducreux udvari festők. Művészek mellett tudósok – fizikusok, matematikusok, botanikusok stb. – is követték Bécsbe a herceget, mint például Chamant apósa, a matematikus Philippe Vayringe. (vö.: VOIT PÁL: *A francia barokk művészet jelenségei Magyarországon*. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. [Szerk. Galavics Géza] Bp. 1975, 451–471., itt: 452.; HAJÓS GÉZA: *L’architecte Jean Nicolas Jadot et la colonie lorraine de Vienne*. In: Les Habsbourg et la Lorraine. Actes du colloque international. Nancy 1987, 189–197.; *Lothringens Erbe* 2000, 181–221.)

¹⁹⁹ FLEISCHER 1932, 61.: „Dem K. K. Ingenieur und Hof. Mahler Chamand wegen von den Cavallieren und Damesen in dem K. K. Lust Schlohs Schönbrunn gehaltenen Opera L’Evoë Chinese – 1324 f. Demzelben zu einer allergnädigsten Remuneration 50 Duc. od. 206 f.” (1752)

²⁰⁰ Az összesen mintegy 23 700 hektárt kitevő holicsei és a sasvári uradalmat Lotharingiai Ferenc 1736-ban vásárolta meg a terület ősi birtokos családjának fiúágon utolsó sarjától, Czobor Józseftől, illetve földeket zálogjogon birtokló hitelezőktől. Ld.: MRVA, IVAN: *Zentrum der Macht. Der Herrschaften Holitsch und Sassin in ehemaligen Königreich Ungarn*. In: *Lothringens Erbe* 2000, 162–165., itt: 162.

fennmaradt töredékek tanúsága szerint egy Bibiena szellemében fogant látszatkupolát ábrázolt.²⁰¹ A következő években a holicsi (Holič) császári birtokon kapott megbízásokat: 1754-ben mennyezetképeket festett a kastély folyosóján, dísztermében, illetve a kastélykápolnában,²⁰² 1755-ben pedig a holicsi kapucinus templomba festett egy – feltehetően kulissza-szerű, efemer – Szent Sír kompozíciót (mind elpusztult).²⁰³ Egyetlen fennmaradt munkája és talán legjelentősebb megbízása a sasvári kegytemplom 1754–57 között festett freskódísz. 1762–65 között újra Brüsszelben működött a Théâtre de la Monnaie díszletfestőjeként, majd a mariemonti kastély dísztermének mennyezetképeit festette a feltehetően figurafestőként közreműködő Franz Meyerrel (1794-ben elpusztult). Talán utolsó munkájaként 1767-ben a pozsonyi királyi vár kerti pavilonjainak falképeit festette (1811-ben elpusztult), s ez év december 8-án Bécsben halt meg.

A MENNYEZETKÉPEK PROGRAMJA

A mennyezetképek a Pietà-kegyszoborhoz kapcsolódó általános teológiai, pontosabban krisztológiai programot jelenítenek meg: az Atya, a halála által megváltó Krisztus kínszenvedésének eszközei, a négy evangélista és egyházatya ábrázolása, valamint az ő tanításaira épülő Egyház perszonifikációja (az Eukarisztia allegóriája), s végül a mennyei látomásként megjelenő zenélő angyalok a keresztény megváltástan lényegét foglalja össze. **(63. kép)**

A szentély csaknem négyzet formájú boltozatán az Atyaisten dicsőségének ábrázolása látható. **(64. kép)** A hosszú szakállú aggastyánként ábrázolt Atya angyalok által tartott felhőgomolyagon ülve, jobbát a mögötte felsejlő glóbusz felé nyújtva, baljában jogart tartva a világ teremőjeként és uraként jelenik meg. Tekintete az előtérben jobbra látható, hátán fekvő bukott angyalra irányul, aki minden bizonnyal a lázadó angyalok vezetője, a Sátán, akit Isten mint ellenségét letaszít a mennyből. Alakja mintegy az emberiség bűneinek forrásaként, s végső soron a megváltás történetének elindítójaként jelenik meg. A kompozíció bal alsó sarkában ábrázolt két angyalfigura közül az egyik összekulcsolt

²⁰¹ A holicsi uradalmi számadáskönyvek Chamant kopcsányi munkájával kapcsolatos 1750–51-es bejegyzéseit idézi CINCÍK 1938, 20. (21. jegyzet); ld. továbbá GARAS 1955, 37, 179, 211. (tévesen Köpcsényként [Kittsee] szerepel); Súpis II., 73. Cincík szerint a kopcsányi lovarda látszatkupolája szinte teljesen megegyezett a sasvári templom boltozatára festett látszatkupolával. (ld. CINCÍK 1938, 23.) A fennmaradt töredékekről sajnos nem sikerült fotót beszerezni.

²⁰² A holicsi kastély freskói csak töredékesen maradtak fenn. (vö. Súpis I., 414.) A Chamant holicsi megbízásaival kapcsolatos számadásokat idézi CINCÍK 1938, 21.; ld. továbbá: FIDLER, PETR: *Beiträge zu einem Künstler- und Handwerkerlexikon des Donaugebietes. I.* In: Ars 1995/1, 90. A kastély freskóinak témáját "Rotenstein" (azaz Pálffy János) útleírásából ismerjük: ezek szerint a díszterem mennyezetképe az Olympus isteneit, a kastélykápolna mennyezetképe pedig a Szentháromságot ábrázolta. (vö.: GARAS 1955, 174.; Pálffy Jánosra vonatkozóan ld.: H. BALÁZS ÉVA: *Ki volt Rotenstein? Egy forrás azonosítása.* In: Ars Hungarica XV. (1987), 133–138.) Chamant segédje a holicsi kastély freskódíszítésének kivitelezése során Ferdinand Sebastian Fimbacher bécsi dekoráció- és színházi festő volt. (vö.: GARAS 1955, 217.)

²⁰³ A holicsi megbízásokkal kapcsolatos számadásokat idézi CINCÍK 1938, 21.; ld. továbbá SCHMIDT 1929, 215.; GALAVICS GÉZA: *Antonio Galli-Bibiena in Ungheria e in Austria.* In: Acta Historiae Artium, 30. (1984), 177–263., itt: 247. (A templom 1786-os feloszlását leltára nem említi ezt húsvéti efemer dekorációt.) A holicsi kapucinus templomot és annak főoltárát az ugyancsak elzási származású udvari építész, Jean-Nicolas Jadot tervezte.

kézzel, leborulva hódol az Atya előtt, míg a másik melle előtt keresztbe tett karokkal lefelé tekint, mintegy a kegysszobor előtt tisztelegve. A jelenet festett építészeti keretébe komponált kartusokban a loretoi litániának a kegysszobor által megjelenített Máriára utaló szavai olvashatóak: "Refugium peccatorum", "Consolatrix afflictorum", "Auxilium Christianorum", egy negyedik, a szentély diadalívére festett kartusban pedig a Mária monogram látható. A szentély boltozatán – mintegy a csegeleyen ábrázolt szárnyas kerubfejekkel övezett égi szférában – megjelenő Atya és a Szentlélek galambja, valamint a főoltáron – mintegy a földi szférában – elhelyezett Pietà-szobor tehát együttesen jelenítik meg a keresztény teológia legfontosabb alakjait.²⁰⁴

A hajó szentély felőli két boltszakaszán Krisztus kínszenvedésének egyben Mária fájdalmára is utaló eszközeit tartó angyalok láthatók: a keskeny, a hossz tengelyre merőleges képművekben Veronika kendője és a Szent Kereszt diadalának ábrázolása következik egymásután. A harmadik boltszakaszt illuzionisztikus festett architektúra díszíti, mely balusztrádos, oszlopos empórium fölött emelkedő tamburos kupolát jelenít meg. **(65–67. kép)** Az öt boltszakaszos hajó közepén megjelenő látszatkupola elhelyezése a szimmetria mellett annak az ikonográfiai programot tagoló funkciójával is magyarázható: a szentélytől ideáig a megváltás történetének múltbéli fejezeteire utaló ábrázolások sorakoznak, míg a következő két boltozaton a jelenre és a jövőre vonatkoztatott allegóriák következnek.

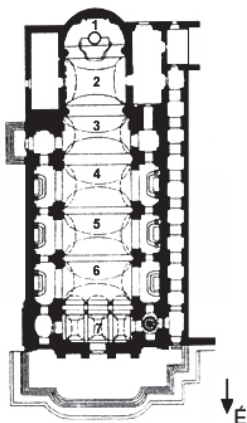
A hajó következő boltszakaszán az Egyház (az Eukarisztia) allegóriája látható: a felhőkön trónoló Ecclesia alakja baljában könyvet, jobbában pedig kelyhet tart, benne a Krisztus megváltó áldozatát megjelenítő ostyával, körülötte az oltáriszentséget imádó angyalok és a Szentlélek galambja láthatók. **(68. kép)** A jelenet tehát az egyik legfontosabb katolikus dogmát hirdeti, mely szerint a miseliturgia során az átváltoztatás (konszekráció, *transsubstantiatio*) által a kenyér és bor színe alatt a megdicsőült Krisztus valósággal jelen van, s így a bemutatott áldozat mindazok üdvösségét szolgálja, akik abból a szentáldozásban részesülnek.²⁰⁵

Az orgonakarzat fölötti boltozaton – immár a bejárat felé visszatekintő nézőpontra komponálva – az Atya üdvözítő akarátának és tervének, a megváltás művének beteljesedésére utalva mintegy paradicsomi látomásként zenélő angyalkórus látható. **(69. kép)** A boltozat hevederíveinek alsó sávjában az Eukarisztia allegóriája alatt a négy egyházatya, a Krisztus szenvedésének eszközeit ábrázoló jelenetek alatt pedig a négy evangélista medalionokba foglalt, puttókkal és girlandokkal körülvett grisaille portréi sorakoznak, a plasztikus, reliefet imitáló ábrázolásmód által elkülönítve a látomás- szerű mennyezetképektől.²⁰⁶ **(70. kép)**

²⁰⁴ Az Atya alakja fölött átfestés nyomai látszanak: a felhőben egy, a többi figuránál jóval nagyobb angyal fejének és szárnyának halvány körvonalai vehetők ki, ami a festés közbeni koncepciováltásra utal.

²⁰⁵ Mint ismeretes, az ellenreformáció során az az átlényegülés protestánsok által támadott dogmájának védelme és az Eukarisztia szentségének tisztelete a katolikus hitvédelem egyik központi témájává, s így az Eukarisztia allegóriája a barokk festészet egyik gyakori témájává vált. A Habsburg Eukarisztia-tiszteletre vonatkozóan ld. CORETH 1982, 18–37.

²⁰⁶ GARAS 1955, 192.; GALAVICS GÉZA: *Antonio Galli Bibiena in Ungheria e in Austria*. In: AHA XXX. (1984) 177–263., itt: 245–246.; *Barokk* 1998, 469. (kat. 233–235.) (MEDVECKÝ, JOZEF)

- 1 – festett architektúra
- 2 – az Atyaisten dicsősége
- 3 – Veronika kendője
- 4 – A Szent Kereszt diadala
- 5 – látszatkupola
- 6 – az Egyház (az Eukarisztia) allegóriája
- 7 – zenélő angyalok

A boltozaton sorakozó virtuóz és dekoratív kompozíciók tehát kivétel nélkül allegorikus ábrázolások, melyek nélkülözik mind a történeti, mind a pálos rendre történő utalásokat. Sem Mária, sem Krisztus alakja nem jelenik meg a freskóciklus tisztán allegorikus (nem narratív) ábrázolásain, a halála által megváltó Krisztushoz és a Megváltó anyjához kapcsolódó gondolati tartalmat maga a kegyszobor képviseli. Ezáltal a mennyezetképek programja a legszorosabban integrálja a kegyszobor szimbolikáját, s mintegy értelmezési keretét adják a Pietának, mely a háttérben a főoltár 1770-es átalakítása során az oltárfalon elhelyezett kereszttel, valamint Evangélista Szent János és Mária Magdolna oldalt álló szobraival a siratás jelenetét is felidézi.

Az ikonográfiai program értelmezése szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy a barokk freskók mennyei glóriáin szokásos megdicsőült Krisztussal szemben itt a Megváltó a Pietá halott Krisztusának képében van jelen, és Veronika kendőjének imago-típusú Krisztus-arca is a szenvedő Istenfiát jeleníti meg, azaz *reprezentálja* a szó hagyományos értelmében.²⁰⁷ A program tehát az emberre lett és emberként szenvedett Krisztus megváltó kereszthalálára helyezi a hangsúlyt, s a szenvedéstörténet eseményeinek narratív ábrázolása nélkül jeleníti meg a Krisztusról, mint az emberi természet magára öltő Igéről szóló tanítást, mely szerint Isten üdvözítő akaratából a szenvedéstől mentes Ige magára öltötte a szenvedést elhordozni képes testet, hogy halála által megváltsa az emberiséget.

Nem tudjuk, kinek az invenciója volt az allegorikus mennyezetképek általános krisztológiai programja, de feltűnő, hogy a hazai pálos templomok 18. század közepén készült freskóciklusai közül ez az egyetlen, amelyik nem narratív (bibliai vagy szentek életéből vett) jelenetekből épül fel, s ugyancsak szembeötlő pálos vonatkozású ábrázolások hiánya. (A rendi tematikát az egész templom-

²⁰⁷ A *repraesentatio* elvéről és a képi ábrázolás két alapvető műfaji kategóriájáról (*imago* vs. *historia*) ld. MAROSI ERNŐ: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14-15. századi Magyarországon*. Bp. 1995, különösen 16–17, 29.

ban csak a homlokzatot díszítő szobrok, valamint a Remete Szent Pál- és a Szent Ágoston-kápolnák képviselik.) Így például a máriavölgyi templom 1728-ban kifestett hajójának boltozatán Remete Szent Pál és Szent Antal legendája jelenik meg,²⁰⁸ a Kracker által 1754-ben kifestett varannói pálos zárándoktemplom szentélyboltozatán Mária születésének jelenete látható, míg a hajó boltozatának 1873-ban tűzvészben elpusztult freskója a források szerint Remete Szent Pál megdicsőülését ábrázolta.²⁰⁹ Az 1770-es években a pálosok által sokat foglalkoztatott Johann Bergl a felsőelefánti pálos templomban Keresztelő Szt. János (1775), majd a pesti pálos templomban Mária életének jeleneteit (1776) festette meg, a máriacsaládi templomban pedig Mária mennybevételét (1863-ban elpusztult). Az 1777-ben Lieb Ferenc által kifestett tőketerebesi pálos templom freskói (a szentélyben) szintén Mária életének jeleneteit, valamint Remete Szent Pál legendáját és a pálos rend magyarországi történetének csodás epizódjait ábrázolják.²¹⁰

Bár a pesti pálos templom freskóciklusa is egy, a rendre történő utalásokat nélkülöző, tisztán mariológiai programot jelenít meg, a pálos vonatkozások, a rend önreprezentációjának hiánya és az allegorikus nyelvezet alapján úgy tűnik, hogy a sasvári freskók programja nem a pálos "fzlés", s nem a pálos megrendelői igények szerint készült, ezért feltehetően a program szerzője sem a rend tagjai közül került ki.

A sasvári freskóciklus azért is figyelmet érdemel, mivel nagyszabású búcsújárótemplomok alig épületek Magyarországon a 17–18. században, de a kisebb barokk kori vagy korábbi kegytemplomok is csak kivételes esetben kaptak reprezentatív freskódekorációt. Úgy tűnik, a költséges freskókra még a legnagyobb tömegeket vonzó kegyhelyeken sem biztosítottak elegendő forrást a hívek adományai (ld. Dömölk, Óbuda-Kiscell), a belső tér kifestése rendszerint csak egy bőkezű mecénásnak köszönhetően valósulhatott meg a hazai barokk kegyhelyeken. Így például a boldogasszonyi ferences templom (1695-1702) Krisztus életének jeleneteit ábrázoló mennyezetképeit (Luca Antonio Colombo) Esterházy Pál nádor festtette, a máriavölgyi templom hajójának kifestését 1728-ban a nem sokkal korábban katolizált báró Szent-Iványi János beregi főispán támogatta,²¹¹ a varannói templom Kracker-freskóinak 2000 ft-os költségét Szirmay Tamás és Barkóczy Imre grófok állták, s végül ide sorolhatjuk a nagyszombati székesegyház Mária-kápolnáját és a Mária megkoronázását ábrázoló mennyezetképét (Antonio Galli-Bibiena, 1739), melynek Esterházy Imre érsek volt a megrendelője. Maga a rend csak kivételes esetben tudta saját bevételeiből fedezni a freskók költségét, mint például pesti templomuk esetében, ahol a város vagyonos polgársága és arisztokráciája biztosíthatta az ehhez szükséges hátteret. Ennek alapján tehát talán megkockáztathatjuk a feltételezést, hogy magát az uralkodópárt tekintsük a sasvári freskók mecénásának, s a Habsburg megrendelői igények érvényesülését lássuk annak prog-

²⁰⁸ Vö. DAP I. 287.

²⁰⁹ Ld.: GYÉRESSY BÉLA: *Eltűnt Kracker-freskók nyomában*. MÉ XXII. (1973) 59–62.; JÁVOR 2004, kat. 56.

²¹⁰ JÁVOR ANNA: *Lieb Ferenc, az "edelényi mester"*. In: MÉ 49. (2000), 167–186., itt: 175–177.

²¹¹ ANNALIAM, p. 91. [1743, XXIX] Universa Ecclesiae Mariae Thallensis interiora ornamenta, cujus testudinem quaquaversus elegantibus picturis, vitam S. Patris Nostri primi Eremitae referentibus, magnifice exornavit...in pensas...Dominus Baro Joannis Szent-Iványi (A falképek datálására vonatkozóan ld. DAP I. 287.)

ramjában, jóllehet nagyobb összegű pénzadományokról nem szólnak a források az 1750-es évek közepén.

A sasvári freskók tisztán allegorikus (nem narratív) ábrázolásokból álló ikonográfiai programja tehát lényegesen eltér a hazai pálos templomok freskóinak többnyire narratív jelenetekből felépülő tematikájától. A 18. század első felének osztrák monumentális festészetben ugyanakkor ez a históriát nélkülöző nyelvezet tág teret nyert, s főleg az illuzionisztikus mennyei glóriák megjelenítésében érlelődött ki.²¹² Számos zarándoktemplom freskóciklusát is ez a nyelvezet jellemzi, mint például a pálos rend által gondozott mariatrosti (Lukas von Schram, 1733–54), a Maria Lanzendorf-i (J. M. Rottmayr, 1728–30),²¹³ a sonntagbergi (D. Gran, 1738–43), a hafnerbergi (J. I. Mildorfer, 1742), vagy a Maria Dreieichen-i (P. Troger, 1750–52) templomét. Az ikonográfiai program megjelenítésének módját is meghatározó lényeges különbség azonban, hogy ezekben a többnyire kereszthajós-kupolás, vagy centrális terű templomokban természetesen a freskók elrendezése és kompozíciója is centrális, míg a hosszhajós sasvári templom freskóciklusa lineárisan, egymással egyenrangú ábrázolásokból épül fel.

A sokfigurás mennyei glóriák szereplői és figuracsoportjai közül a sasvári program szerzője igen takarékosan és mintegy a lényegre törekedve csak a főalakokat ragadta ki, melyek a boltfületet amúgy is csak részben kitöltő kompozíciókban igen szellősen helyezkednek el. **(63. kép)** A sasvári freskóciklus tematikai analógiájaként és talán lehetséges előképeként is érdemes számba venni két alsó-ausztriai zarándokhely, a Maria Dreieichen-i és az I. Lipót óta a Habsburgok által is gyakran felkeresett Maria Lanzendorf-i templom freskóit. Mindkét templom mennyezetképén a Pietà-kegyszoborhoz kapcsolódóan nagy hangsúllyal jelennek meg Krisztus szenvedésének eszközei, Troger dreieicheni kupolfreskóján pedig a sasvári program minden eleme (az Atya, a keresztet és Veronika kendőjét tartó angyalok, és az Egyház allegorikus alakja is) együtt megtalálható. **(71, 72. kép)**

A sasvárihoz hasonló, allegorikus ábrázolásokból álló teológiai programot fogalmaz meg Maulbertsch 20 évvel későbbi, a morvaországi Dyje zarándoktemplomába festett freskóciklusa (1776–77), mely a megkorbácsolt Krisztust ábrázoló kegyszoborhoz kapcsolódva a szentély boltozatán az Ecce Homo jelenetet ábrázolja, a hajó mennyezetén a pásztorok imádását a csegelyeken a négy evangélistával, majd a megváltás allegóriáját és a négy prófétát, végül az egyház allegóriáját és a négy egyházatyát.²¹⁴ A mennyezetképek tehát – mint azt a freskók 1807-ben nyomtatásban megjelent leírása (programja) is hangsúlyozza – a “megváltás művét” és “Isten legszentebb titkait” jelenítik meg.

A korszak hazai festészetében a sasvárihoz hasonló krisztológiai program fogalmazódik meg a pápai kastélykápolna boltozatán (J. I. Mildorfer, 1754), melyen a keresztalált halt és feltámadt Krisztust angyalok repítik az égbe az Atya és a Szentlélek mellé, a csegelyeken ábrázolt angyalok pedig Krisztus kínszenvedéseinek eszközeit és szimbólumait tartják. A párhuzam azért is figyelmet ér-

²¹² Vö.: MÖSENER, KARL: *Deckenmalerei*. In: *Barock 1999*, 303–318.

²¹³ A lanzendorfi templom második világháborúban elpusztult mennyezetfreskójáról a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte *Farbdiaarchiv*-jában maradt fenn fényképfelvétel.

demel, mivel a pápai mennyezetkép éppúgy integrálja a teológiai programba az oltárfalon függő feszületet, ahogyan az illuzionisztikus sasvári freskóciklus kapcsolódik a Pietà plasztikus realitásához.²¹⁵ Figyelembe véve, hogy Mildorfer nagy valószínűséggel figurafestőként közreműködött a sasvári freskók kivitelezésében, valamint a dreieicheni freskókkal mutatkozó tematikai kapcsolat alapján talán megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy neki tulajdonítsuk a sasvári freskóciklus programját.

Végző soron tehát a művészválasztás meghatározta a sasvári mennyezetképek ikonográfiai programját is. Ha a programot valóban az osztrák barokk festészet legfrissebb tendenciáit képviselő Mildorfer fogalmazta meg a Habsburg megrendelői igények szerint, az egyaránt magyarázatul szolgál a freskók allegorikus nyelvezetére, a rendi tematika hiányára és a figurákkal való takarékos bánásmódra is.

A hajó mellett az oldalkápolnák boltozatát és oldalfalait is freskók díszítik. A források tanúsága szerint két oldalkápolna mennyezetképeinek elkészítésére 1754-ben, majd a további négy kápolna kifestésére 1756-ban került sor.²¹⁶ A kápolnák közül elsőként minden bizonnyal a két középsőt festették ki, az ezekben álló oltárok mecénásaival ugyanis már 1754-ben megállapodtak a pálosok.²¹⁷ A kápolnaboltozatok figurális kompozíciói angyalokat és puttókat ábrázolnak, de csak a bejáráthoz legközelebb eső kápolnapár, az Őrangyal- és a Szent Ágoston-kápolnák boltozati freskói kapcsolódnak tematikailag is a kápolna titulusához. Ugyanitt, illetve a két középső kápolna oldalfalain az oltárképen ábrázolt szent legendájának jeleneteit ábrázoló, rokokó kartusba foglalt grisaille jelenetek láthatóak, míg a szentélyhez legközelebb eső kápolnák oldalfalait díszítőfestéssel (puttók és virágcsokrok) dekorálták.

Meg kell még említenünk a kolostor déli szárnyának a sekrestyével szomszédos helyiségében 2000-ben feltárt és restaurált, meglehetősen gyenge kvalitású falképet, mely az özönvíztől megmenekült Noé hálaadásának jelenetét, az égő áldozat bemutatását ábrázolja.²¹⁸ **(73. kép)** Ez a kisméretű, a gyóntatószékeknek is helyt adó folyosóról nyíló helyiség – a restaurátori jelentés állításával szemben – nem a kolostor refektóriumaként szolgált, hanem a Mária Magdolna-kápolnával azonosítható, melyet 1761-ben festettek ki, festője tehát feltehetően nem Chamant műhelyéhez tartozott, bár oszlopos látszarchitektúra is keretezi a jelenetet.²¹⁹ A refektórium a kolostor 1767-re felépült nyugti szárnyának földszintjén helyezkedett el, s azonos a jelenleg "nagyteremként" ismert helyiséggel, melynek

²¹⁴ MILTOVÁ, RADKA: *Ikonographisches Program der Wallfahrtskirche von Dyje*. In: Die Kirche des Gegeisselten Heilands in Dyje (Hrsg. Kroupa Jiří, Wörgötter Zora) Brno 2005, 87–99.

²¹⁵ GALAVICS GÉZA: *Pápa, kastélykápolna*. Bp. 1992 (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 428.), 10.

²¹⁶ Ld. a 191–193. jegyzetet.

²¹⁷ DAP II. 329.

²¹⁸ KLAČANSKÁ, K. - BOROŠ, R.: *Reštaurovanie nástennej maľby v bývalom refektári kláštora paulínov v Šaštíne*. In: Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 4. Trnava 2001, 57–61.

²¹⁹ DAP II. 323.: 1763: Ambitus poenitentiaria lapidibus quadris stratus est, inclusa etiam capella S. M. Magdaleneae, quae biennio ab hinc picturis exornata est. (Feltehetően ennek a kápolnának a berendezéséhez tartozott az a fekvő formátumú Bűnbánó Magdolna kép, mely jelenleg a sekrestyében található. Vö. JÁVOR 2004, kat. 353.) Az 1786-os felosztási leltárnak a templom freskóit számba vevő lajstroma újonnan kialakított sekrestyéként említi ezt a helyiséget: "In der neu aufgerichteten Zachristai das Gewelb in Fresko – 20 Fl" (vö.: DAP II. 344.)

egykori funkciójára ma már csak befalazott ajtónyílásának díszes stukkódekorációval keretelése emlékeztet.²²⁰ **(74. kép)** Semmi nem utal arra, hogy a refektóriumot valaha is falképek díszítették volna. A források tanúsága szerint 1754-ben a sekrestyék kifestésére is sor került,²²¹ ennek azonban ma nincs látható nyoma, és a felosztási leltár sem említ freskókat ezekben a helyiségekben. Tudomásunk szerint a sekrestyék boltozatának restaurátori vizsgálatára még nem került sor.

A FIGURAFESTŐ(K) KÉRDÉSE

A sasvári freskók kapcsán Garas Klára hívta fel a figyelmet egy, a magyar művészettörténet-írásban is előforduló zavarra, nevezetesen hogy az architektúrafestőket olykor a figurafestővel azonosítják.²²² Az architektúrafestők, az ún. quadraturisták azonban – akik általában építészként, mérnökként szerepelnek a forrásokban – nemigen vállalkoztak alakok festésére, rendszerint figurafestőket vettek maguk mellé.²²³ Garas Klára ebből kiindulva vizsgálta felül a sasvári freskók attribúcióját, véleménye szerint ugyanis a szignatúrán szereplő, s több forrásban is *Ingenieur und Architekturmaler*ként említett Chamant udvari színházi dekorátorfestőként semmi esetre sem lehet a figurális rész festője, csak az architektúra- és dekorációfestés származhat tőle.²²⁴ Chamant lotaringiai, itáliai és flandriai freskóművei – melyek kivételével nélkül elpusztultak – a források tanúsága szerint mindig figurista közreműködésével készültek.²²⁵ A holicsei munkáival – a kastély freskóival és a kapucinusok templomával – kapcsolatos számadások szintén többször említik segédek működését a lotaringiai mester mellett, a kastély folyosójának kifestésénél közreműködő mestert pedig név szerint is ismerjük: Ferdinand Sebastian Fimbacher bécsi dekorátor és színházi festő volt Chamant munkatársa.²²⁶

Garas Klára megfigyelése szerint a sasvári mennyezetképek mozgalmas kompozíciója, előadásmódja a hatásos rövidülésekkel, plasztikus formákkal a bécsi Troger-kör, mindenekelőtt Josef Ignaz Mildorfer (1719–75) munkásságával mutat rokonságot. A stíluskritikai érvek mellett az is valószínűsíthető Mildorfer részvételét a sasvári freskóciklus kivitelezésében, hogy ebben az időben Chamanttal együtt dolgozott a szomszédos császári birtokon, Holicson is, ahol 1755-ben a kapucinus templomba festett 3 – azóta elveszett – oltárképet, míg Chamant ugyanitt egy Szent Sírt (efemer hűsvéti dekorációt?) festett.²²⁷ További érveként szolgálhat, hogy miután Mildorfer 1751-ben a bécsi Akadémia

²²⁰ A kolostor nyugati szárnya a konyhával és a refektóriummal (*triclinium*) 1766-ban készült el. (Vö. ANNALIUM, p. 663., [1766, V]; a refektórium, mint a kolostor legnagyobb helyisége az 1746-os alaprajzon is jól látható)

²²¹ DAP II. 329.: [1754] capellarum binarum, sacristiarum et sanctuarii testudo... exornata est.

²²² GARAS 1984, 180.

²²³ A műhelygyakorlatra vonatkozóan ld.: GARAS, KLÁRA: *Carlo Carlone und die Deckenmalerei in Wien am Anfang des 18. Jahrhunderts*. AHA 8. (1962) 261–277.; KNALL-BRSKOVSKY, ULRIKE: *Italienische Quadraturisten in Österreich*. Wien – Köln 1984

²²⁴ GARAS 1984, 181.; vö.: KRSEK, IVO: *Anna Petrová-Pleskotová: Maliarstvo 18. storičia na Slovensku*. (Bratislava 1983) (recenzió). In: *Umění XXXV*. (1987) 375–378, itt: 377. (5. jegyzet)

²²⁵ SCHMIDT 1929, 214.

²²⁶ CINCÍK 1938, 21. (23, 24. jegyzet); Fimbacherre vonatkozóan ld. GARAS 1955, 217.

²²⁷ A holicsei munkákkal kapcsolatos számadást idézi CINCÍK 1938, 21.

professzora lett, több (kisebb) megbízást is kapott az udvartól (Schönbrunn, Menagerie-Pavillon, Bécs, Kapuzinergruft), s bár a sasvári freskókat nem tekinthetjük a szó hagyományos értelmében udvari megbízásnak, a munkákat vezető Chamant minden bizonnyal az udvarral kapcsolatban álló bécsi festők közül választotta ki segédeit sasvári megbízatásához.

Garas Klára nyomán Ivo Krsek, Anna Petrová-Pleskotová, majd Jávor Anna is hangsúlyozta, hogy Chamant nem lehetett a sasvári freskók egyedüli és kizárólagos szerzője, és stíluskritikai alapon egybehangzóan Mildorfer figuralistaként való közreműködését feltételezték. A freskók 1996–2003 között elvégzett restaurálása nyomán (főrestaurátor: Vladimír Plekanec) Jozef Medvecký, legutóbb pedig Jan Papco egy több tagból, köztük figura-, architektúra- és díszítő- (virág-) festő specialistákból álló műhely munkájának tartják a templom freskóit, s Mildorfer mellett Kracker figurafestőként való közreműködését is feltételezik.²²⁸

Papco a freskóciklus egyes részeinek stílári és kvalitásbéli különbségei, különösen a kompozíciók eltérő jellege alapján jutott arra a következtetésre, hogy több figurafestő mester is részt vett a freskók kivitelezésében. Megfigyelése szerint különösen szembetűnő ez a különbség a plasztikusan megformált figurákkal, zsúfoltabb kompozícióban megfogalmazott Veronika kendője-ábrázolás és az Eukarisztia allegóriájának levegősebb kompozíciója. A stílári különbségek alapján Papco a ciklus egyes jeleneteit a konzervatívabb kifejezőmóddal, a formák tömörebb, plasztikusabb ábrázolásával jellemzett Kracker, illetve a levegősebb, dinamikusabb, látomásszerű kompozíciókkal jellemzett Mildorfer között osztja fel: Mildorfernek tulajdonítja az Atyaisten dicsőségét,²²⁹ valamint az Eukarisztia allegóriáját ábrázoló freskókat, s Krackernek attribuálja a Veronika kendőjét és a Szent Kereszt diadalát ábrázoló kompozíciókat, valamint a két középső oldalkápolna teljes kifestését. Az orgonakarzat fölötti boltozat gyengébb kvalitású kompozícióját egy harmadik, ismeretlen mesternek tulajdonítja.

A kérdést a készülő Mildorfer-monográfia fogja tovább vizsgálni, melynek szerzője, Elisabeth Leube-Payer ugyancsak Mildorfernek tulajdonítja az Atyaisten dicsőségét és az Eukarisztia allegóriáját ábrázoló kompozíciókat, valamint a jobboldali harmadik (eredetileg Szent Anna) kápolna mennyezetképét, míg a többi freskót Mildorfer részleges közreműködése mellett más kezek munkájának tartja.²³⁰

²²⁸ KRSEK, IVO: *Anna Petrová-Pleskotová: Maliarstvo 18. storičia na Slovensku*. (Bratislava 1983) (recenzió). In: *Umění XXXV*. (1987) 375–378, itt: 378. (5. jegyzet); PETROVÁ-PLESKOTOVÁ, ANNA: *Maliarstvo 18. storičia na Slovensku v kontextoch stredoeurópejskeho umenia*. Ars 1990, 85–105., itt: 92.; *Barok* 1998, 469.; MEDVECKÝ 2003; JÁVOR ANNA: *Joseph Ignaz Mildorfer és Magyarország*. (Az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete által 2002. november 8-án rendezett Eszterháza-konferencián elhangzott előadás. Ezúton is köszönöm Jávor Annának, hogy eddig még nem publikált előadásának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.) PAPCO 2003, 662–669.

²²⁹ Papco következetesen, de tévesen a diadalmas Egyház allegóriájaként említi az Atya dicsőségét ábrázoló freskót.

²³⁰ Itt szeretnék köszönetet mondani Elisabeth Leube-Payernek, hogy megosztotta velem megfigyeléseit. Mildorferrel eddig megjelent publikációi: ELISABETH LEUBE-PAYER: "... daß nunmehr seine Stück dem Meister gleich geachtet werden." *Joseph Ignaz Mildorfer und sein expressiv-malerischer Stil*. Belvedere (VIII.) 1/2000, 28–47.; U.Ö: *Szenen aus dem österreichischen Erbfolgekrieg – Zu einigen Gemälden des Joseph Ignaz Mildorfer*. Barockberichte. Heft 28. 2000, 624–636. (korábbi irodalommal); *Joseph Ignaz Mildorfers*

Az újonnan megjelent Kracker-monográfia nyitva hagyja a kérdést, miszerint Kracker az oltárképek mellett a sasvári freskók kivitelezésében is részt vállalt volna.²³¹ Pusztán stíluskritikai érvek alapján mi sem tartjuk megoldhatónak a freskóciklust kivitelező mesterek meghatározását, ezért itt csak néhány adalékkal, további megfigyeléssel, illetve analógiával kívánunk szolgálni a kérdés tisztázásához.

A pálos évkönyv idézett 1754-es bejegyzése a sasvári freskók kapcsán Chamant mellett valóban említ segédek is, de sajnos név nélkül.²³² A freskóciklus egyes jeleneteinek figura-típusai, kompozíciós megoldásai és színvilága valóban igen közel állnak Mildorfer festészetéhez, különösen az 1750-es években festett műveihez. Korai főművéhez, a hafnerbergi zárandoktemplom 1743-ban festett kupola-freskójához képest az 1750-es években készült freskói markáns stílusváltásról tanúskodnak, s az osztrák későbarokk festészet 18. század derekán érvényre jutó „antiklasszikus” változatát képviselik.²³³ **(75. kép)** Ebben az időben a 30-as éveiben járó Mildorfer egyre inkább eltávolodott akadémiai tanára, Paul Troger stílusától, ábrázolásmódját a festőibb felfogásmód, a feloldódni látszó kontúrok jellemzik, kompozíciói fénnel telítődnek, alakjai rendkívül dinamikussá válnak.

A sasvári freskók közül különösen az Atyaisten dicsősége, illetve az Eukarisztia allegóriája kompozíciókon figyelhetjük meg a Mildorfer festészetére jellemző stílusjegyeket: a felületet csak részben kitöltő, aszimmetrikus, diagonális kompozíciókat a figurális részek rendkívül takarékos alkalmazása jellemzi, a felületet a fénytől átjárt, végtelen mélységű világoskék égbolt és a halványrózsaszín, szürkésfehér árnyalatokkal megfestett, testes, kuszán tekeredő felhőgomolyagok uralják. A halvány, világos tónusú színvilágot csak az előtérben lebegő angyalok élénk színi, kék, skarlát és irizáló zöld leplei, valamint a testszínként alkalmazott meleg okker élénkítik. Még árulkodóbbak a megnyúlt arányú, hevesen gesztikuláló, merész rövidülésben ábrázolt figurák, valamint az alakokat körülölelő, szélfúttá leplek nyugtalan kontúrja, éles redőkre töredező felülete. Ugyanezzel a felfogással, ugyanekkel a figuratípusokkal, komponálásmóddal és színvilággal találkozunk Mildorfer 1750-es években festett falképein, így a miloticei Serényi-kastély kápolnájának 1751 körüli, Mária mennybemenetelét ábrázoló freskóján,²³⁴ **(76. kép)** a schönbrunni kastélypark Menagerie-pavilonjának mennyezetképén, a bécsi kapucinus templom kriptájának falképein (1753), majd első magyarországi művén, a pápai kastélykápolna mennyezetképén (1754),²³⁵ és a sárvári vár toronyszobájának 1758-ra datálható

Engelszyklus. In: *Am Anfang war das Auge*. (Hrsg. Leo Andergassen) (Veröffentlichungen der Hofburg Brixen, 2.) 245–266.

²³¹ JÁVOR 2004, 69. (48. jegyzet)

²³² ANNALIUM, p. 459.: ...sibi [t.i. Chamant], et suis sodalibus, toto tempore quod ultra triennium se extendit, necessaria ad victum, a Conventu subministrentur.

²³³ Ld. MICHAEL KRAPF: *Paul Troger, Joseph Ignaz Mildorfer, Michelangelo Unterberger: Beiträge zur Tiroler Antiklassik in Wien*. Kunshistoriker 2. (1985), Nr. 4/5, 68–73.; a hafnerbergi kupolafreskóra vonatkozóan ld.: *Barock* 1999, Kat. 117.

²³⁴ Ld.: KRSEK, IVO – KUDĚLKA, ZDENĚK. – STEHLIK, MILOŠ – VÁLKA, JOSEF: *Umění baroka na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1996, 492.

²³⁵ GARAS, KLÁRA: *Unbekannte Fresken von Josef Ignatz Mildorfer*. In: *Mitteilungen der Österreichischen Galerie*, 24–25. (1980/81) 93–131.; GALAVICS GÉZA: *Pápa, kastélykápolna*. Bp. 1992 (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 428.)

freskódíszén.²³⁶ Ettől némileg eltérnek, s egy dekoratívabb, rokokó felfogásról tanúskodnak Mildorfer 1760-as években festett munkái, például a gácsi (Halič) Forgách-kastély dísztermének az 1760-as évek elejére datált freskói (Apolló diadala, négy évszak), illetve a fertődi Esterházy-kastély kápolnájának 1764. őszén készült freskója (Szent István korona-felajánlása), valamint a fertődi díszterem 1766-67-ben festett mennyezetképe (Apolló diadala).

A sasvári freskóciklus jelenetei közül az Atyaisten dicsőége, az Eukarisztia allegóriája, illetve a Szent Anna-kápolna boltozatának freskója Mildorfer egykorú, a pápai kastélykápolnába festett mennyezetképével (1754) mutatja a legtöbb hasonlóságot mind a kompozíció, mind a színvilág tekintetében, de különösen áruklodóak a rutinosan megformált mellékalakok figurátusainak egyezései. **(77. kép)** Így például a szentélyboltozaton a felhőgomolyagot mintegy Atlaszfiguraként tartó izmos angyalok – akik Troger freskóinak is elmaradhatatlan szereplői – igen közel állnak a pápai freskó azonos szerepű figurájához, mely később a fertődi kastélykápolna freskóján is hasonló testtartásban jelenik meg. **(78. kép)** A pápai freskó jobb szélén imára emelt kézzel megjelenő félalakos angyal és a puttó együttese Sasváron is szerepel, a látszatarchitektúra mögül kikandikáló puttófejjel (Mantegna idézet?) kiegészítve, de teljesen azonos karakterűek a figuracsoportok közötti térben lebegő puttók és kerubfejek is. Az Atya sasvári ábrázolásának közeli analógiája továbbá a fertődi kastélykápolna hasonlóan halvány színekkel és hasonló testtartásban, de tükörfordítottan ábrázolt Istenalakja. **(79. kép)** A pápai freskó erős rövidülésben ábrázolt, kék lepelbe burkolt angyalfigurája az Eukarisztia allegóriája kompozíción a tömjénezőt tartó angyal alakjában köszön vissza, mely igen közel áll Troger egyik vázlatrajzához. **(80. kép)** Troger-parafrázis az orgonakarzat fölötti, zenélő angyalokat ábrázoló, gyengébb kvalitású kompozíció is, mely gyakorlatilag tükörfordított mása a brixeni dóm orgonakarzata fölötti, azonos témájú falképnek (1748–50), míg a Szent Kereszt diadalának figuracsoportja a kalterni (Caldaro) kálváriahegyi templom szentélyfreskójára (1722) vezethető vissza. **(81, 82. kép)**

Ezen motívumegyezések és a stílusjegyek alapján tehát szinte bizonyos, hogy Mildorfer volt Chamant figurafestő segédje Sasváron. A stíluskritikai összevetés mellett további érvként szolgálhat, hogy Mildorfer utolsó magyarországi munkája szintén a pálos rendhez és az 1754-ben a sasvári freskókat megrendelő Orlay Bertalan személyéhez kapcsolódik: 1769-70-ben Orlay, immár máriavölgyi priorként az ottani templom gótikus szentélyét festette ki Mildorferrel, amiről művésznévvel együtt emlékezik meg a rend diariuma.²³⁷ A freskó a templom 1870 körüli purista átalakításának áldozata lett, csupán a barokk kegyoltárról készült archív fénykép hátterében ismerhető fel valamennyi a barokk falképekből.²³⁸ Figyelembe véve, hogy a rend más művészeket is (pl. Bergl, Kracker) egymást követően több helyszínen is foglalkoztatott, valószínűsíthető, hogy Mildorfer máriavölgyi megbízatásának sasvári munkája volt az előzménye.

²³⁶ BUZÁSI ENIKŐ: *A sárvári vár toronyszobájának freskói*. In: *Sárvár története*. (Szerk. Söptei István) Sárvár 2000, 475–484.

²³⁷ DAP I. 335.

Sokkal kevésbé egyértelmű, hogy kell-e Mildorfer mellett még egy figurafestőt feltételeznünk a hajó mennyezetképeinek esetében, s ha igen, Krackerre kell-e gondolnunk. A Veronika kendője és a Szent Kereszt diadalának kompozíciója valóban kissé zsúfoltabb és mozgalmasabb az egyértelműen Mildorfernek tulajdonítható szentélyfreskóknál és az Eukarisztia allegóriájánál, ami a Veronika kendője kompozíciónál elsősorban a képteret erősen leszűkítő festett architektúrából, a Szent Kereszt diadalán pedig a jelenet drámaiságát hangsúlyozó kavargó felhőgomolyagokból ered. **(83. kép)** Ugyanakkor a két jelenet színvilága, a figuratípusok, az erős rövidülésben ábrázolt angyalok nem térnek el Mildorferétől, s rá vall az erősen balra tartó diagonális kompozíció és a redőkezelés is. A Veronika kendője jelenet Kracker azonos témájú Nova Říše-i freskójával (1766), illetve a Szent Kereszt diadalának megfelelő prágai jelenettel (1760–61) való egybevetése sem látszik igazolni Kracker szerzőségét a sasvári kompozíció esetében, de Kracker festéstechnikájának jellegzetes jegyei sem figyelhetők meg a két vitatott attribúciójú jeleneten.²³⁹ **(84. kép)** Bár a Kracker oeuvre-ben (például a prágai freskói között) találunk Mildorfer sasvári kompozícióihoz igen közeli analógiákat, ezek inkább a közös trogeri előképekre vezethetők vissza, illetve a Kracker által Sasváron látott kompozíciók hatásával magyarázhatók.²⁴⁰ **(85. kép)** Nagy valószínűséggel kizárhatjuk tehát, hogy Mildorfer mellett Kracker, mint második figurafestő részt vett volna a hajó freskófestésének munkáiban. Azért sem valószínű, hogy tagja lett volna a Chamant által szervezett műhelynek, mert semmilyen udvari kapcsolatáról nem tudunk, ráadásul 1749-től már nem Bécsben, hanem Znojmban élt. Itt jegyezzük meg, hogy legutóbbi restaurálás során a hajó boltozatáról vett festékanyagminták vizsgálata nem mutatott ki különbséget a használt pigmentek között.²⁴¹

Medveczky és Papco számára a freskók egy részének Kracker-attribúciójához az szolgált kiindulópontként, hogy a két középső kápolna szignált oltárképét Kracker festette 1757-ben, tehát a freskók kivitelezésének idején. Kracker 1754–55-ben – feltehetően a jászói premontreiek ajánlására – a varannói (Vranov nad Topľou) pálos templom és kolostor freskóit festette, és több olajképet is készített Pongrácz Ignác házfőnök megrendelésére.²⁴² Ennek nyomán kaphatott megbízást a sasvári pálosoktól a két mellékoltárkép festésére, melyeket a sasvári Habsburg uradalom intézője 1757. május 23-án kelt levelének tanúsága szerint ez év nyarán szállított Sasvárra morvaországi lakhelyéről, Znojmból. Az intéző a levélben Kracker sasvári elszállásolása ügyében járt el, s kérte feleltessé hozzájárulását, hogy az uradalom egyik épületében egy kétszobás „úri szállást” (*herrschaftlich Quartier*)

²³⁸ Reprodukálva: JÁVOR ANNA: *Magda Keleti: Neskorá renesancia, manierizmus, barok v zbierkach SNG.* (Recenzió) In: MĚ 1990, 173.

²³⁹ JÁVOR 2004, kat. 181.5.

²⁴⁰ Így például Troger-kompozícióra vezethető vissza az egri kispréposti palota dísztermének mennyezetfreskója, mely a gerasi premontrei apátság elpusztult lépcsőházi freskójának (1737) alig módosított másolata. (JÁVOR 2004, 129.)

²⁴¹ Ezúton is köszönöm Vladimir Plekanec úrnak az információt.

²⁴² JÁVOR 2004, 59–66.

évi 24 forint bérleti díj ellenében kiadhasson a festőnek.²⁴³ Kracker tehát hosszabb ideig tartózkodhatott Sasváron, de nincs adatunk arra, hogy milyen célból. Talán további olajképeket festett (esetleg a refektórium feloszlatási leltárban összeírt portréit), de az sem zárható ki, hogy bekapcsolódott a freskófestés utolsó fázisába. A szignatúra tanúsága szerint a freskók ebben az évben teljes egészében elkészültek, s miután a hajó és a két középső oldalkápolna (boltozatának, s azon belül is talán csak a quadratúra) festését már az előző évben befejezték, ebben az időben a négy további kápolna kifestése lehetett folyamatban. Lehetséges tehát, hogy Kracker ebben a fázisban kapcsolódott be a munkába.

A Remete Szent Pál- és a Nepomuki Szent János-kápolnáknban – tehát amelyekbe Kracker az oltárképeket festette – az oldalfalakat a két szent legendájának két-két jelenetét ábrázoló, sásleveles kartusba foglalt, szürkés-barnás tónusú grisaille freskók, illetve illuzionisztikus fülkékben ábrázolt virágsokrok és puttók díszítik. **(86. kép)** A grisaille jelenetek egyes motívumai Kracker több olaj-, illetve falképével is párhuzamba állíthatók: a Nepomuki Szent János holttestének megtalálását ábrázoló falkép közeli analógiája a štajngrubi Szűz Mária-templom azonos témájú oltárképe (1744), melynek kompozíciója Carlo Maratta rézmetszeten is sokszorosított Xaveri Szt. Ferenc halála-képére (1680, Róma, Il Gesù) vezethető vissza. **(87. kép)** Ugyanez a kompozíció később a szíhalmi templomba festett oltárképén (1771) is visszatér, s ugyanezt a testtartást figyelhetjük meg a znojmoi Szent Kereszt-templom Veronai Szent Péter vértanút ábrázoló oltárképén is (1752–56 között).²⁴⁴ A jelenet háttérben a prágai Károly-híd és a vízbevetés jelenete azonos módon jelenik meg az alsó-sebesi (Nižná Šebastová) minorita templom 1754-es Nepomuki Szent János-oltárképének háttérében is.²⁴⁵ A szemben lévő falon Johanna királyné gyónásának talán szintén metszetalókép nyomán készült jelenete látható.²⁴⁶ A Remete Szent Pál-kápolna oldalfalain baloldalt Remete Szent Pál és az őt meglátogató Szent Antal látható a kenyeret hozó hollóval, jobboldalt pedig a Szent Pált oroszlánok segítségével eltemető Szent Antal. **(88. kép)** A jelenetek ábrázolásához Mathias Fuhrman Remete Szent Pál életéről szóló, Bécsben 1732-ben megjelent művének illusztrációi szolgálhattak előképül, amiket a freskó szinte minden részletében követ. **(89. kép)** (A kötet egy példánya a sasvári kolostor könyvtárában is megvolt.²⁴⁷) Kracker Remete Szent Pál megdicsőülését ábrázoló varannói freskója szintén ennek a kötetnek az egyik metszete nyomán készülhetett, de a pálos fafaragó mesterek is gyakran használták előképül Fuhrman művének illusztrációit.²⁴⁸ Figyelmet érdemelnek továbbá a Remete Szent Pál-oltárkép és

²⁴³ JÁVOR 2004, 69–71., 323. A Petr Fidler által közölt levél Dominic (Dominus?) *Kracker*ként (!) említi a festőt értelmezéstől függően tehát szó lehet Kracker és segédje (egyben sógora), Dominik Clausner nevének felcseréléséről is, amiből arra következtethetünk, hogy Kracker segédjével együtt érkezett Sasvárra, de a magunk részéről valószínűbbnek tartjuk, hogy a forrás félreolvasásának esete forog fenn.

²⁴⁴ JÁVOR 2004, 39., kat. 13., 45., 227

²⁴⁵ JÁVOR 2004, kat. 75.

²⁴⁶ Vö. SZILÁRDFY 1995, kat. 339.

²⁴⁷ Ld. a sasvári kolostor könyvtárának feloszlatási könyvjegyzékét, ELTE EK J 13/5, Nr. 578.

²⁴⁸ MATHIAS FUHRMAN: *Decus solitudinis sive vita et obitus Divi Pauli Thebaei*. Viennae 1732. (1735-ös nagyszombati kiadását ld.: OSZK 320.001, 86–87., ill. 118–119. oldalak közötti metszetek. A varannói freskóhoz a kötet 2. részének címlapelőzéke szolgálhatott előképül. Ugyancsak Fuhrman művének illusztrációit követik a tóketerebesi pálos templom Remete Szent Pál életének jeleneteit ábrázoló falképei (Lieb Ferenc, 1777). (Vö.:

a szent halálát ábrázoló freskó aszketikus arcainak igen hasonló vonásai, valamint a grisaille jelenetek főleg a festéstechnikában és színvilágban megmutatkozó hasonlósága a prágai kisoldali Szent Miklós-templom freskójának egyik mellékjelenetéhez. **(90, 91. kép)** A két középső kápolna grisaille jelenetei tehát valószínűleg Kracker kezétől származnak, s készítésüket vélhetően az oltárképre vonatkozó megbízással járó mellékfeladatnak tekinthetjük.

Az oldalkápolnák mennyezetképei kisebb-nagyobb stílári különbségeket mutatnak, s ennek alapján elképzelhető az egyes kompozíciók több mester között való felosztása. **(92. kép)** Mindkét középső kápolna boltozatát ovális formájú, nyitott kupolát imitáló festett architektúra díszíti, melyen keresztül a kék égbolt és testes felhőgomolyagok látványa tárul fel. A boltozat hosszanti oldalán grisaille nőalakok ülnek, közöttük gyümölcskosarak láthatók, melyhez az altenburgi apátság téli prelatúrájának 1689–1705 közötti freskói szolgálhattak előképkül, minden bizonnyal Troger közvetítésével. **(93–97. kép)** Szembeötlő, hogy mindkét boltozat belső oldalán párban helyezkednek el a grisaille alakok, míg a külső oldalon, melyre jobb rálátás nyílik, a jobboldali nőalak helyére – valószínűleg utólagos átfestéssel – egy-egy angyal került. (Erről árulkodhat a baloldali kápolna boltozatán a kékruhás angyalfigura körül festetlenül maradt felület.) Mind a grisaille nőalakok, mind pedig az előtér jobb oldalán megjelenő angyalok, de különösen a Nepomuki Szent János-kápolna boltozatának kék drapériás figurája Mildorfer stílusjegyeit mutatják, az égbolt kékjének mélyebb tónusa és a felhőgomolyagok testessége azonban eltér a többi kompozícióján látható világos kékes-rózsaszínes háttértől és a lágy, szinte ködszerű felhőktől. A kompozíció egészének hatása és a díszítőfestés motívumai Kracker későbbi művein is megjelennek: így például a prágai kisoldali Szent Miklós-templom karzatának egyik mennyezetképe igen hasonló kompozíciót mutat, a festett architektúra köfönata pedig a sasvári kápolna boltívének motívumait ismétli. **(98. kép)** A látszatkupola alsó peremét díszítő aranszínű, gránátalmákból álló füzér szintén visszatér Kracker prágai és jászói freskóinak ornemens kereteléseként.

A baloldali harmadik kápolna mennyezetfreskóján az előzőhöz hasonló, ciánkék égbolton szintén testes felhők kavarognak, rajtuk egzaltáltan gesztikuláló angyalokkal. Kompozícióban nem, színvilágban viszont annál inkább különbözik ettől a szemben lévő kápolna fénytől átjárt, levegős mennyezetképe, mely bizonyosan Mildorfertől származik. **(99, 100. kép)** Figyelemre méltó, hogy a baloldali kápolna freskójának főalakja pontos kompozicionális egyezést mutat a prágai kisoldali Szent Miklós-templom karzatának egyik mennyezetfreskójával. **(101. kép)**

Mindezek azonban véleményünk szerint még nem szolgáltatnak elegendő bizonyítékot ahhoz, hogy Kracknernek tulajdonítsuk a fenti három kápolna mennyezetképeit, bár nem zárható ki teljességgel ennek lehetősége. A kérdésre leginkább egy újabb levéltári adat felbukkanásától várhatunk választ, de az ilyen és hasonló attribúciós kérdések tisztázásához nagy segítséget nyújt majd a születőben lévő közép-európai barokk freskó corpus, mely a digitális fotózás lehetőségeit kiaknázva korábban elképzelhetetlen mennyiségű és minőségű részletfotóval szolgál majd a régió freskóműveinek remélhetőleg

teljes köréről, melyekhez hasonló eddig csak kivételes esetben, restaurálás közben, az állványról volt lehetséges készíteni.²⁴⁹ Ugyancsak segítségünkre lehetnek a természettudományos módszerek, mint például a festékanyag-analízis, a savvári freskók restaurálása kapcsán végzett ilyen jellegű vizsgálatok eredményeihez azonban a kézirát lezártáig nem sikerült beszerezni komparatív anyagot.²⁵⁰

A bejáráthoz legközelebb eső kápolnák közül a baloldali, Órangyal-kápolna oldalfalait egy-egy lilás-rózsaszínes tónusú, kartusba foglalt monokróm freskó díszíti. Az egyiken az oltárkép jelenetéhez (Tóbiás és Rafael arkangyal) kapcsolódva a gyermekként ábrázolt Tóbiás jelenik meg, kezében a Tigris folyóból kifogott csodatévő hallal – melynek epéje gyógyír volt apja vakságára –, mellette kísérőjével, Rafael arkangyallal, a szemben lévő falon pedig az Angyali üdvözlés jelenete (a könyvet olvasó Mária és a liliomot tartó Gábiel arkangyal) látható. **(102, 103. kép)** A boltozaton balusztrádos, oszlopos látszatarchitektúra fölött középen a páncélba öltözött Szent Mihály arkangyal látható, kezében mérleggel, IHS monogramos pajzsra támaszkodva. Tőle jobbra ismét Rafael arkangyal jelenik meg, kezében vándorbottal, feltűnően karakteres arccal (rejtett önarckép?), a bal szélén pedig a liliomot tartó Gábiel arkangyal alakja látható. **(104. kép)** A jelenetek kompozíciója, színvilága és figuratípusai alapján mind a monokróm jelenetek, mind a mennyezetkép mestere valószínűleg Mildorfer volt.

A szemben lévő (Szent Ágoston-) kápolna oldalfalainak szintén lilás-rózsaszínes tónusú monokróm freskói Szent Ágoston legendájának két jelenetét ábrázolják: a baloldalon a bibliára támaszkodva alvó ifjú Augustinus és egy angyal alakja, azaz a Szent Ágoston megtérésének (”Tolle, lege”) jelenete, a jobboldalon pedig Szent Ágoston és a tengert kagylóval kimerni szándékozó gyermek látható. **(105, 106. kép)** A kápolna festett architektúrával övezett boltozatán Szent Ágoston attribútumait, lángoló szívet, pásztorbot és mitrát tartó angyalok láthatóak, a kompozíció közepén háromszögbe foglalt Istenszem-motívummal, utalva a Szent Ágoston teológiai munkásságában központi szerepet játszó Szentháromság-tanra. **(107. kép)** Az oldalfalak kvalitásosabb figurális kompozícióit itt is Mildorfernek tulajdoníthatjuk, a boltozat gyengébb színvonalú figurái azonban bizonyosan nem az ő kezétől származnak.

ARCHITEKTÚRA- ÉS DÍSZÍTŐFESTÉS

A freskófestés korabeli normáinak megfelelően a figurális jeleneteket gazdag architektúra- és díszítőfestés is kíséri. A quadratúra lehangsúlyosabb eleme a hajó második boltszakaszán megjelenő balusztrádos, oszlopos karzat fölött emelkedő, márványt utánzó lilás-rózsaszín tónusú tamburos látszatkupola, mely Antonio Galli-Bibiena festett architektúráit idézi, s minden bizonnyal a Bolognában is-

GYÉRESSY BÉLA ÁGOSTON: *Pálos faragások mesterei*. MÉ XXII. (1973) 199–215., itt: 204–211.

²⁴⁹ Ld.: http://baroque_ceiling.udu.cas.cz

²⁵⁰ A pápai és a fertői kastélykápolna Mildorfer-freskóinak restaurálása során nem készült festékanyag-vizsgálat.

kolázott Chamant-tól származik.²⁵¹ **(67, 108. kép)** Látványa teljesen szimmetrikus, tehát a hajóban előrehaladó néző közvetlen alulnézeti perspektívájára szerkesztett. A freskók legutóbbi restaurálása során Jozef Medvecký megfigyelte, hogy a látszatkupola körvonalai a vetett árnyékokkal együtt aprólékosan be vannak karcolva a vakolatba, a freskó tehát kész karton alapján készült.²⁵² Cincík szerint a sasvári látszatkupola teljesen megegyezik a kopcsányi lovarda dísztermének azóta nagyrészt megsemmisült látszatkupolájával, melyet Chamant 1750-51-ben festett, így valószínűleg az oda készült karton került itt újra felhasználásra.²⁵³ A látszatkupola alatti karzathoz hasonló az apszis félkupolájának árkados oszlopcarnokot és balusztrádos erkélyt ábrázoló festett architektúrája is, de sok egyezést mutat a barokk quadratúra etalonjának számító Pozzo S. Ignazio-beli látszatkupolájával is, melyet mintakönyvben is reprodukált. **(109. kép)** Az orgonakarzat hátsó falán is egy hasonló, kulisszaszerűen megfestett quadratúra látható, fent középen a szerző, Chamant antikva betűs szignatúrájával. **(110. kép)** Az ablakot közrefogó festett márványoszlopok a hajó mindegyik ablakát ugyanígy keretezik.

A boltozat egészének alapszíne a színes figurális kompozíciókat és a díszítőfestést kiemelő kőszín. A hajó boltozatán sorakozó jeleneteket felváltva övezi hangsúlyos és kevésbé hangsúlyos festett építészeti keret, mégpedig látszatkupolától balra és jobbra szimmetrikusan. **(63. kép)** Az orgonakarzat fölötti boltozat rövidebb oldalain, az ablakok fölött háromszögű, boltfőököket imitáló festett boltcikelyek láthatók, a figurális kompozíciót pedig ovális formájú, lilás-rózsaszínes kőfonatos mellvéd keretezi. A következő boltszakasz rövidebb oldalain illuzionisztikus fülkékben ábrázolt kővázák láthatók tarka virágcsokrokkal, a tág ovális képteret pedig csak vékony, arany szegélyű, középen enyhén golyvázódó párkány keretezi. (Figyelmet érdemel, hogy az architektúrális keretelés formája, valamint a boltfelület kitöltésének módja igen hasonló a jászói apátsági templom szentélyének mennyezetképéhez, de a jelenetet közrefogó virágvázákat Kracker idézett Nova Říše-i Veronika kendője-jelenetén is megfigyelhetjük. **(111. kép)**) A szentély felé tovább haladva a látszatkupolát követő két boltszakasz festett architektúrája tükörfordítottan azonos és az előző kettőével. A szentély mennyezetfreskójának a hajóban álló néző perspektívájára szerkesztett látszatarchektúrája a legösszetettebb, az akantuszleveles konzoloktól a kartusokon és illuzionisztikus puttó-szobrokon át a volutákig a formák változatosságával és gazdagságával emelve ki a freskóciklus fő jelenetét.

A hajó freskóihoz hasonlóan a kápolnaboltozatok figurális kompozícióit is látszatarchektúra keretezi. Az egymással szemben lévő kápolnák boltozatának azonos a festett építészeti keretelése, de az egyes kápolnapárok egymástól különböző. A két középső kápolna boltozatán nagy hangsúlyal szerepel a quadratúra (látszatkupola), míg a két további kápolnapárban kisebb felületen, illetve alig jelenik meg a festett (oszlopos, balusztrádos) architektúra, tág képteret hagyva a figurális kompozíciónak. **(92. kép)**

²⁵¹ GALAVICS GÉZA: *Antonio Galli-Bibiena in Ungheria e in Austria*. In: *Acta Historiae Artium*, 30. (1984), 177–263., itt: 245–246.

²⁵² *Barok 1998*, 233–235.

²⁵³ CINCÍK 1938, 23.

A nagyszabású quadratúrákat (a hajó látszatkupoláját, valamint az apszis és az orgonakarzat látszarchitektúráját) kézenfekvő Chamant-nak tulajdonítani, az attribúciót azonban csupán egyetlen fennmaradt, tőle, vagy műhelyétől származó művel tudjuk összevetni, a holicai kastélykápolna belső dekorációjával, melynek lilás-rózsaszínes falfestése és aranszínű rozettái mutatnak hasonlóságot Sasvárral. **(112. kép)** (Az efemer dekorációiról fennmaradt metszeteken nem találhatóak a sasvári quadratúra elemeihez hasonló motívumok.²⁵⁴)

A díszítőfestés a boltozaton csak igen visszafogottan, az említett két boltszakaszt övező illuzionisztikus fülkékben ábrázolt kövázák és virágcsokrok formájában van jelen, s hasonlóan diszkrét a hevederíveket díszítő aranszínű rozetták is. **(113. kép)** A boltvállakon sorakozó portrék fölötti, igencsak elrajzolt puttók kíséretében megjelenő tarka virágcsokroktól kezdve lefelé haladva egyre nagyobb teret nyer a változatos formákban megjelenő ornamentika. A szentélyhez közelebb eső négy kápolna árkádfíveinek felületét festett kőfonat és virágfüzerek dekorálják, és a boltozaton láthatóhoz hasonló vázák és virágok díszítik a két középső kápolna oldalfalainak felső mezőjét is, szintén festett fülkékben, puttókkal kísérve, míg a szentélyhez legközelebb eső kápolnapár falain festett konzolokon álló kövázák és virágcsokrok láthatók. **(114, 115. kép)** Az Őrangyal- és a Szent Ágoston-kápolnák ugyanakkor teljesen nélkülözik az ornamentális díszítést, az oldalfalak felső mezőjében itt egy-egy szobor-szerűen ábrázolt, talapzaton álló, virágfüzért tartó puttó látható.

A kőszínnű festett architektúra és a díszítőfestés egyes motívumai hasonlóak a pápai kastélykápolna és a gácsi Forgách-kastély dísztermének dekorációjához, melyek mestere valószínűleg Mildorfer apósa, a Lotharingiai Ferenczel Bécsbe érkezett művészkörhöz tartozó Francois-Joseph Vidon (Franz Joseph Wiedon) lehetett.²⁵⁵ Így például figyelemre méltó a jobboldali (kolostor felőli) kápolnasorban az oltárok feletti, illuzionisztikusan festett ablakok függöny-motívuma, melynek a gácsi díszterem rövidebb falainak kulissza-szerű quadratúráján találjuk meg a párhuzamait. **(116. kép)** Elképzelhető tehát, hogy Chamant segédjeként ő is részt vett a sasvári freskók kivitelezésében. A Selmecbánya melletti Szélakna (Štiavnické Bane) hieronimita templomába festett, Troger modorában készült Szent József-oltárkép (1745) tanúsága szerint Vidon figurafestésre is vállalkozott, így az sem zárható ki, hogy Mildorfer figurafestő segédjeként is közreműködött Sasváron.²⁵⁶

A források tanúsága szerint tehát a sasvári freskófestési munkák fővállalkozója Jean-Joseph Chamant bécsi udvari architektúrafestő volt, aki ebben a minőségében szignálta a művet, a freskók kivitelezésén azonban az ő irányítása mellett egy több tagú, figura- és architektúra-festő specialistákból álló műhely dolgozott. Bár a freskók architektúrafestészeti része feltehetően Chamant nevéhez köthető, hangsúlyoznunk kell, hogy a lotharingiai mestert nem tekinthetjük pusztán architektúrafestőnek. Mint arra Ulrike Knall-Brskovsky kutatásai rávilágítottak, a korabeli műhelygyakorlat szerint a quadratúrafestők rendszerint már alacsonyabb rangban álltak, mint a figurafestők, a színházi dekorá-

²⁵⁴ Ld.: VOREAUX 1999

²⁵⁵ GARAS 1981, 131. (141. jegyzet)

²⁵⁶ Vidonra és a szélaknai képre vonatkozóan ld.: *Lothringens Erbe* 2000, 189–190.

ciófestők (*Theateringenieure*) azonban ezzel szemben különleges privilégiumokkal rendelkeztek: közülük származott az egész belsőtér kialakításának koncepciója, ők dolgozták ki a tér építészeti kialakításának tervét, a falakat díszítő freskók vázlatát, és felügyelték az egész munkafolyamatot.²⁵⁷ Ilyen dekorációfestő volt Andrea Pozzo, Antonio Beduzzi, Francesco Messenta és a Galli-Bibienák. Rendszerint ők voltak a munka fővállalkozói, terveiket vagy saját műhelyük, vagy a hozzájuk alkalmasszerűen társulól független segédek kiviteleztek, s ők maguk csak részben vettek részt a kivitelezésben. Minden bizonnyal ezt a szerepet töltötte be Chamant is a sasvári munkák kapcsán.

A MELLÉKOLTÁROK

A mellékoltárok és az oltárképek a freskók elkészültét követően, 1757-től készültek. Mivel a bejárat-hoz közelebb eső négy oldalkápolna freskói tematikailag is kapcsolódnak a mellékoltárok titulusához, azok patrocíniumát a pálosok valószínűleg előre meghatározták, majd ők gondoskodtak az oltárképekről és az oltárok egységes építészeti kialakításáról, de az egyes oltárok egységesen 2500 rajnai ft-os költségét egy-egy donátor viselte. Hasonló módon, a mecénások egységesen 100 rajnai forintnyi adományból készültek 1724–29 között a máriavölgyi, majd az 1740-es években a pesti pálos templom mellékoltárai, de ugyanígy finanszírozták a mariazelli zárándoktemplom 12 oldalkápolnájának dekorációját is a 17. század második felében, bár ott a mecénásoknak feltehetően volt beleszólásuk a kápolnák titulusának megválasztásába.²⁵⁸ Úgy tűnik, a mecénatúra korábban jól bevált mechanizmusa Sasváron már egyre inkább akadozott, így a mellékoltárok kivitelezése közel másfél évtizedig elhúzó-dott, és a hatodik oltárnak már nem is akadt donátora.

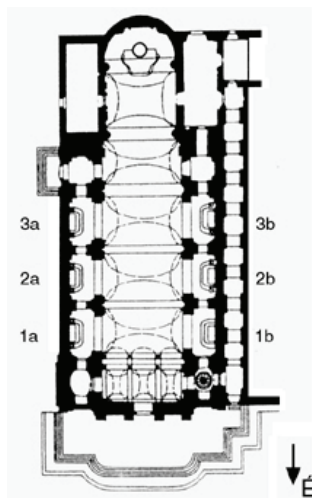
Elsőként a két középső, azaz a Remete Szent Pál- és a Nepomuki Szent János-kápolna oltárai készültek el, s ezek oltárképeit Johann Lucas Kracker szállította 1757-ben. Úgy tűnik, a pálosok a további mellékoltárokat is párban tervezték felállítani: 1764-ben készült a szentélyhez legközelebb eső baloldali (Szent József-) kápolna Szent Családot ábrázoló oltárképe, melyet Josef Ignaz Mildorfer festett. Ugyanebben az évben a nagyszombati illetőségű Mottesiczky Imre özvegye, báró Tolvay Judit rendelkezett a szemben lévő Szent Anna-oltár felállításáról, egy örökösödési per miatt azonban a Mária neveltetését ábrázoló oltárkép végül csak 1772-ben, Tóth László esztergomi kanonok költségén készült el. 1770-ben készült a bejárat-hoz legközelebb lévő baloldali kápolna Tóbiást és az angyalt ábrázoló oltárképe, majd 1773-ban sor került az addig elkészült öt oltár felszentelésére.²⁵⁹

Mivel a templom alaprajzi elrendezése híven követi a római Gesùt, és az oldalkápolnákat itt is átjárók kötik össze, a mellékoltárok a hajó hossz tengelyével párhuzamosan, az oldalkápolnák hosszanti fala előtt állnak. A Szent Ágoston-kápolna kivételével a mellékoltároknak egységes, vörös már-

²⁵⁷ KNALL-BRSKOVSKY, ULRIKE: *Italienische Quadraturisten in Österreich*. Wien – Köln 1984, 241–248.

²⁵⁸ DAP I. 287.; GALAVICS GÉZA: *Magyar főurak és a mariazelli bazilika magyar kápolnái*. In: Mariazell és Magyarország. Kiáll. kat. 2004, 93–112., itt: 99–100.

ványból készült építészeti keretük van, az elsőként készült két középső oltárhoz képest a további három kisebb eltérésekkel, de egységes formában készült.²⁶⁰ **(117. kép)** Az oltárok klasszicizáló architektúrája a templom homlokzatán és belső terében is alkalmazott építészeti formákból épül fel: a retabulumokat pilaszterek és előreugró posztamensen álló kompozit fejezetű oszlopok keretezik, melyeket fogrovatos párkány koronáz, középen kartusba foglalt címermezővel. A két középső mellékoltár lábazati zónája alacsonyabb, az oszlopszékek enyhén ívelték, az oszlopok törzse nem kannelurázott, a retabulumok oldalán pedig hiányoznak a 3 másik mellékoltárnál megfigyelhető voluták. A két középső oltár menzáján márvány tabernákulum, a 3 további mellékoltáron csak volutás szobortalapzat található. A menza formája és az oltárképek fekete márványból faragott kerete szintén kisebb eltérést mutat a két középső, illetve a további három oltáron.

1a – Örangyal-oltár

1b – Szent Ágoston- (ma Szent Anna-) oltár

2a – Nepomuki Szent János-oltár

2b – Remete Szent Pál-oltár

3a – Szent József- (Szent Család-) oltár

3b – Szent Anna- (ma Don Bosco-) oltár

²⁵⁹ DAP II. 324.

²⁶⁰ A két középső oltár minden bizonnyal 1757 előtt készült, a további négy mellékoltár alapjának elkészítéséről 1762-ben rendelkezett a prior. (Vö. DAP II. 318.) 1763-ban a prior egy bécsi kőfaragóval kötött szerződést egy oltár (minden bizonnyal a Szent József-mellékoltár) készítésére, melyért 1700 ft volt a járandósága. (DAP II. 322.)

A REMETE SZENT PÁL-OLTÁR

Az elsőként elkészült oltárok, a Remete Szent Pálnak szentelt jobboldali középső, illetve a szemben lévő Nepomuki Szent János-oltár nagyméretű, közel 420×240 cm-es oltárképét Johann Lucas Kracker festette 1757-ben, s minden bizonnyal korábbi, varannói munkái nyomán kapta a megbízást a pálosoktól. Mindkét kép jobb alsó sarkában olvasható Kracker szignatúrája és az 1757-es évszám, s emellett a képek elhelyezésének pontos dátumát is ismerjük. A sasvári Habsburg uradalom intézőjének idézett levele szerint Kracker 1757. nyarán szállította a képeket Znojmból Sasvárra.²⁶¹

A Remete Szent Pál-kápolna oltárképe a pálos rend védőszentjének megdicsőülését ábrázolja. **(118. kép)** Az idős, szakállas szent felhőn ülő alakját angyalok repítik a magasba. A kép alsó mezőjében a magyar címer látható, balra Hungária háttal álló allegorikus alakja párnán tartja a magyar királyi koronát és a jogart, kifejezve Magyarország és a magyar alapítású pálos rend hódolatát a remeteszent előtt. Az oltárkép olajfestésű színvázlata budapesti magángyűjteményben található, melyen a puttó által tartott kartusban a magyar címer helyett – tévedésből – a loukai premontrai apátság címere látható. A kompozíció tükörfordított előképének tekinthető Paul Troger egy 1730–31 körüli, szent püspök apoteózisát ábrázoló olajvázlata.²⁶² **(119. kép)**

Remete Szent Pál megdicsőülését Kracker már 1754–55-ben, a varannói pálos kolostor lépcsőházának, illetve a templom hajójának boltozatán is ábrázolta.²⁶³ A kolostor lépcsőházában fennmaradt kompozíció teljesen különbözik a saváritól, a templom 1873-ban elpusztult freskója azonban – amennyire a források leírása alapján elképzelhető – közel állhatott a sasvári oltárképhez: Remete Szent Antal, Szent Jeromos és Szent Ágoston kíséretében ábrázolta Remete Szent Pált, adoráló pálosok és angyalok körében, oldalt *Hungaria*, *Croatia*, *Bohemia* és *Dalmatia* allegorikus alakjaival.

A sasvári templom sekrestyéjében található még egy olaj-vászon kép, mely Remete Szent Pál Mária előtti hódolatát ábrázolja. Az igen gyenge kvalitású festménynek Papco feltételezésével ellentétben bizonyosan nem Kracker a mestere, s nem is tekinthetjük az oltárképhez készült vázlatnak.²⁶⁴ Talán a kolostor valamelyik helyiségének berendezéséhez tartozott két további, azonos méretű és azonos formájú keretben lévő képpel együtt: az ugyancsak a sekrestyében található, jobb kvalitású, publikálatlan Aquinói Szent Tamás-képpel,²⁶⁵ illetve a Krackernek tulajdonított, Boldog Báthori Lászlót ábrázoló festménnyel együtt. **(120, 121, 132. kép)** Mivel ezek a képek nem szerepelnek a feloszlatási leltárban, illetve a Báthori-portré nem azonosítható egyértelműen az inventáriumban, nem zárható ki, hogy egy másik rendházból kerültek Sasvárra a feloszlatast követően.²⁶⁶

²⁶¹ Ld. a 243. jegyzet.

²⁶² A zsitomiri (Ukrajna) Művészeti Múzeum is őriz egy, a színvázlattal közel azonos méretű, a bozzetto és az oltárkép közötti átmeneti kompozíciót ábrázoló műhelyváltozatot. JÁVOR 2004, 69–71., kat. 84–85.

²⁶³ JÁVOR 2004, kat. 54.4; 56.2

²⁶⁴ PAPCO 2003, kat. 346.

²⁶⁵ Aquinói Tamást (1225–1274) a pálosok rend első protektoraként tisztelték. (vö. KISBÁN 1940, II. 178.)

²⁶⁶ Ld. a 286. és 320. jegyzetet.

A NEPOMUKI SZENT JÁNOS-OLTÁR

A baloldali középső, Nepomuki Szent Jánosnak szentelt kápolna Kracker által festett oltárképe a szent megdicsőülését ábrázolja.²⁶⁷ **(122. kép)** A kompozíció hasonló a szemben lévő Remete Szent Pál-oltárképhez: Nepomuki Szent János felhőn térdelő alakja kitárt karokkal, az égre emelt tekintettel, angyalok által körülveve repül az ég felé. Garas Klára figyelt fel arra, hogy a kompozíció Pietro Monaco egyik metszetét követi, melynek Giovanni Battista Pittoni azonos tárgyú, a schönbrunni kastélykápolna mellékoltárán álló, 1735 körüli festménye volt az előképe.²⁶⁸ **(123. kép)** Ugyanerre a Pittoni-képre nyúlik vissza Kracker 1754-es, az alsósebesi (Nižna-Šebestová) egykori minorita templomban található Nepomuki Szent János-oltárképe is.²⁶⁹ A sasvári oltárképen azonban Pittoni művétől és az alsósebesi oltárképtől eltérően a kép alsó mezőjében a felhőn ülő puttó helyett egy drámai jelenet látható: egy villámokat szóró angyal által letaszított, földre boruló férfi, azaz a rágalom allegorikus alakja jelenik meg, akinek karjára kígyó tekeredik, kitépett nyelvét pedig az angyal tartja bal kezében.²⁷⁰ Meglehetősen ritka típusa ez a szent ábrázolásának, mely Nepomuki Szent János rágalom ellen oltalmazó patrónusként való tiszteletével függ össze.²⁷¹ Ebben a minőségében láthatjuk az augsburgi Martin Engelbrecht egyik szentképén, illetve ennek egy variánsán, mely a *Patronus contra infamiam* felirattal ábrázolja a szentet, amint egy kiöltött nyelvű férfira tapos.²⁷² **(124. kép)** Kracker 1772-ben még egy hasonló kompozíciót festett Patachich Ádám nagyváradai püspök megrendelésére a belényesi (Beius) templom számára, s hasonló módon ábrázolta a szent megdicsőülését a prágai kisoldali Szent Miklós-templom Nepomuki Szent János-mellékkápolnájának boltozatán is (1761).²⁷³ **(125. kép)**

A SZENT JÓZSEF-OLTÁR

A baloldali harmadik (Szent József-) kápolna oltárképe a Szent Családot, pontosabban a Szent Család pészach utáni visszatérését ábrázolja Jeruzsálemből Názaretbe a 12 éves Jézus alakjával, Máriával és a vándorbotot tartó Józseffel. (vö. Lk. 2,42–52.) Jézus gesztikuláló jobbja arra utal, hogy a gyermek beszél, szeretettel oktatja szüleit, így tematikailag párdarabja a szemben lévő Szent Anna-kápolna Mária neveltetése-oltárképének. **(126. kép)** A korábban Krackernek tulajdonított képet Anna Petrová határozta meg Mildorfer műveként egy morvaországi analógia, a Dub nad Moravou-i plébániatemplom –

²⁶⁷ JÁVOR 2004, 69–71., kat. 86.

²⁶⁸ GARAS 1955, 273. (116. jegyzet); ZAVA BOCCAZZI, FRANCA: *Pittoni*. Venezia 1979, kat. 244. és I.5.

²⁶⁹ Id. JÁVOR 2004, kat. 74.

²⁷⁰ Vö.: RIPA, CESARE: *Iconologia*. (Ford., jegyzetek és utószó: Sajó Tamás) Bp. 1997, 74, 141, 289.

²⁷¹ MATSCHE, FRANZ: *Die Darstellungen des Johannes von Nepomuk in der barocken Kunst*. In: *Johannes von Nepomuk, Variationen über ein Thema*. München – Wien 1973, 35–62., itt: 48–49.

²⁷² Engelbrecht metszetét ld.: SZILÁRDFY 1995, kat. 344. A kultusz másik hazai példájaként említhetjük az 1759-ben Győrben megjelent *Ájatos fohászkodás az jó hír, név, bűnsülemek pártfogójához* c. ponyvanyomtatványt. (OSZK) Ld. továbbá: BÁLINT SÁNDOR: *Ünnepi kalendárium*. Bp. 1998², II., 398–399.

²⁷³ Ld. JÁVOR 2004, kat. 120.9, 230.

Troger-kompozíciót követő – Szent József-oltárképe alapján, melyet Mildorfer 1756-ban festett.²⁷⁴ **(127. kép)** A kép attribúcióját utóbb megerősítette az a szignált Szent József-oltárkép, mely a vágváraljai (Považské Podhradie, Szlovákia) Balassa-kastély kápolnájából került nemrég a pozsonyi Szlovák Nemzeti Galériába.²⁷⁵ Ugyancsak alátámasztja a Mildorfer-attribúciót az a korábban már publikált adat, mely szerint a sasvári prior (Rajtovics Elek) 1763. decemberében a passauai püspök (Leopold Ernest Firmian) hivatalában – valószínűleg Bécsben – találkozott Mildorferrel, s megállapodott vele egy Szt. József-kép festéséről, melyért 150 forint volt a járandósága.²⁷⁶ Ennek alapján az oltárkép 1764-re datálható.

A SZENT ANNA-OLTÁR

A jobboldali kápolnasor szentélyhez legközelebb eső oltárának Mária neveltetését ábrázoló oltárképe 1772-ben készült el.²⁷⁷ **(128. kép)** A képet 1931-ben áthelyezték a jobboldali első, Szent Ágostonnak szentelt kápolna oltárára, s jelenleg is itt található, korábbi helyére pedig egy Don Boscot ábrázoló festményt helyeztek a szaléziánusok.

A kép középterében Szent Anna ülő alakja látható, ölében nyitott könyvvel. Tőle jobbra áll a gyermek Mária imára kulcsolt kézzel, a kép jobb szélén pedig Joachim álló alakja látható. Joachim és Szent Anna a kép felső mezőjében lebegő angyalra emelik tekintetüket, aki Máriára, mint Isten kiválasztottjára mutat. A kép színvilága rendkívül dekoratív, a zöldes-sárgás tónusú háttér előtt Szent Anna fehér ruhájára aransyárga színű kendő terül, a szintén fehér ruhás Mária derekára kék színű kendő tekeredik, a kép jobb szélét pedig Joachim zöld ruhájának és a derekára tekert kendő élénkvróresének kontrasztja uralja. A kép mind kompozícióját, mind színvilágát tekintve az eredetileg vele szemben lévő, Mildorfer által 1764-ben festett Szent József oltárképet követi.

A festményt korábban – Cincik nyomán – Kracker műveként tartották számon,²⁷⁸ a kutatás jelenlegi állása szerint a kép mestere bizonyosan nem Kracker, de nem is Mildorfer, hanem egy harmadik, ismeretlen mester műve.²⁷⁹

²⁷⁴ Egy 1756-os elszámolás szerint (Olmütz, érseki káptalani levéltár) Mildorfer 4 mellékoltár-képet (Krisztus keresztre feszítése, Nepomuki Szent János, Szent József halála, Szent Bálint) szállított a Dub nad Moravou-i templomba. (Ld. KRSEK, IVO: *Malířství 2. polovina 18. století na Moravě*. In: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university Brno*. 1981, F 25, 7–33., itt: 8.; ld. továbbá: SAMEK, BOHUMIL: *Umělecké památky Moravy a Slezska*. I. (A/I) Praha 1994, 426.; PETROVÁ-PLESKOTOVÁ, ANNA: *Maliarstvo 18. storičia na Slovensku*. Bratislava 1983, 33.; Uő: *Maliarstvo 18. storičia na Slovensku v kontextoch stredoeurópskeho umenia*. Ars 1990, 85–105., itt: 92. A dubi kép fotójáért Michaela Loudovánek tartozom köszönettel.

²⁷⁵ *Barok* 1998, kat. 251a

²⁷⁶ DAP II. 323: 1763: In cancellaria episcopi Passaviensis convenit R. P. prior cum pictore excellenti Mildorffer pro imagine S. Josephi ad aram ejus apponenda in Fl.150.; ld. továbbá GARAS 1984, 182.

²⁷⁷ DAP II. 324.

²⁷⁸ CINCÍK 1938, 16. (8a jegyzet); GARAS 1955, 192, 228.

²⁷⁹ Ld. JÁVOR 2004, kat. 351. Ján Papco Josef Pichler (1730–1808) vagy Carl Josef Aigen (1685–1762) szerzőségét vetette fel. Utóbbi Mildorfer kollégája volt a bécsi Akadémián, az 1772-es oltáralapításra vonatkozó adat miatt azonban az 1762-ben meghalt Aigen szerzősége kizárható. Az architektúra-festőként számon tartott Pichlerre vonatkozó attribúciós javaslatot annál is inkább el kell vetnünk, mivel Papco abból indult ki, hogy az

AZ ŐRANGYAL-OLTÁR

A baloldali első kápolna oltárképe Tóbiást és Rafael arkangyalt ábrázolja a vándorúton, az őszövétségi Tóbiás könyvéből kiragadott jelenettel szemléltetve a minden embernek kijáró őrangyal népszerű gondolatát. **(129. kép)** A kisgyermekként ábrázolt Tóbiás imára kulcsolt kézzel tekint az égbolton felhők között megjelenő keresztre és a kereszt csúcsán megjelenő Istenszemre, melyre kísérője mutat. A földön egy horgony, azaz a remény szimbóluma látható, mely egy kötéllel a kereszt szárához kapcsolódik. A kép bal szélén egy fára tekeredő kígyó látható, szájában almával, a bűn és a veszélyek szimbólumaként. A fa alatt egy nehezen értelmezhető női alak (a gonosz által megszállt Sára, Tóbiás felesége?) látható, kezében nyitott könyvvel. A meglehetősen rossz állapotú, gyenge minőségű kép festője ismeretlen, az oltár 1769-es alapítására vonatkozó adat alapján 1770 körülre datálható, s bizonyosan nem Kracker műve.²⁸⁰

Egy másik, szintén rossz állapotú, de valamivel jobb minőségű, sokalakos Őrangyal-kép az orgonakarzat alatt függ.²⁸¹ **(130. kép)** Akárcsak az oltárkép, ez a festmény is Rafael arkangyalt és a gyermek Tóbiást ábrázolja, a kép baloldalán férfiak, jobboldalán pedig nők csoportja látható, a férfiak csoportjának egyik tagja (hadi?) zászlót tart kezében, rajta Mária (?) alakjával. A kép mérete és keretének formája megegyezik a két középső kápolna oltárképével, rossz állapota miatt azonban közelebbi meghatározása egyelőre nem lehetséges. Nem tudni, valóban oltárképnek készült-e a sokalakos őrangyal-kép, s ha igen, miért készült később egy másik, azonos tárgyú oltárkép is a templomba.

AZ EGYKORI SZENT ÁGOSTON-OLTÁR

Mint már említettük, 1773-ban került sor az addig elkészült öt oltár felszentelésére. A hatodik, a bejáráshoz legközelebb eső jobboldali kápolna oltára tehát ekkor még nem készült el. A templom 1786-os feloszlatai leltára ugyanakkor már mint *Capelle S. Augustin* említi ezt a kápolnát. A titulusválasztást minden bizonnyal az indokolta, hogy a pálosok a rend megalapítása óta Szent Ágoston regulája szerint éltek, így a Remete Szent Pálnak szentelttel szomszédos kápolna logikusan kapta a Szent Ágoston-titulus.²⁸² (Ugyanezért kapott helyet a templom homlokzatán Szent Ágoston szobra Remete Szent Pál, Remete Szent Antal és Szent Bonaventúra alakja mellett.) Az oldalkápolnák kialakításának programjában eredetileg is Szent Ágostonnak szentelt oltárt számhattak ide, a kápolna 1757-re datálható boltozati freskóján ugyanis – mint már említettük – Szent Ágoston attribútumait tartó angyalok láthatók, a

oltárkép festője Mildorfer közvetítésével került kapcsolatba a sasvári pálosokkal, s nem számolt az oltárkép 1772 utáni, azaz Mildorfer sasvári működésénél (1764) jó pár évvel későbbi datálásával. (Vö.: PAPCO 2003, kat. 188.) A kép datálása alapján nagy valószínűséggel szintén kizárható, hogy Kracker sógora és segédje, Dominik Clausner lenne a Mária neveltetése-oltárkép szerzője. (Vö.: JÁVOR 2004, 71.)

²⁸⁰ JÁVOR 2004, kat. 352.

²⁸¹ Minden bizonnyal azonos a képpel, melyet az 1786-os feloszlatai leltár a középső kolostorszárny lépcsője melletti helyiség tárgyai között sorol fel, ami a tárgyak jellegéből ítélve kincstárként szolgálhatott.

kápolna oldalfalaira pedig Szent Ágoston legendájának két jelenetét festették. A felosztatási leltár az olajképek lajstromában a Szent Ágoston-kápolna oltárképét mindössze 8 forintra értékelte, szemben a többi kápolna 50, 100, illetve 150 forintra becsült oltárképével.²⁸³ A 1770-es években tehát feltehetően egy kisebb oltárkép készült ide. A 19. században azonban már ennek is nyoma veszett, egy 1843-ban megjelent zarándokkalauz szerint a kápolna falain „fresco festésű kép van, de az oltár-kép hiányzik, ennek helyébe közepén kereszt függ”, s egy másik, 1865-ben megjelent kalauz is megemlékezik arról, hogy a „Szent Ágostonnak szentelt oltár esetében csak a falfestés készült el, az olajfestmény, valamint az oltár teljes kiépítése még hiányzik”.²⁸⁴ A 18. században tehát feltehetően nem került mecénás az oltár elkészítéséhez és az oltárkép megfestéséhez, s a pálosoknak sem voltak erre a célra fordítható forrásaik. Az oltárnak ma sincs valódi retabuluma, ezt helyettesítendő a kápolna hátfalát a többi oltár formáját imitáló, illuzionisztikusan festett látszat-architektúra díszíti, s az oltár menzája is fából készült, jöllehet műmárványozással ezt sikerült tökéletesen elleplezni. **(131. kép)**

1931-ben a szaléziánusok egy Bosco Szent Jánost ábrázoló oltárképet rendeltek Ernst Hochschartner bécsi festőtől, melyet a szentélyhez legközelebb eső jobboldali mellékoltáron helyeztek el, a Mária neveltetése-oltárképet pedig a Szent Ágoston-kápolna oltárára helyezték át. Feltehetően ekkor készült a retabulumot imitáló festett látszat-architektúra, a fából készült menza, illetve a Mária neveltetése-oltárkép fából készült, a többi mellékoltárkép kökeretével megegyező formájú kerete. (A Don Bosco-oltárképet a barokk oltárkép eredeti kökeretében helyezték el.) Jozef Cincík a kegyhelyről írott, 1938-ban megjelent kismonográfiájában említi, hogy a Mária neveltetése-oltárkép áthelyezésekor a jobboldali első kápolna oltárán korábban álló, Szent Ágostont ábrázoló képet a kolostor folyosóján helyezték el.²⁸⁵ Ez a kép minden bizonnyal azonos azzal a kb. 180×130 cm-es olajképpel, mely jelenleg a kolostor 2. emeleti folyosóján függ, s a helyi hagyomány is a Szent Ágoston-oltár egykori oltárképeként tartja számon. Az idős, szakállas, baljában lángoló szívet tartó szentet – Szent Ágoston ikonográfiájának megfelelően – asztalnál, írás közben, a háttérben püspöki bottal és mitrával ábrázoló képet legutóbb Jávor Anna Boldog Báthori László 15. századi budaszentlőrinci pálos szerzetes (rejtett) portréjaként, s Kracker 1757 körül festett műveként határozta meg.²⁸⁶ **(132. kép)**

²⁸² KISBÁN 1940, 20. Szent Ágostonnak szentelt oltár a márianosztrai templomban is állt. Ld. DAP II. 114.

²⁸³ DAP II. 343: „Die dritte Kapelle s. Augustin, dessen Altar *Bilt* – 8 Fl” A leltár a többi oldalkápolna oltárképét *Altar Blamak* nevezi.

²⁸⁴ MATEJKA, JOZEF: *Mária zarándoka. A magyarországi sasvári kegyelemkép eredete*. Nagyszombat 1843, 58.; GRAEFFEL JÁNOS: *A Sasvári háromszázados nagy bucsu-járat. Az 1864. Szeptember 8-iki Sasvári nagy-bucsú ünnepeire vonatkozó történeti jegyzetek*. Nagyszombat 1865, 39.

²⁸⁵ CINCÍK 1938b, 25.

²⁸⁶ Jávor Anna szerint Kracker sasvári képe egy olyan képi hagyományon alapul, melynek másik képviselője Zimmermann Jakab 1738-ban festett, a sátoraljajhelyi pálosok kolostorból származó Báthori-portréja (Sárospatak, Rákóczi Múzeum). Ld.: JÁVOR 2004, kat. 87. (további irodalommal) Ld. még a 320. jegyzetet.

A FŐOLTÁR

A NICOLAUS PACCASSI ÁLTAL TERVEZETT FŐOLTÁR

Mária Terézia 1761. novemberében a sasvári priornak írott levelében közölte, hogy saját költségén márvány főoltárt kíván emeltetni a templomban.²⁸⁷ A királynő már 1761. októberében építész küldött Bécsből Sasvárra az új oltár építése ügyében.²⁸⁸ Mint az a sasvári kolostor naplójának bejegyzéséből kiderül, az építész nem más, mint az 1753-ban a Hofbauamt főépítészévé, majd 1760-ban udvari főépítésszé (*K. K. Oberhofarchitekt*) kinevezett Nicolaus Paccassi (1716–1790), aki ebben az időben más magyarországi udvari megbízásokon, így például a pozsonyi vár átalakításán is dolgozott.²⁸⁹ A prior 1761. decemberében megkapta a főoltár tervrajzát Paccassitól, s karácsony után hozzákezdek a főoltár építéséhez.²⁹⁰ Mivel az uralkodópár csak magának a főoltárnak a költségét fedezte, a Paccassi által tervezett négy, a szentély falához tapadó oszlop nem valósult meg, a rend saját költségére csak az apszis falát díszítő pannók műmárványozását vállalta.²⁹¹

Mária Terézia kérésére a főoltárt 1770-ben F. A. Hillebrandt tervei szerint átalakították, a Paccassi tervei szerint megépült főoltárról azonban szerencsés módon maradt fenn ábrázolás: a templom felszentelése és a kegyszobor translációja alkalmából 1762-ben a sasvári prior a főoltárt ábrázoló rézmetszetet (szentképet) készíttetet.²⁹² **(133. kép)** Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a későbbi átalakítás során Hillebrandt csak bizonyos elemekkel bővítette a főoltárt, annak architektúráját lényegében változatlanul hagyta. Paccassitól származik tehát a magas lábazon álló, íves párkánnyal összekapcsolt pilaszterekkel keretelt retabulum, mely istenszem-motívummal díszített oromzattal zárul. Paccassi több oltárt is tervezett az 1760 körüli években, ezek közül különösen az innsbrucki Hofkirche 1758-ban emelt főoltárának formája áll közel a sasvári főoltárhoz.²⁹³ **(134. kép)** Paccassi sasvári terv-

²⁸⁷ DAP II. 317. Az uralkodópár már 1756-ban jelezte, hogy a főoltár költségeit vállalják. (Vö. DAP II. 329.)

²⁸⁸ MEMORABILIA, p. 26.: 1761. Die 18. octobris venit Vienna architectus regius cognomento Pacasius a sua maiestate regia ad R.P. priorem missus, ea de causa: ut de futura arae majoris constitutione cum illo ageret...

²⁸⁹ A pozsonyi vár átépítésére vonatkozóan ld. KELÉNYI 1976, 34–35.; Paccassira vonatkozóan ld.: PERUSINI, GIUSEPPINA: *Nicolo Pacassi, architetto dell' XVIII secolo*. (Diss., Univ. Trieste, 1978); *Nicolò Pacassi: architetto degli Asburgo. Architettura e scultura a Gorizia nel Settecento*. (Kiállítási katalógus, szerk. PERUSINI, GIUSEPPINA) Monfalcone 1998

²⁹⁰ DAP II. 318.

²⁹¹ MEMORABILIA, p. 47–48: 1762: Qua tamen diligentia eo [t.i. a prior] non pertigit, ut omne id quod Suae Majestati in Idea operis spectandum exhibitum erat eficeretur. Quatuor enim muro inhaerentes columnae, quas suae Majestatis Architectus Paschasius [sic!] delineatione sua ad Aram tanquam partes pertinere coegit, nulla ratione partem illius intelligebantur. Nam praeter incrustationem inalbalionemque impensa Conventus factam, nec artem, nec ornatus ab Regiis acceperunt.

²⁹² SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987, kat. 296. A metszet kronoszichonos felirata: RegInae CoeLI, qVae In statVa VIrGInIs SassInEnsIs CoLIItVr, RegIna HVngarIae, atqVe AVgVstVs Caesar hanC araM ConseCrarVnt [1762]. Ld. továbbá: DAP II. 318.: 1762: His adjecit R. P. prior effigiem arae novae cupro impressam cum chronographo

²⁹³ *Die Kunstdenkmäler der Stadt Innsbruck. Die Hofbauten*. (Österreichische Kunsttopographie) Bd. XLVII. Wien 1986, 278–279. A Thieme-Becker művészlexikon Paccassi-szócikkét írta Justus Schmidt szerint Paccassi 1761–66 között tervrajzokat készített a sasvári mellett a laxenburgi, a kahlenburgi és a himbergi templom főoltá-

rajzát nem ismerjük, a *Hofkammerarchiv*-ban azonban fennmaradt egy kifizetési bizonylat, mely szerint 1763-ban Paccassi honoráriumot vett fel a sasvári főoltár tervezéséért.²⁹⁴ A költségeket tehát nem a királynő magánpénztárából, hanem a kamara pénztárából fedezték.

1762. augusztus 15-én sor került a kegyeszobor új főoltárra való áthelyezésére, Mária Terézia azonban már 1763. januárjában közölte a priorral, hogy a főoltár nem nyerte el tetszését, ezért mielőbb teljesen át kell alakítani.²⁹⁵ Az átalakításra hét évvel később került sor.

A FŐOLTÁR ÁTALAKÍTÁSA FRANZ ANTON HILLEBRANDT ÁLTAL

1770-ben Mária Terézia Eszterházy Pál rendfőnök tudomására hozza, hogy a sasvári főoltár, amelyet hét évvel korábban ő maga emeltetett, annak „rossz arányai” (*symetria improporionata*) miatt nem nyerte meg tetszését, ezért saját költségén átalakíttatja; egyben jelezte, hogy a túlságosan magasán lévő kegyeszobrot a tabernákulumon kívánja elhelyeztetni, hogy a hívek közelebről is megsejmelhessék azt, továbbá hogy a szentély két oldalán reprezentatív (uralkodói) oratóriumot alakíttat ki.²⁹⁶ Johann Georg Blech – aki ebben az időszakban a magyar kamarai főépítész, Franz Anton Hillebrandt terveinek kivitelező építőmestere volt – már 1768 februárjában járt Sasváron az építkezés ügyében.²⁹⁷ Az uralkodópár 1768 decemberében 2077 forintot biztosított a sasvári főoltár építésének költségeire,²⁹⁸ Hillebrandtnak pedig 1769. novemberében 4000 forint előleget fizettek a sasvári templom főoltárának átalakításáért és az oratóriumok szentélybe nyíló ablakainak díszítéséért.²⁹⁹ A munkák ezt követően hamarosan elkezdődtek, s még az 1770. évben be is fejezték az átalakítást.³⁰⁰ Mint a számadáskönyvekből kiderül, a költségeket ekkor sem a királynő magánpénztárából, hanem – csakisúgy, mint a Paccassi-féle főoltár esetében – a kamara pénztárából fedezték.

A Paccassi-féle oltárt ábrázoló szentképet a jelenlegi főoltárral összevetve azt láthatjuk, hogy az apszis falához tapadó retabulumot Hillebrandt lényegében változatlanul hagyta, csupán kiegészítette a

rához, továbbá a bécsi magyar testőrség számára is készített egy oltár-tervet. Sajnos nem világos, hogy Justus Schmidt levéltári kutatásai során bukkan Paccassi ezen megbízásaival kapcsolatos adatokra, vagy pedig az Albertina gyűjteményében látta ezeket a tervrajzokat. Az Albertina építészeti gyűjteményében jelenleg nem lelhető fel semmilyen Sasvárhoz köthető tervrajz, s a Schmidt által hivatkozott kéziratos jegyzék (*Die architektonische Handzeichnungen der architekturgeschichtliche Sammlung der Albertina, außeritalienische Schule. Manuskript*) is lappang. (Köszönöm Christian Benedik, az Albertina építészeti gyűjteménye vezetőjének segítségét.)

²⁹⁴ Bécs, ÖSTA, Hofkammerarchiv, Camerale Faszikel 23. Köszönöm Christian Benediknek az adatot.

²⁹⁵ DAP II. 322: 1763: 22. Jan.: In una audientia M. Theresia asseruit aram suis sumptibus constructam majorem sibi penitus non placere totamque immutandam proxime!

²⁹⁶ DAP II. 323–324.; ANNALIUM, p. 737. [1770, VI]: Sacram Thaumaturgam Statuam, e loco multum sublimi super ipsum Tabernaculum, ad pia vota et desideria marianorum Clientum, qui eam a prope intueri, prouti nunc visitur, locari mandaverit [t.i. Mária Terézia]

²⁹⁷ Vö. FLEISCHER 1932, 177.

²⁹⁸ Vö. FLEISCHER 1932, 178.

²⁹⁹ KELÉNYI 1976, 48.; FLEISCHER 1932, 178.

³⁰⁰ DAP II. 330.

stukkófüggöny-kereteléssel.³⁰¹ Az oltárfal mellé két, kompozit fejezetű oszlopot állított, hasonlóan a székesfehérvári székesegyház 1773-ban emelt főoltárához.³⁰² Hillebrandt a királynő kívánságának megfelelően a kegyszobrot alacsonyabban, a korábban félgömb formával zárt tabernákulum átalakításával, a szentségház tetején helyezte el, s két adoráló angyallal egészítette ki.

A főoltár Hillebrandt általi átalakításának tervét (a szentély alaprajzát) Jozef Cincfk publikálta.³⁰³ **(135. kép)** A rajz tanúsága szerint Hillebrandt eredetileg más elrendezésben tervezte a főoltár kialakítását: a szentélyfal előtt álló retabulumot elbontotta volna, a féloszlopok előtt pedig egy-egy enyhén ívelt falsávot alakított volna ki. Ez előtt kapott volna helyet egy szabadon álló építmény, melyen minden bizonnyal a kegyszobrot helyezte volna el. Az oltármenza a szentélyboltozatot alátámasztó két hátsó oszloppal egy vonalba került volna, középen oszlopos tabernákulummal, a két szélen egy-egy előre ugró posztamenssel. A szentélyfal és a kegyszobor alépítménye, illetve a menza közötti tér minden bizonnyal a szobor körüljárhatóságát biztosította volna. Hillebrandt terve végül redukáltabb formában valósult meg: a retabulum megtartása mellett az oltármenzát előbbre hozta, s ez által az oltár egészenek látványát térbe komponálta, másfelől a szentélyfal és a menza közötti tér kialakításával biztosította a kegyoltár körüljárhatóságát a zarándoklat egyik legfontosabb rítusa, a *circumambulatio* számára, mely olykor a kegyszobor megérintésével is együtt jár.³⁰⁴ Ugyancsak megtartotta a korábbi menzát, melynek két oldalához egy-egy hengeres posztamenst illesztett a szobrok számára. Hillebrandt invenciója volt továbbá az oltárfal felületére helyezett kereszt a keresztszárakra helyezett lepellel. A kereszt alatt elhelyezett Pietà kompozíciója – mely a keresztről való levételre utalva egyfajta narratív keretbe helyezi a Pietà-szobrot – széles körben elterjedt a barokk Pietà-oltárokon. Maria Pötzl-Malíková szerint Hillebrandt számára a párizsi Notre Dame Robert de Cotte által tervezett főoltára (1714) szolgálhatott mintául, melyről metszetábrázolások is készültek a 18. században.³⁰⁵ Valójában már a 17. századi Magyarországon is elterjed ez a motívum, így például Veit Stadler 1650-ben készült, a zólyomi (Zvolen) várkápolnából származó Pietà-oltára is kereszt tövében ábrázolja a Pietà-szobrot.³⁰⁶ A források szerint pozsonyi dóm 1738-ban állított Pietà-oltárán is a kereszt alatt helyezke-

³⁰¹ Figyelemre méltó, hogy az 1775 körüli felmérési rajz tanúsága szerint a budai királyi palota 1768-ban elkészült Szent Zsigmond-kápolnájában is a belső dekoráció hangsúlyos eleme volt a stukkófüggöny, ami Paccassi mellett Hillebrandt tervezői közreműködésének újabb bizonyítéka lehet. Ld. KELÉNYI 1976, 40., 26. kép

³⁰² Az oszlopok költségét az Órangyal-oltár donátora, Mentler Judit állta: ANNALIUM, p. 737. [1770, VI]: Sed et moderatoris hujus conventus, de super laudati [Mentler Judit] industria in eo commendanda est, quod praeter plures necessarias structuras duplici elegantiori columna sanctuarium Ecclesiae illustraverit.

³⁰³ CINCÍK 1938, 24. A tervrajz egykori lelőhelye – akárcsak a templom és a kolostor alaprajzáé – a prágai állami mezőgazdasági levéltár (Československom štátnom zemedelskom arhive v Prahe) Jelenleg lappang.

³⁰⁴ Ld. BRÜCKNER, WOLFGANG: *Das Gnadenbild und sein Altar in Maria Buchen. Wandel der Präsentation und der devotionalen Wiedergaben*. In: Brückner, Wolfgang: *Materialien und Realien. Stoffwertigkeiten, Symbolwelten, Zeichensysteme*. Würzburg 2000, 333–348.

³⁰⁵ PÖTZL-MALÍKOVÁ, MÁRIA: *Počiatky klasicistického sochárstva v Bratislave a na západnom Slovensku*. In: *Problémy dejín výtvarného umenia Slovenska*. Bratislava 2002, 191–210., itt: 193.

³⁰⁶ Pozsony, Nemzeti Galéria (SNG) – ld. *Barok* 1998, kat. 104.

dett el a szobor,³⁰⁷ a pozsonyi ferences templom Pietà-oltárán (1756) pedig a keresztre függesztett lepel motívuma is megjelenik.

Az oltár átalakításához kapcsolódóan készült a menza baloldalán álló Evangélista Szent János-, illetve a vele szemben (tehát a Bűnbánó Magdolna-kápolna és a gyóntató folyosó felőli oldalon) álló Mária Magdolna-szobor. A fehér stukkófelületű, klasszicizáló szobrok mestere ismeretlen, a székesfehérvári főoltár szobraival mutatnak közeli rokonságot. A két szobor tovább erősíti a kereszttel megjelenő Pietà narratív jellegét, Krisztus siratásának jelenetét idézve fel. A látvány egészének *theatrum sacrum* jellegét a retabulum angyalfigurák által tartott zöld színű stukkófüggöny-keretelés teszi még hangsúlyosabbá egyértelművé.³⁰⁸ **(136. kép)**

Hillebrandt az oratóriumok díszítésére is megbízást kapott a királynőtől. A szentély két oldalán, a sekrestyék fölött lévő helyiségeknek 3-3 ablaka nyílik a szentély felé, melyek közül a középső, nagyobb ablaknyílások fölött a baloldalon Mária Terézia, a jobboldalon II. József, uralkodói jelvényei (a cseh és a magyar királyi, illetve a német-római császári és az osztrák főhercegi korona, kardot és jogart tartó sasokkal), valamint az "I" és a "T" monogramok láthatóak.³⁰⁹ **(47, 137. kép)** Az ablakok körüli fehér és arany színű, visszafogottságukban is reprezentatív díszítőelemek, de különösen a mellvéddek alatti festonok Hillebrandt késői korszakának stílusára vallanak.

Hillebrandt tehát lényegében uralkodói oratóriumot alakított ki, mely a hatalmi reprezentáció egyik jellegzetes, összetett építészeti-ikonológiai jelentést hordozó megnyilvánulási formája a barokk templomokban. Az uralkodói oratórium mintegy proscénium-páholyként elsőrangú és privilegizált rálátást biztosított az uralkodó számára a *theatrum sacrum* „színpadára”, az oltárra, egy szinttel a köznép által elfoglalt tér fölött. A Habsburg monarchia területén a legtöbb udvari, illetve az udvar által rendszeresen látogatott (zarándok)templomban megtalálható az uralkodói jelvényekkel díszített oratórium (pl. Bécs, Peterskirche, Karlskirche, Maria Treu-templom; Klosterneuburg; Mariatrost; Buda, egykori Szent Zsigmond-palotakápolna), a műfaj dél-német emléke például az andechsi zarándoktemplomban látható.³¹⁰ Az uralkodói oratórium kialakítása a sasvári templomban tehát annak a folyamatnak a betetőzése volt, melynek során a szentély egésze egyfajta *Stifterdenkmal*-lá vált, ami a főoltár Mária Terézia által adományozott ötvöstárgyai (örökmécs, gyertyatartók), illetve a kegysszobor szintén a királynő által adományozott koronái és palástja révén is kifejezésre jutott. A sors ironiája, hogy ez a szcenárió a maga teljességében már csak szimbolikusan szolgálta az uralkodó reprezentációját, a ren-

³⁰⁷ "Ara... B. Mariae Virginis Dolorosiae sub cruce sedentis et filium suum ulnis tenentis..." – idézi PROKOPP GYULA: *Levéltári adatok Georg Raphael Donner pozsonyi éveire*. In: *Ars Hungarica* VI. (1978), 329–339.

³⁰⁸ A színpadként felfogott oltár barokk koncepciójáról ld.: BROSETTE, URSULA: *Die Inszenierung des Sakralen. Das theatralische Raum- und Ausstattungsprogramm süddeutscher Barockkirchen in seinem liturgischen und zeremoniellen Kontext*. Weimar 2002 (Marburger Studien zur Kunst- und Kulturgeschichte. Bd. 4.), 173–355.

³⁰⁹ Hasonló jelvénygyűttes díszíti az innsbrucki Hofburg audiencia-termét díszítő, *Familia Augustaként* ismert, Mária Terézia és családtagjainak portréival díszített tablót, mely a sasvári oratórium dekorációjánál egy évvel korábban, 1769-ben készült. Ld. *Mariacell és Magyarország* 2004, kat. III–17.

³¹⁰ Ld. BROSETTE i.m. 161–172.

delkezésre álló adatok szerint ugyanis 1765 után sem Mária Terézia, sem II. József nem járt a kegyhelyen.

A főoltár átalakítását követő évben, 1771-ben a templom orgonája, az orgonakarzat díszesen faragott mellvédje, valamint a szószék is elkészült,³¹¹ s ezzel lényegében befejeződött a templom belső díszítésének kialakítása. **(138, 139. kép)** (A hajó és a sekrestye bútorai, azaz a padok, gyóntatószékek és sekrestyeszékrendek már 1762-re elkészültek; mesterük a korábban a túskevári pálos templom bútorait is készítő Hingeller János, aki 1757–62 között dolgozott Sasváron.³¹²)

³¹¹ DAP II. 324. Az orgonakarzat mellvédjén 8 aranyozott, rokokó relief látható, melyek Mária életének jeleneit ábrázolják. A leckeoldalon, azaz a bejáratától tekintve a hajó jobboldalán elhelyezett szószéken Krisztus mennybemenetelének ábrázolása látható. (A szószék alsó részét egykor díszítő, főpapi jelvényeket tartó három angyalfigura a közelmúltban elveszett.)

³¹² MOLNÁR 1981, 32.; vö.: DAP II. 323.; ld. továbbá: GYÉRESSY BÉLA ÁGOSTON: *Pálos faragások mesterei*. MÉ XXII. (1973) 199–215., itt: 204–211.

A KEGYSZOBOR KULTUSZÁNAK RÉTEGEI

A kegyképek kultusza a barokk korának egyik rendkívül összetett és szerteágazó jelensége. A kultusz fogalma alá soroljuk mindazokat a rituális cselekményeket és tárgyi emlékeket, melyek a kegykép vallásos tisztelését fejezik ki: a zarándoklatok, a kegyhelynek nyújtott adományok, a translációk, kápolnák, oltárok, útmenti szobrok, a magándevóciót szolgáló kegyképmásolatok, a mirákulumos könyvek, szentképek, kegyérmek, fogadalmi képek stb. mind a kultusz különböző megnyilvánulási formáiként értelmezhetők.³¹³ Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a tárgyi emlékek jelentős részéhez rituális jellegű gesztusok, szokásformák és hiedelmek kapcsolódtak. A képtisztelet ezen változatos megnyilvánulási formái olyan egységes rendszert alkottak, melyek a társadalom minden rétege számára lehetővé tették a kultuszban való részvételt, a kegykép vallásos tisztelésének kifejezését. Hogy valóban egységes rendszerről beszélhetünk, az is tanúsítja, hogy minden barokk kori zarándokhely esetében a kultusz kifejezési és megnyilvánulási formáinak azonos spektrumával találkozunk, amint azt korábban Mariazell példáján igyekeztünk bemutatni.³¹⁴ A képkultusz tehát tárgytípusok és viselkedésminták széles skáláját fogta át, melyből ki-ki anyagi lehetőségeinek, társadalmi státusának és műveltségének megfelelően választhatott, hogy kifejezésre juttassa a kegykép iránti tisztelését, amiért cserébe az égiek oltalmát remélhette. A kultusz társadalmi aspektusát azért is hangsúlyozzuk, mert a képtisztelet különböző formáinak gyakorlata nemcsak a hívek magánáhítatát szolgálta, hanem fontos identitásképző tényezőként, egyben a társadalmi reprezentáció eszközeként is szolgált, ennek megfelelően az egyes kultuszformák különböző társadalmi rétegekhez, társadalmi csoportokhoz kapcsolódnak. A kutatás az egy-egy kegyhely körül kialakuló kultusznak a kultusz társadalmi, szervezeti hátterét tekintve három réteget különbözteti meg:³¹⁵

1. a kultusz és a kegyhely egyházi és világi támogatását (zarándoktemplomok, gazdagon díszített belső terek, egy-egy mecénás nevéhez köthető kápolnák)
2. a kegyhelynek a kultusz érdekében kifejtett aktivitását
3. magának a búcsújárásnak a gyakorlatát és szokásrendszerét.

A sasvári Pietà 18. századi kultuszának különböző, rendkívül heterogén emlékeit a fenti felosztás, azaz a kultusz társadalmi rétegződése szerint tekintjük át. Természetesen más felosztás is elképzelhető, így például a tárgyi emlékeket a használat és a funkció szempontjából feloszthatjuk a propagandacélokat szolgáló tárgytípusok (mirákulumos könyvek, szentképek, ponyvafüzetek, kegyérmek stb.), illetve a

³¹³ BRÜCKNER, WOLFGANG: *Zur Phänomenologie und Nomenklatur des Wallfahrtswesens und seiner Erforschung*. In: *Volkskultur und Geschichte. Festgabe für Josef Dünninger zum 65. Geburtstag*. (Hrsg. Dieter Harmening) Berlin 1970, 384–424.

³¹⁴ Ld.: *Mariazell és Magyarország. Kidáll. kat.* 2004, kat. I–XIV.

³¹⁵ Vö. GALAVICS GÉZA: *Főúri búcsújárás a XVII. században*. In: *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen 1992, 65–69, itt: 65.

kultusz elterjedtségének indikátoraiként értelmezhető emlékek (oltárok, köztéri szobrok, fogadalmi képek stb.) csoportjára. Úgy gondoljuk azonban, hogy az emlékanyagnak a kultusz társadalmi háttérémentén való tagolása segíti leginkább a kultusz működési mechanizmusának, a kultusz barokk kori társadalmi hierarchiába való beágyazottságának megértését.

I. A KULTUSZ ÉS A KEGYHELY EGYHÁZI ÉS VILÁGI TÁMOGATÁSA

Először az első ponthoz tartozó jelenségeket, a kultusz és a kegyhely egyházi és világi támogatásának formáit, a társadalom felső rétegeinek mecenatúráját tekintjük át. Ezen belül is – az események kronológiáját követve – először Esterházy Imre esztergomi érsek, illetve az uralkodópár mecenatúrájával, valamint a mellékoltárok donátoraival foglalkozunk, majd a kegyhely egyházi és világi támogatóinak a társadalom középső rétegéhez tartozó csoportjait mutatjuk be.

ESTERHÁZY IMRE MECENATÚRÁJA

A sasvári templom építésének legfőbb donátora Esterházy Imre esztergomi érsek volt,³¹⁶ aki 1737–44 között összesen 7500 forintot adományozott az építkezésre. Az érsek 1737-től minden év májusában Sasváron végezte lelkigyakorlatait, s ez alkalomból mindig jelentős pénzzadománnyal támogatta a templom építését: 1737-ben 500, majd 1738–44 között minden évben 1000 ft-ot, összesen tehát hét és fél ezer forintot adott erre a célra.³¹⁷ A pénzzadományok mellett minden évben különböző liturgikus tárgyakat is ajándékozott a sasvári pálosoknak: 1736. júliusában, a templom alapköletétele alkalmából hat ezüst gyertyatartót adományozott az oltárra, 1737-ben egy ezüst keresztet, 1738-ban ezüst lámpást, 1739-ben aranyozott ezüst kelyhet és cibóriumot, 1740-ben ezüst tömjénezőt és navikulát (tömjéntartó edényt), 1741-ben újabb kelyhet és tömjénezőt, 1742-ben pedig egy monstranciát ajándékozott.³¹⁸

Az érsek sasvári, valamint máriavölgyi és mariazeili adományairól Padányi Bíró Márton veszprémi püspök Esterházy Imre temetésén mondott gyászbeszédében is megemlékezett: „Imé a’ Tali Csudálatos Boldog Aszszonynál sok ezreket érő, csak most nem régen halála előtt azon szent Szűznek tisztességére ajándékoztatott minden Herczegei Argenteria vagy is ezüst-műv: Imé a Sastyini csudálatos Boldogságos Szüz Máriának esztendőnként való adója, a kinek-is sok arany ezüst ajándékin kívül minden esztendőben ezer forintot adott: Imé hogy már egész az egész Menyei-tárház, itt e földön

³¹⁶ Esterházy Imre (1664–1745) 1681-ben lépett be a pálos rendbe. 1683–1687 között a római Collegium Germanico-Hungaricum-ban tanult teológiát. 1702-ben a pálos rend generális perjelévé választották. 1707-ben váci, 1708-ban zágrábi, 1723-ban veszprémi püspökké, majd 1725-ben esztergomi érsekké nevezték ki. Életrajzát ld.: KOLTAI ANDRÁS: *Császárhű, bőkezű, remete: Esterházy Imre hercegrímás*. In: Limes, 2005/3, 5–19.

³¹⁷ DAP II. 327.

³¹⁸ DAP II. 315, 328.

gyűjtött kincsekkel fölyösleg-is bé telne, meg-élemedett ideinek végén Személye szerént, a Czeli Boldogságos Szűznek éppen égő áldozatul bé mutatott kétezer arany-ára drága Kehhely.”³¹⁹

Az 1786-os feloszlatási leltár tanúsága szerint a mecénás érsek emlékét a kolostor refektóriumban, az uralkodócsalád tagjainak portréi mellett elhelyezett képmása is őrizte.³²⁰

Esterházy Imre érsek tehát – úgy is, mint pálos szerzetes – kiemelt figyelmet fordított a sasvári kegyhelyre. A sasvári pálosoknak nyújtott adományai Esterházy Imre egész életén átívelő, nagyszabású mecenatúrájának programjába illeszkednek. Az érsek életéről és adományairól a pálos évkönyv is megemlékezik Esterházy Imre halála kapcsán, s Padányi idézett gyászbeszéde szintén tételesen felsorolja adományait.³²¹ Ezekből megtudjuk, hogy Esterházy Imre élete során több mint két millió forintot adományozott különféle célokra, s közel 70 plébániatemplomot építtetett, vagy újjátartott fel az esztergomi érsekség területén.

Esterházy Imre közismerten a magyarországi barokk művészet egyik legjelentősebb egyházi mecénása volt, aki kortársai közül talán a legtudatosabban élt a képzőművészet által kínált reprezentációs eszközökkel, s a korszak legjelentősebb mestereit foglalkoztatta. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Esterházy Imre mecenatúrája jelentős részben a barokk kori kép- és ereklye-kultusszal, a kultusz megerősítésével és fellendítésével, illetve új kultuszhelyek létrehozásával állt összefüggésben, s ebbe a programba illeszkedtek a sasvári kegyhelynek nyújtott adományai is.

Ebben a tekintetben első helyen említendő az Esterházy Imre által a pozsonyi Szent Márton dóm mellé építtetett Alamizsnás Szent János-kápolna, melyet az érsek egyben temetkezőhelyének is szánt.³²² Ez utóbbi momentum jól érzékelteti, hogy az érsek tulajdonképpen azonosult névpatrónusával, Alamizsnás Szent Jánossal, amint erről a Pozsonyban működő tirolai festő, Josef Kurtz (1692–1737) Esterházy Imrét mint Alamizsnás Szent Jánost ábrázoló portréja (1732 k.) is tanúskodik.³²³ Esterházy mindent elkövetett azért, hogy a szent ereklyéit őrző kápolna búcsújáróhely legyen: 1729–32 között a dóm északi oldalán kápolnát építtetett, hogy ott helyezték el Alamizsnás Szent János ereklyéit, melyeket a hagyomány szerint a török szultán ajándékozott Mátyás királynak, majd 1526-ban Budáról Pozsonyba menekítették, s 1530-tól a dómban őriztek.³²⁴ A kápolna ereklye-oltárát,

³¹⁹ PADÁNYI 1746, G^r

³²⁰ DAP II. 331. A fentiek mellett a leltár „egy pálos szerzetes” képmását is említi a refektóriumban, mely talán azonos azzal a Jávor Anna által Krackernek attribuált és Báthori László portréjaként meghatározott képpel, amit a kolostor 2. emeleti folyosóján őriznek. Báthori László 15. századi budaszentlőrinci pálos bibliafordító több szent életrajzának szerzőjeként is ismeret, s talán ez indokolhatta, hogy képmását párba állítsák az Alamizsnás Szent János *vitáját* megíró Esterházy Imre portréjával. Így elképzelhető, hogy az érsek portréját is Kracker festette, aki a varannói kolostorba a pálos Martinuzzi György képmása párdarabjaként festette meg Esterházy Imre portréját. (JÁVOR 2004, 62–63., 87.) A feloszlatási leltárak Esterházy Imre és Báthori László portréját más pálos kolostorokban is említik. A sasvári inventárium egy másik helyiségben a rendalapító Boldog Özséb és Cseppelényi György pálos vértanú portréját említi még.

³²¹ DAP I. 332–333.

³²² Ld. MOJZER 1989

³²³ Városi Galéria, Pozsony (Galeria mesta Bratislavy); ld.: Barok 1998, kat. 216.

³²⁴ *Martinsdom* 1990, 99–103.; ld. továbbá: LUDIKOVÁ, ZUZANA: *Relikvia Jána Almužníka / Die Reliquie des Hl. Johannes Elemosynarius*. In: Barokové umenie / Barockkunst. Generationen, Interpretationen, Konfrontationen. Bratislava, megjelenés alatt

illetve saját síremlékét Georg Raphael Donnerrel készítette el,³²⁵ a kupola kifestésével pedig Daniel Grant bízta meg.³²⁶ 1732. október 28-án a szent ereklyéit kiemelték a szentélyben álló, még Pázmány Péter által állíttatott márvány szarkofágból, majd ünnepi processzióval hordozták körbe a városban, hogy a dombra visszatérve végül elhelyezzék az újonnan elkészült kápolnában.³²⁷ Esterházy ezzel egy időben adta ki latin, német, magyar és szlovák nyelven Alamizsnás Szent János általa összeállított életrajzát.³²⁸ Az érsek intenciójának ellenére a kápolna végül mégsem vált valódi zarándokhelyé, talán azért, mert ebben a korban az ereklyekultusznál már jóval intenzívebb volt a kegyképek tisztelete.³²⁹

Esterházy a következő években négy Mária-kegyhelyen is jelentős mecénási gesztusokat tett: 1736-ban a máriavölgyi zarándoktemplomban, 1738-ban pedig a pozsonyi dómban állíttatott új kegyoltárt a Pietà-szobor számára. Mindkét oltárt Donner műhelye készítette, s mindkettő a 19. századi regotizálás áldozata lett.³³⁰ 1739-ben kegykápolnát építtetett a nagyszombati Szent Miklós-templom kegyképe számára, s benne új kegyoltárt is állíttatott, végül 1740-ben saját költségén újíttatta fel a Pozsony közelében lévő wolfstahli zarándoktemplomot.³³¹ 1735-ben az ő költségén épült fel a pélföldszentkereszt-i templom is, amit a Szent Kereszt tiszteletének búcsújáróhelyévé nyilvánított.

Esterházy Sasvár mellett más, szintén a pálos rend által gondozott kegyhelyeknek is komoly támogatást nyújtott. Ezek között első helyen említendő a máriavölgyi kegyhely, ahol 1725-ben az érseki palliumot is átvette a veszprémi püspöki hivatalban őt követő Acsaády Ádámtól.³³² 1730-ban 4 új harangot öntetett, 1735-ben 12 000 ft értékű ezüstöt adományozott a konventnek, s a következő évben részben ebből, részben további 2600 forintnyi adományából készült a templom már említett új főoltára, mintegy 4000 ft-os költséggel. A kegyhelynek adományozza Remete Szent Pálnak és Szent Antalnak a spanyol király által hitelesített ereklyéit is, mindkettőt szentségtartó alakú ereklyetartóban elhelyezve,³³³ s egy 2000 ft értékű kelyhet is adományozott a máriavölgyi templomnak. Esterházy 1745-ben – közel halálát érezve – háromszor is meglátogatta a máriavölgyi kegyhelyet, s ugyanebben az

³²⁵ Barok 1998, 432–434. (kat. 126–129., 131.)

³²⁶ Ld. GARAS KLÁRA: *Neue Bücher über dem Barock*. AHA XXV. (1979) 319–324, itt: 320–321.; *Barok* 1998, 464. (kat. 220.)

³²⁷ A körmenetről készített rézmetszetet ld.: *Barok* 1998, 398. (kat. 38)

³²⁸ ESZTERHÁZY IMRE: *Alamizsnás Sz. Jánosnak Alexandriai patriárkának élete...* [Posonyban.] 1732, Royer János Pál. A kötet Gustav Adolph Müller által metszett címlapelőzéke szolgált előképül Josef Kurtz portréjához. (1998, kat. 216.; Müller metszetét ld. SZILÁRDFY 1984, 39.) A metszet nyomán önálló szentképek is készültek. (ld. Pozsony, Városhi Galéria, ltsz. C 2045 és C 4171)

³²⁹ Ld. TÖRÖK JÓZSEF: *Az ereklyetisztelet története*. In: Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. (Szerk. Cséfalvay Pál – Kontsek Ildikó) Esztergom 2000, 18–24.

³³⁰ A pozsonyi Pietà-oltárra Donnerrel kötött szerződést ld.: PROKOPP i.m. (ld. 307. jegyz.) 334. Az oltár ábrázolását ld. JORDÁNSZKY 1836, 6–7. között. A máriavölgyi oltárról ld. DAP I. 300, 327–329.; *Georg Raphael Donner und Bratislava*. (Hrsg. Pötl-Malikova, Maria) Bratislava 1992, kat. 16–17. A barokk oltárról készült archív fotóra vonatkozóan ld. a 238. jegyzetet.

³³¹ A nagyszombati kápolna oltárát Andreas Huetterrel készítette, mennyezetét Antonio Galli Bibiena festette ki. Ld.: *Barok* 1998, 404, 437. A wolfstahli templom hasonló mennyezetképéről ld.: GARAS 1984, 182.

³³² PÁSZTOR 1943, 27.

³³³ PÁSZTOR 1943, 8–10.

évben Mariazellbe is elzarándokolt, s egy aranyozott ezüst kelyhet adományozott a zarándoktemplomnak.³³⁴

Máriavölgy mellett Esterházy Imre jelentős adományokat nyújtott a sopronbámfalvai pálosoknak is, akik a középkori eredetű kegyhelyet gondozták. Esterházy 1681-ben itt lépett be a pálos rendbe, s ebből az alkalmából 1000 ft-ot adományozott a kolostornak, majd 1725. októberében 2500 ft-ot a torony építésére, 1728-ban újabb 1200 ft-ot ad a kolostornak, majd az ez év júliusában tűzvészben megrongálódott templomot és kolostort ugyancsak az ő támogatásával állítják helyre.³³⁵

A korábbi irodalom Esterházy Imrének az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban őrzött úrmutatóját is kapcsolatba hozta az érseknek a sasvári kegyszobor iránti tiszteletével, a sasvári kegyszobor ábrázolásaként határozva meg a monstrancián látható Pietàt, ez a megállapítás azonban pontosításra szorul.³³⁶ A monstrancia ötvösjegy alapján meghatározott mestere, Georg Casper Meichl bécsi ötvös azonban már 1728-ban, tehát 4 évvel a sasvári kultusz kezdete előtt meghalt, s a hercegrímás már 1729-ben a főszékesegyháznak ajándékozta az úrmutatót.³³⁷ Emellett a monstrancián látható Pietà ikonográfiai típusa sem egyezik teljes egészében a sasvári kegyszoborével, itt ugyanis Mária szívét tűr járja át.³³⁸

Esterházy Imre a pálosok mellett a piaristákat, a kapucinusokat és a trinitáriusokat is bőkezűen támogatta, így például 1733-ban az ő támogatásával épült fel az óbuda-kiscelli kegykápolna. A pálosok évkönyve, illetve Padányi gyászbeszéde is megemlékezik továbbá arról, hogy a pozsonyi Orsolya-apácák zárdáját kibővítette, a Szent Erzsébet nővéreknek pedig 1739-ben Franz Anton Pilgrammal terveztetett és építtetett templomot és rendházat, 140.000 ft költséggel.

Az érsek 1745-ben bekövetkezett halála után a sasvári kegyhely legfőbb donátorának szerepét az uralkodópár vette át, Lotharingiai Ferenc ugyanis 1736-ban megvásárolta a holicsei és a sasvári uradalmat. Az uralkodópár 1743-tól minden évben hosszabb időt töltött a holicsei kastélyban, s rendszeresen ellátogattak a sasvári kegyhelyre is.

³³⁴ *Mariazell és Magyarország* 2004, kat. V–8. Esterházy Imre mariazei zarándoklatáról a temetésén elhangzott német nyelvű gyászbeszéd is megemlékezett: „...er wenig Monath vor seinem Tod nach Welt-berühmten Gnaen-Orth Maria-Zell angestellt, die Seeligste Mutter samt ihren Göttlichen Kind allda das Letztmahl zu verehren” Ld.: FISCHER, LEOPOLD: *Ruhm-würdigste Thaten für... Emerici Eszterhazy....* Pressburg, Royer, 1746, F1^v (OSZK 406.189)

³³⁵ DAP III. 247, 261, 284, 285.

³³⁶ SZILÁRDFY 2003, 122.

³³⁷ A talp peremén lévő bécsi hitelesítő bélyeg és GCM monogram tanúsága szerint az úrmutató Georg Casper Meichl bécsi ötvös (1702–1728) műve. Ld. KÖVÉR [CZOBOR] BÉLA: *Régi ötvösművek jelző bélyegeinek megfigyelése*. Archeologiai Értesítő X. 1890, 25.; CSÉFALVAY PÁL: *Az esztergomi Bazilika, Kincstár és Vármúzeum*. Bp. 1992, 51.; *Esztergom műemlékei*. (Szerk. Genthon I.) Bp. 1948 (Magyarország műemléki topográfiája I.), 253.

³³⁸ Ezt az ikonográfiai típust képviseli ugyanakkor a zágrábi ferences-templom Pietà-kegyszobra, melyet Esterházy Imre zágrábi püspöksége (1708–22) során megismerhetett. Vö. SZILÁRDFY – TUSKES – KNAPP 1987, kat. 359. [Errata!]

A zárandoklatok szerepe a Habsburg hatalmi reprezentációban

Mivel a körmenetekhez hasonlóan a zárandoklat is a vallásgyakorlat nyilvános térben zajló, demonstratív jellegű megnyilvánulási formája, a zárandokhelyek a középkor óta fontos szerepet játszottak az uralkodói, hatalmi reprezentációban, épp ezért az uralkodók kegyhelyeken tett látogatásait *politikai zárandoklatoknak* nevezi a kutatás.³³⁹ A Habsburg Monarchiában is elsősorban az uralkodók és családtagjaik zárandoklataiban, kegyhelyeken tett misealapítványaikban és egyéb adományaikban nyilvánult meg a *Pietas Austriaca*.³⁴⁰

A 17. században a bajorországi Altötting számított az első számú császári-birodalmi kegyhelynek, ide zárandokoltak a Habsburg császárok a koronázás után, a 17. század közepétől azonban már egyre inkább Mariazell töltötte be ezt a szerepet – nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy 1619-ben II. Ferdinánd (1619–1637) személyében a Habsburgok stájer ágából származó uralkodó került a birodalom élére, aki ifjú korától személyesen is kötődött a kegyhelyhez.³⁴¹ A stájer kegyhely fokozatosan a Habsburgok dinasztikus kegyhelyévé, s ez által az egész monarchia legfontosabb, a Habsburg Birodalom szakrális színezetű eszméjét kifejező zárandokhelyévé vált. I. Lipót 1659–93 közötti kilenc mariazeelli látogatása – szemben két altöttingi zárandoklatával – egyértelműen jelzi, hogy ebben az időben már a mariazeelli Madonna tölti be a *Magna Mater Austriae* szerepét.³⁴²

Mária Terézia 1728-ban, VI. Károly császár utolsó mariazeelli zárandokútján a stájer kegyhelyen járult az elsőáldozáshoz. 1736-ban, házasságkötése után férjével, Lotharingiai Ferenczel zárandokolt Mariazellbe, s ez alkalomból egy gyémántokkal és az osztrák hercegi koronával díszített, két összeforrt szívből álló arany offert adományoztak a kegyhelynek. A császári ház tagjai a későbbiekben is újra és újra ellátogattak Mariazellbe. Ezen látogatások közül az 1757. évi volt a legreprezentatívabb, amikor a kegyhely alapításának 600. jubileuma alkalmából az uralkodópár hat gyermekük kíséretében zárandokolt el a kegyhelyre, s a jubileumra megújították a kegykápolna I. Lipót császár által adomá-

³³⁹ Ld. CSUKOVITS ENIKŐ: *Középkori magyar zárandokok*. Bp. 2003, 65–67.

³⁴⁰ Ld. CORETH 1982; a téma újabb összefoglalása: WINKELBAUER, THOMAS: *Pietas Austriaca und Barockkatholizismus*. In: *Österreichische Geschichte 1522–1699*. Bd. II. Wien 2003

³⁴¹ Az altöttingi zárandoklat a Bajor Mária (1551–1608; II. Károly stájer herceg felesége, II. Ferdinánd anyja) által közvetített Wittelsbach családi hagyomány révén vált a Habsburg hatalmi reprezentáció részévé. II. Ferdinánd 1630-ban családja kíséretében, ünnepélyes keretek között zárandokolt el Altöttingbe. Ezt a hagyományt követte fia és unokája, III. Ferdinánd és I. Lipót is. III. Ferdinánd és Eleonóra császárné fiuk, IV. Ferdinánd német királlyá választása alkalmából 1653-ban számos birodalmi herceg kíséretében zárandokolt el Altöttingbe, I. Lipót pedig 1658-ban császárrá koronázása után kereste fel el a bajor kegyhelyet, majd 1690-ben fia, József római királlyá választása alkalmából ismét. A Habsburg dinasztia tagjai a 17. század végén már egyre ritkábban zárandokoltak Altöttingbe, 1713 után pedig már egyáltalán nem. Altötting barokk kori kultuszára vonatkozóan ld.: WOECKEL, GERHARD P.: *Pietas Bavarica. Wallfahrt, Prozession und Ex-voto-Gabe im Hause Wittelsbach in Ettal, Wessobrunn, Altötting und der Landeshauptstadt München von der Gegenreformation bis zur Säkularisation und der "Renovatio Ecclesiae"*. Weißenhorn 1992

³⁴² Ld. STADELMANN 2004, 177–178.

nyozott ezüst rácsát is.³⁴³ A trónörökös a szülői hagyományt folytatva 1761-ben házasságkötése után feleségével, Pármai Izabellával járt Mariazellben, majd német királyként 1764-ben, német-római császárként pedig 1766-ban és 1767-ben.³⁴⁴

Mariazell mellett a Habsburg Monarchia néhány további kegyhelye is fontos szerepet játszott a *Pietas Austriacab*an. Mária Terézia cseh királynővé koronázására 1743. május 12-én került sor a prágai Szent Vitus-székesegyházban. Ez alkalomból tett csehországi útján, április 28-án férje kíséretében ellátogatott a csehek nemzeti zarándokhelyére, Szent Vencel mártírságának emléktemplomába, a Prága melletti Stará Boleslav-i (Alt-Bunzlau) kegyhelyre is.³⁴⁵ Mária Terézia ezen zarándoklata is a Habsburg dinasztikus hagyományokat követte: II. Ferdinánd 1620-ban, a fehérhegyi csatában aratott győzelmet követően zarándokolt el Stará Boleslavba, III. Ferdinánd pedig cseh királlyá koronázása (1637) után, s ezt követően a Stará Boleslavi zarándoklat a cseh koronázási rituálé elengedhetetlen részévé vált.³⁴⁶ A Přemysl-ház dinasztikus kegyhelyének Habsburg „kisajátítása” nyilvánvalóan legitímációs célokat szolgált: I. Lipót nem kevesebb, mint tizenöt alkalommal kereste fel a cseh kegyhelyet.³⁴⁷

A Stará Boleslav-i zarándoklatokhoz hasonlóan egyfajta dinasztikus ős-kultusz állt a Szent Lipót ereklyéit őrző klosterneuburgi ágostonos apátsági templomban tett látogatások mögött is.³⁴⁸ Mária Terézia – rendszerint férje és családja kíséretében – 1752-től minden év november 15-én, Szent Lipót ünnepén felkereste a klosterneuburgi templomot.³⁴⁹ A királynő gyakran keresett fel két tvábbi, Bécshez közeli zarándokhelyet is, Maria-Lanzendorfot és Maria-Enzersdorfot (utóbbi 1730 óta Mariazell filiációja³⁵⁰), s a Schönbrunn melletti Hietzing zarándoktemplomába szinte minden szombaton (azaz a Mária tiszteletére szentelt napon) ellátogatott. Ezekről a látogatásokról rendszeresen tudósított a *Wienerisches Diarium* is.

Magyarországon hosszú ideig a Pozsony melletti Máriavölgynek (Marianka) volt fontos szerepe a Habsburgok hatalmi reprezentációjában, ahol 1647-től kezdve vannak adataink az uralkodócsalád tagjainak a magyar királlyá koronázáshoz kapcsolódó, illetve a pozsonyi országgyűlések idején tett

³⁴³ Ld. *Mariazell és Magyarország* 2004, kat. III–14.; KHEVENHÜLLER IV. 117. Ld. továbbá *Wienerisches Diarium* 1757. Nr. 74. (14. Sept.)

³⁴⁴ KHEVENHÜLLER VI. 178, 253.

³⁴⁵ KHEVENHÜLLER I. 138.; *Wienerisches Diarium* 1743, Nr. 37, Extra Blatt (8. Maji)

³⁴⁶ DUCREUX, MARIE-ELIZABETH: *Der heilige Wenzel als Begründer der "Pietas Austriaca". Die Symbolik der Wallfahrt nach Stará Boleslav (Alt Bunzlau) im 17. Jahrhundert*. In: "Im Zeichen der Krise". Religiosität im Europa des 17. Jahrhunderts (Hrsg. v. Hartmut Lehmann). Göttingen 1999 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 152.) 597–636.

³⁴⁷ ROYT, JAN: *A mariazeili Madonna kultusza Csehországban*. In: *Mariazell és Magyarország* 2004, 194–202, itt: 195.

³⁴⁸ A Habsburgok Lipót-kultuszára vonatkozóan ld.: KOVÁCS, ELISABETH: *Der heilige Leopold und die Staatsmystik der Habsburger*. In: *Der heilige Leopold. Landesfürst und Staatssymbol*. (Kiáll. kat.) Klosterneuburg 1985, 69–82.

³⁴⁹ KHEVENHÜLLER III. 150.; IV. 51, 128.

³⁵⁰ EBERHART, HELMUT: "Ó, Mariazell, kegyelemnek völgye, légy ezerszer üdvözölve" – *Adalékok a Magna Mater Austriae történetéhez és a mariazeili zarándoklatok néprajzához*. In: *Mariazell és Magyarország* 2004, 186–193., itt: 190.

látogatásairól.³⁵¹ Ahogy a Stará Boleslav-i kegyhely esetében, úgy itt is szerepet játszhatott a dinasztikus hagyomány, s Máriavölgy Nagy Lajoshoz fűződő alapítási legendája – hasonlóan Mariazellhez – itt is egyfajta szimbolikus legitimáció lehetőségét biztosította a Habsburgok számára, s mindezt kedvezően befolyásolhatta Máriavölgy Pozsonyhoz, illetve Bécshez való földrajzi közelsége. Fontos szerepet játszhatott az is, hogy a magyar arisztokrácia és klérus jelentős része ebben az időben Mariazellel szemben még inkább a hazai kegyhelyeket, mindenekelőtt a pálosok által gondozott Máriavölgyet preferálta, ami például a Pálffyak, vagy Lósy Imre és Lippay György érsekeknek a stájer kegyhelytől való látványos távolmaradásában, illetve a Máriavölgynek nyújtott adományaikban nyilvánult meg.³⁵²

A Habsburgok első máriavölgyi látogatására valószínűleg 1647-ben került sor, amikor az országgyűlés miatt Pozsonyban tartózkodó III. Ferdinánd 14 éves fiával, a nem sokkal később magyar királlyá koronázott (IV.) Ferdinánddal kereste fel a kegyhelyet, és egy kisebb összeget adományozott a romos épület helyreállítására, majd Lippay György érsek is 4000 ft-ot adott ugyanerre a célra.³⁵³ Az 1654-ben meghalt IV. Ferdinánd után a következő évben magyar királlyá koronázott I. Lipót csak négy évvel később, 1659. július 16-án, a Kármelhegyi Boldogasszony tiszteletére szentelt napon látogatta meg a pálosok máriavölgyi templomát. A kíséretben ott találjuk a magyar rendi társadalom leg-rangosabb képviselőit, Lippay György esztergomi érseket, Wesselényi Ferenc nádort, Nádasdy Ferenc országbírót és Esterházy Pált is feleségeikkel együtt, valamint az Erdődy, Forgách és Csáky család tagjait.³⁵⁴ A politikai reprezentáció igénye egyértelműen kiolvasható a zarándokok rendkívül impozáns névsorából, így valószínűsíthető, hogy Lipót máriavölgyi zarándoklata az 1659. július 21-én kezdődött pozsonyi országgyűlés mellett 1655. évi magyar királlyá, valamint 1658. évi német-római császárrá koronázásával állhatott összefüggésben. A koronázást követő hálaadó zarándoklat szokása I. Lipót korára már hagyománnyá vált a Habsburgoknál. Lipót rögtön császárra választása után Altöttingbe zarándokolt, a következő évben pedig Mariazellt kereste fel. Fia, József német királlyá koronázását követően (Augsburg, 1690) szintén elzarándokoltak Altöttingbe, majd 1693-ban Mariazellbe. 1662. május 21-én Lipót újra Máriavölgyben járt, a három évvel korábbihoz hasonló kísérettel,³⁵⁵ majd két nappal később bevonult Pozsonyba, ahol részt vett az országgyűlésen.³⁵⁶ Harmadik alkalommal a császár 1688. január 24-én, az előző év december 9-én magyar királlyá koronázott 9 éves I. József és Eleonóra császárné kíséretében kereste fel a kegyhelyet.³⁵⁷ Erről a látogatásról az 1743-ban megjelent

³⁵¹ DAP I. 281.

³⁵² FAZEKAS ISTVÁN: *Máriacell és a Magyar nemesség*. In: Mariazell és Magyarország. 650 év vallási kapcsolatai. Esztergom – Graz, 2003, 102–114., itt: 112–113. Korrekcióra szorul a szerző azon megállapítása, miszerint Pázmány Péter sem járt Mariazellben, a seckauai püspök naplójának tanúsága szerint ugyanis a Bethlen Gábor elől Bécsbe menekült Pázmány 1621. június 22-én II. Ferdinánddal együtt látogatott el a stájer kegyhelyre. (Ld. *Mariazell és Magyarország. Kiáll. kat.* 2004, 158.; Máriavölgyről ld.: PÁSZTOR 1943, 563.; KISBÁN 1940, I. 285.)

³⁵³ EGGERER, ANDREAS: *Fragmen panis corvi... seu reliquiae Annalium... Ordinis... Sancti Pauli primi eremita*. Viennae 1663, 350. (ELTE EK, Ab 210)

³⁵⁴ DAP I. 282.

³⁵⁵ DAP I. 282.

³⁵⁶ ÖStA, HHStA, Zeremonialprotokolle, Bd. II, p. 992.

³⁵⁷ DAP I. 283, 318. KISBÁN 1940, I. 286. Bécs török ostroma után Lipót többször ellátogatott Loretomba is. Ld. MOHL, ADOLF: *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*. Raab 1900², 17.

máriavölgyi mirákulumos könyv is megemlékezik, hangsúlyozva, hogy a kegyhely felkeresésére a koronázás után, még a Bécsbe való visszatérés előtt került sor.³⁵⁸

III. Károly csak egy alkalommal járt Máriavölgyben, mégpedig 1712. május 22-i magyar királyi koronázását követően, július 16-án (Kármelhegyi Boldogasszony napján), a pozsonyi országgyűlés idején.³⁵⁹ Kíséretében ott találjuk az öt megkoronázó érseket, Keresztély Ágostot, valamint Esterházy Imre zágrábi és Erdődy Gábor egri püspököt is. A pálos évkönyv beszámolója a látogatásról hangsúlyozza, hogy Károly apja példáját követve Magyarország legszentebb patrónáját alázatos devócióval kívánta tisztelni, s hogy magát és birodalmát lángoló könyörgéssel ajánlotta föl a királyok védelmezőjének.³⁶⁰ Tanulságos, hogy a király (vagy inkább a császár) alig egy hónappal azután, hogy a pozsonyi országgyűlés 1722. júniusában elfogadta a *Pragmatica Sanctiót* – amiért naplójának bejegyzése szerint ez év májusában imádkozott is – nem Máriavölgyet, hanem Mariazellt választotta hálaadó zárandoklatának céljaul.³⁶¹ Felesége, Erzsébet Krisztina ugyanakkor 1719-ben a máriavölgyi kegyzobornak felajánlott fogadalmi tárgyakkal is kérte Mária közbenjárását, hogy fia szülessen.³⁶²

Mária Terézia többször is járt a máriavölgyi kegyhelyen: először magyar királynővé koronázását (1741. június 25.) követően, a pozsonyi országgyűlés idején, 1741. október 7-én, férje és Camillo Paolucci bécsi nuncius kíséretében. Az egykorú leírás hangsúlyozza, hogy az újonnan megkoronázott magyar királynő magyar király elődeinek *pietasat* buzgón követve ment Máriavölgybe, hogy ott a kegyképet tisztelje. A szerény kísérettel érkező, gyászruhába öltözött királynő a kitett oltáriszentség

³⁵⁸ *Puteus aquarum viventium, Cant. c. 4. v. 15. Élő vizek kutya...* Nagyszombat 1743, p. 26–27.: “Ezen Isten-felő Cászár [I. Lipót] soha nem akarta az ő harczolással, fegyverrel, 's vérontással vissza nyert Magyar Országában lévő Hiveit Királyi személyével meg-vigasztalni, se ama Szabad, s Királyi Poson Városában tartott Ország-gyűlésein megjelenni, hogy előbb, vagy utóbb, t.i. Posonba jövően, vagy onnét el-menvén, meg ne látogatta volna, és térdén álva ne üdvözlette volna Mária-Thalban ezt az Istennek malasztokkal telles Szent Annyát, és ő néki, úgy mint Magyar Ország Patrónájának egész Országát ne ajánlotta volna. El-követte ezen dolgot kivált képpen való ájtatossággal 1687-dik esztendőben-is; mert holott azon esztendőben a Fia, neve szerént Első Jósef, természet szerént pedig Első Szülött, Posony Városában pompás nagy készülettel, és jeles szép pompával megkenettétvén, Magyar Országi Királynak meg-koronáztatott volna, s Királyi Koronával és Pálczával meg-ékesítettett volna, nem akar vala előbb az ő Császári lakóhelyére, Bécsbe vissza térni, miglen ezen testi-lelki jótevések helyén, Hazánk Nagy Aszszonyát, a Boldogságos Szüz Máriát meg nem látogatta, és magát s' az ő szerelmes Élso Szülöttét nagy alázatossan néki nem ajánlotta. Azon alkalmatossággal midőn Mária-Thalba magát meg-alázta volna, a Klastromnak tisztességesb szobájában, a kő falon tulajdon kezével a sok rendbeli vett jókért, a Boldogságos Szüznék tisztességére eme rendes Chronographicumot, és akkoron folyó esztendőt jegyző írást, penna gyanánt plebászzsal bölcsen és ájtatosan rajzolta ki: EXCELSA VIRGO TALENSIS, MIRACVLIS / CLARA, / GRATIS ET FAVORIBVS CELEBRIS, * [1688] / VERA MATER ET FAVTRIX SACRI ORDINIS / PAVLINI IN HUNGARIA [1688] Mellynek értelme Magyarúl ez: Csudákkal tündöklő, s jól-tevésekkel és kegyelmekkel nevezetes Thali Felséges Szüz, Igaz Anya és Gond-viselője Első Remete Szent Pál Szerzetének Magyar Országában”

³⁵⁹ DAP I. 284. OROSZ, FRANCISCUS: *Liber Historicus ecclesiae Mariae Thallensis*. ELTE EK Ab 179, p. 21.

³⁶⁰ BENDER, NICOLAUS: *Annalium eremi-coenobiticorum ord. FF. eremitarum s. Pauli primi eremitae*. Vol. II. 1663–1727. Posonii 1743, 448.

³⁶¹ RAUSCH, WILHELM: *Die Hofreisen Kaiser Karl VI*. Diss. Wien 1949, 52.

³⁶² PÁSZTOR 1943, 589. A fiú utód iránti vágy a császári pár mariazelli pár zárandoklatainak is központi motívuma volt: 1715-ben a trónörökös megszületéséért imádkoztak, majd 1716 júliusában, két és fél hónappal Lipót János megszületése után hálából ismét Mariazellbe zárandokoltak. Egy évvel később, a gyermek halála után Károly egy kisleányt ábrázoló aranyzobrot adományozott a zárandokhelynek. Ld. STADELMANN 2004, 180.

előtt imádkozott és két misén is részt vett.³⁶³ Egy 20 évvel későbbi kegyhelyismertető szerint ez alkalommal országait is Mária oltalmába ajánlotta.³⁶⁴ Bár magyar főúri kíséretéről nem szólnak a források, a koronázást követő máriavölgyi látogatás reprezentációs célja nyilvánvaló. Trónra lépését követően a III. Károly halálát követően kitört örökösödési háborúban Mária Terézia rendkívül szorongatott helyzetbe került, így kevesebb, mint egy hónappal emlékezetes pozsonyi beszéde után – melyet szintén gyászruhában intézett az országgyűlésre összegyűlt, életüket és vérüket felajánló magyar rendekhez – máriavölgyi látogatását politikai zarándoklatnak, a magyar nemesség felé tett, egyben saját legitimitációját is szolgáló gesztusnak tekinthetjük. A látogatás tehát a IV. Ferdinánd óta a magyar királyi koronázáshoz is kapcsolódó – a koronázást követő első országgyűlésre időzített – hálaadó zarándoklatok dinasztikus hagyományát követte (talán a szimbolikus ország-felajánlás gesztusával együtt), ugyanakkor ehhez a királynő kiszolgáltatott helyzetéből eredő személyes indíttatása is társulhatott. Ilyen körülményű zarándoklatnak tekinthető következő látogatása is egy hónappal később, november 4-én, amikor a Csehországban harcoló csapatokhoz, és öccséhez, a csapatok főparancsnokához, Károly Sándor herceghez induló férjével kereste fel a kegyhelyet, ahol Erdődy Gábor egri püspökkel együtt imádkoztak sorsuk szerencsés alakulásáért.³⁶⁵ Bár az 1742. május 17-i chotusitz-i csatában II. Frigyes porosz király seregei győzelmet arattak, s a július 28-án Berlinben aláírt békeszerződés értelmében a Porosz Királyság megkapta Szilézia nagyobbik részét, ezen az áron Mária Terézia legalább egyik ellenfelével – legalábbis egy időre – lezárta a háborút. Az e fölött érzett hála vezérelhette akkor, amikor 1742-ben kérésére Zichy Ferenc győri püspök a máriavölgyi templom szentélyében helyeztette el a Károly Sándor herceg vezérletével a Beleznay-huszárok által zsákmányolt porosz hadizászlókat.³⁶⁶ Az uralkodópár legközelebb 1751. májusában, az országgyűlés idején, pünkösdi napján járt Máriavölgyben, majd 1755. július 11-én tettek itt egy, a forrás szerint váratlan látogatást.³⁶⁷ Bár a máriavölgyi kolostor naplójának egy 1754-es bejegyzése pálos konfráterként említi Mária Teréziát és Lotharingiai Ferencet,³⁶⁸ ezt követően csak újabb 9 évvel később van tudomásunk a királynő látogatásáról, mely egyben az utolsó is: 1764. július 10-én, a pozsonyi országgyűlés ideje alatt leányai, Mária Anna és Krisztina főhercegnők és az udvar több tagjának kíséretében járt a kegyhelyen, majd két nappal később az az év áprilisában Frankfurtban megkoronázott II. József is ellátogatott Máriavölgybe,

³⁶³ DAP I. 330. ANNALIUM, p. 187–188. (1741, XI.)

³⁶⁴ *Erneuerter von mehr als fünf hundert Jahren wunderbahr-entsprungener Marianischer Gnaden-Brunn ...* Johann Michael Landerer, Pressburg 1764, 117. (OSZK 281.603); ld. még KISBÁN 1940, II. 39.; A hagyomány szerint egy alkalommal Lipót császár is Mária oltalmába ajánlotta az országot Máriavölgyben. Vö.: RELKOVIC NÉDA: *Patrona Hungariae*. In: Katolikus Szemle 35. (1921) 265–281., itt: 277.

³⁶⁵ DAP I. 330. ANNALIUM, p. 188. (1741, XII.); *Wienerisches Diarium* 1741, Nr. 89. (8. Nov.); ÖStA HHStA, *Zeremonialprotokolle*, Bd. 18, p. 394.

³⁶⁶ DAP I. 331.

³⁶⁷ ANNALIUM, p. 421. (1751, I.); *Diarium Conventus Mariae Thallensis* (ETE EKK Ab 185) vol. III, p. 74.

³⁶⁸ DAP I. 330.

amint a forrás hangsúlyozza, római királyként, hogy ott a kegyzobrot tisztelje (*causa venerandae Thaumaturgae Deiparae Virginis statuae*).³⁶⁹

A máriavölgyi Habsburg látogatásokat azért tartottuk fontosnak itt bemutatni, mert egyfelől a kegyhely a Habsburg hatalmi reprezentáció kitüntetett helyszínének összehasonlításai alapul szolgálnak a Sasvár hasonló szerepének vizsgálatához, másfelől kutatásaink során több olyan, eddig nem közölt adat került elő, melyek rávilágítanak Máriavölgy eddig nem kellően hangsúlyozott jelentőségére az uralkodói reprezentációban.³⁷⁰ Bár a Máriavölgyben tett látogatások nem tekinthetők a szó hagyományos értelmében vett zárandoklatoknak, hiszen erre többnyire akkor került sor, amikor az országgyűlés miatt amúgy is Pozsonyban tartózkodott az uralkodó, a kegyhely felkeresésének politikai színezete, az uralkodói reprezentációban betöltött szerepe egyértelmű, személyes okok csak ritkán húzódnak meg a háttérben. Mindez épp fordítva igaz Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc sasvári látogatásaira, melyeket többnyire az egyéni áhítat vezérelt, s a politikai reprezentáció szándéka csak ritkán mutatható ki.

Sasvár és a Habsburgok

Esterházy Imre 1745-ben bekövetkezett halála után a sasvári kegyhely legfőbb mecénásának szerepét az uralkodópár vette át. Lotharingiai Ferenc ugyanis 1736-ban megvásárolta Czobor Józseftől – pontosabban a reménytelenül eladósodott gróf hitelezőitől – a holicsei és a sasvári uradalmat.³⁷¹ A holicsei várat 1750 körül Jean-Nicolas Jadot tervei szerint reprezentatív kastéllyá építtette át,³⁷² és Sasváron is egy kisebb kastélyt („Belvedere”) építtetett. A sasvári birtokon pamut-, a holicsein pedig majolikamanufaktúrát alapított.³⁷³

Úgy tűnik, Lotharingiai Ferenc 1743-tól vette használatba a holicsei kastélyt, ettől az évtől kezdve ugyanis szinte minden év augusztusában nagyszabású, olykor több hétig is tartó vadászatot rendezett holicsei birtokán.³⁷⁴ A Chamant freskóival díszített, kétemeletes, díszudvaros holicsei kastély Lotharingiai Ferenc kedvelt tartózkodási helyévé vált: ez a „refugium” Béctől kevesebb, mint félnap

³⁶⁹ KHEVENHÜLLER VI. 46.; DAP I. 290.; ANNALIUM, p. 635–636. (1764, II.); *Diarium Conventus Mariae Thallensis* (ETE EKK Ab 185) vol. III. p. 180. II. József megkoronázását követően 1764-ben Mariazellbe is elzarándokolt. (CORETH 1982, 69.)

³⁷⁰ TUSKÉS–KNAPP 2001, 115–116.

³⁷¹ Wurzbach életrajzi lexikona őrizte meg a szenvedélyes kártyajátékosként és hazárdörként ismert Czobor Józsefről az következő, rá nézvést nem különösebben hízog anekdotát: egy alkalommal a gróf fogadást kötött Francesco Taroucca márkival, melyikük tud drágább ruhában megjelenni az udvari bálon úgy, hogy gyöngyöt vagy drágakövet nem használhatnak. A márk különleges selymöltözékben, a gróf pedig egyszerű vászonruhában jelent meg a bálon, a fogadást mégis Czobor József nyerte, aki azzal múlta fölül vetélytársát, hogy mentje béléseként egy Correggio-festményt szabdalgatott fel. (Ld. WURZBACH, CONSTANTIN: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*. Bd. 3., 117.)

³⁷² Ld. Barok 1998, kat. 60.; *Lothringens Erbe* 2000, Kat. 8.16.

³⁷³ MIKOLETZKY, HANNES LEO: *Holics und Sassin, die beiden Mustergüter des Kaiser Franz I. Stephan*. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 14. (1961) 190–212.; MRVA, IVAN: *Zentrum der Macht. Der Herrschaften Holitsch und Sassin in ehemaligen Königreich Ungarn*. In: *Lothringens Erbe* 2000, 162–165.

³⁷⁴ KHEVENHÜLLER I. 173–174.; II. 107, 347, V. 53.; ld. továbbá: GYÖRFFY KATALIN: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései*. Bp. 1991 (Művészettörténeti füzetek 20.), 81–82.

alatt elérhető volt, s az itt tartott nagyszabású vadászatokon olykor háromszáznál is több személy vett részt. Ezekre az utakra rendszerint Mária Terézia is elkísérte férjét, s ezen alkalmakkor a sasvári kegyhelyet is felkereste. Az uralkodópár sasvári látogatásai tehát az esetek többségében nem kifejezetten célirányos zárandókatok voltak, s nem is az udvar hivatalos utazásai, a *Hofreise* protokollja szerint zajlottak, sokkal inkább a holicisi *Lustreisek* járulékos, de cseppet sem lebecsülendő elemei voltak.³⁷⁵

Mária Terézia először még trónra lépése előtt, 1740. szeptember 8-án látogatott el Sasvárra a több napos vadászaton holicisi birtokán tartózkodó Lotharingiai Ferenc és az udvar több tagjának kíséretében, ahol Kisboldogasszony napján együtt hallgattak misét a kegykápolnában.³⁷⁶ Egy év múlva, szeptember 2-án, a pozsonyi országgyűlést elhagyva ismét férjével együtt kereste fel a sasvári kegyhelyet, ahol a forrás szerint az újonnan megkoronázott királynő a kegyszobor előtt térdre ereszkedve nemcsak saját lelki üdvéért imádkozott, hanem országai jólétéért és azok oltalmáért is könyörgött.³⁷⁷ Az ájtatoskodást másnap reggel is elvégezte, majd visszatért Pozsonyba, ahol szeptember 11-én emlékezetes beszédét intézte a magyar rendekhez. Az 1741. őszi két máriavölgyi látogatáshoz hasonlóan tehát itt is az örökösödési háború eseményei miatti aggodalom motiválhatta a kegyhely felkeresését. A későbbiek során – az 1750-es, 60-as években – már kevésbé nyilvánvalók a sasvári látogatások motivációi, sokkal inkább a magánájtatosság szándéka dominálhatott, a kegyhely uralkodói támogatása azonban mecénási gesztusaik révén – melyekre Máriavölgyből nem ismerünk példákat – épp ebben az időben bontakozik ki igazán. S ha nem is nyilvánvalók a látogatások politikai motivációi, nem becsülhetjük alá annak jelentőségét, amit az évente közel száz ezer zárandok által felkeresett kegyhelyen az uralkodópár adományai képviseltek, s ami – mai fogalmaink szerint – felbecsülhetetlen „kommunikációs értéket” jelentett számukra, kedvezően befolyásolva általános megítélésüket.

1746-tól kezdve Mária Terézia szinte minden második évben járt Sasváron, rendszerint augusztusban vagy szeptemberben, férje nyár végi holicisi vadászatainak idején. Így például Khevenhüller naplója szerint 1746. augusztus 21-én a királynő Lotharingiai Ferencsel együtt Holicusra

³⁷⁵ Épp ezért a *Zeremonialakten*, ill. *-protokolle* (ÖStA) többnyire nem számol be a sasvári látogatásokról, a pálosok és a királynő főudvarmestere, Khevenhüller herceg azonban hűséges krónikásai voltak ezeknek az eseményeknek. Az udvar hivatalos utazásairól ld.: KULCSÁR, KRISZTINA: *Die Quellen zu den Hofreisen im Habsburg-Lothringischen Familienarchiv aus den Jahren 1766 bis 1788*. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie* (16–18. Jahrhundert). (Hrsg. J. Pauser) Wien, 2004. 108–119. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 44.) [további irodalommal]

³⁷⁶ MOL, *Acta Paulinorum*, fasc. 415, p. 69. (vö. DAP II. 328.); ANNALIMUM, p. 167. (1740, VIII.) A herceg 1740. szeptember 5–13. között vadászott Holicus környékén, 6-án és 7-én egész kíséretével Sasváron aludt, majd másnap délelőtt az egész udvar misét hallgatott a sasvári kápolnában: ÖStA, HHStA, Posch-Akten, K. (fasc.) 15, fol. 12.: “Le 7: [szeptember] L’Equipage couchera au Sassine, ou / Le 8: Toute la Cour ira entendre la Messe entre 11 heures et midy.”

³⁷⁷ ANNALIMUM 185–186. (1741, VII.): *Majestas Regina Maria Theresia nuperrime insignibus Regni augustior reddita cum serenissimo conjuge suo relicto tantisper Posonio partim relaxandi animi causa, partim venerandae dolorum Matris Statuae gratia, die secunda mensis Septembris Sassinium prospere advenit... Dein coram thaurmurga icone in genua provoluta; non modo pro sua salute, vicum et pro omnium provinciarum sibi subiectarum prosperitate, singulari pietatis affectis ejus patrocinium implorabat. Ld. még MOL, Acta Paulinorum, fasc. 415, fol. 72.*

utazott, majd 24-én Sasvárra látogatott.³⁷⁸ Mária Terézia sasvári ájtatoskodásáról a pálosok évkönyve is megemlékezik, s arról is beszámol, hogy ez alkalommal 200 aranyat adományozott a kegyhelynek.³⁷⁹ 1747. augusztus 15-től ismét Holicson tartózkodik az uralkodópár, s augusztus 24-én (csakúgy, mint az előző évben) a királynő újból Sasvárra látogat,³⁸⁰ s ugyanígy 1749. augusztus 25-én is, ez alkalommal keresztlánya, Daun Mária Terézia kíséretében.³⁸¹ Legközelebb 1754. szeptemberéből van adatunk az uralkodópár sasvári látogatásáról.³⁸² Ugyanebben az évben Lotharingiai Ferenc adománya-ként a rendház szerény kertje hatalmas gyümölcsös-sel bővült, s ugyanekkor a pálosoknak adományozta a templommal szembeni rétet, hogy ott a nagy számban oda zarándokló hívek letelepedhesse-nek.³⁸³ A királynő legközelebb 1756. augusztus 28-án kereste fel a templomot, talán azért is, hogy megtekintse az elkészült freskókat.³⁸⁴ 1760. július 7-én Lotharingiai Ferenc látogatott Sasvárra, s ez alkalomból két (hadi?) zászlót ajánlott fel a sasvári Szűzanyának, talán a hétéves háború egyik sikeres ütközete, az 1760. június 23-i landeshuti ütközet alkalmából.³⁸⁵ Ugyanezen év augusztus 26-án Lotharingiai Ferenc ismét a kegyhelyen járt, ez alkalommal nővére, Karolina, öccse, Károly Sándor, valamint Migazzi bíboros és Esterházy Pál pálos tartományfőnök kíséretében.³⁸⁶ 1761 augusztusában az uralkodócsalád nyolc napot töltött Holicson, s augusztus 19-én az uralkodópár József főherceg és felesége, Pármái Izabella kíséretében látogatott Sasvárra. A kolostornapló hangsúlyozza, hogy a látogatásra a Szent István ünnepét megelőző napon került sor, s hogy a császári előkelőségek *Austriaca pietate* ájtatoskodtak.³⁸⁷ A kegyhely felkeresésének tehát egyértelműen politikai színezete volt, s feltehetően a trónörökös Pármái Izabellával kötött házasságával függött össze. (József főherceg a szülői hagyományt folytatva 1761-ben Mariazellbe is elzarándokolt feleségével.)

A rendszeres látogatások mellett Mária Terézia kisebb-nagyobb adományokkal is támogatta a kegyhelyet: 1751-ben egy saját kezűleg készített díszes miseruhát és egy díszpárnát adományozott a pálosoknak, 1756-ban a Nepomuki Szent János-oltár számára a szent ezüst szobrárt ajándékozta, benne a szent ereklyéjével,³⁸⁸ 1763-ban pedig 12 ezüst gyertyatartót ajándékozott a sasvári templomnak.³⁸⁹

³⁷⁸ KHEVENHÜLLER II. 109.

³⁷⁹ DAP II. 328. – tévesen 2000 aranyként, az eredeti forrásban azonban 200 aranyról esik szó.

³⁸⁰ KHEVENHÜLLER II. 174. Augusztus 24. Szent Bertalan ünnepe, az e napra időzített látogatások feltehetően a sasvári prior, Orlay Bertalan iránti gesztusként értékelhetők.

³⁸¹ KHEVENHÜLLER II. 346.

³⁸² KHEVENHÜLLER III. 200.

³⁸³ ANNALIUM, p. 458. (1754, II.)

³⁸⁴ KHEVENHÜLLER IV. 40.; vö. DAP II. 329.

³⁸⁵ DAP II. 316.

³⁸⁶ DAP II. 317.

³⁸⁷ DAP II. 317. A holicai tartózkodás ideje alatt Mária Terézia többször is visszatért a kegyhelyre. Vö. MEMORABILIA, p. 23.

³⁸⁸ DAP II. 329. Mária Terézia Nepomuki Szent János iránti személyes tiszteletéről, a szent ünnepén, május 16-án végzett ájtatoskodásáról Khevenhüller naplójának több bejegyzése is tanúskodik. (vö.: KHEVENHÜLLER II. 225., IV. 40.) Nepomuki Szent János Habsburg kultuszára vonatkozóan ld.: KOVÁCS, ELISABETH: *Die Verehrung des heiligen Johannes von Nepomuk am habsburgischen Hof und in der Reichs- und Residenzhauptstadt Wien im 18. Jahrhundert*. In: 250 Jahre Hl. Johannes von Nepomuk. Salzburg 1979, 76–81.; KAPNER, GERHARD: *Barocker Heiligenverehrung in Wien und seinen Träger*. Wien 1978, 48–62.

A sasvári kegyhely uralkodói támogatása a kegyszobor 1762. augusztus 15-én tartott ünnepélyes translációján jutott a legreprezentatívabb formában kifejezésre. Az átvittet megelőzően Mária Terézia egy ezüsttel gazdagon hímzett ruhát és koronát, valamint sugárkoszorút adományozott a kegyszobornak,³⁹⁰ majd a transláción személyesen vett részt az uralkodópár, József és Lipót főherceg kíséretében. A látványos ünnepség során a háromszögletű kápolnából a templomba vitték át a szobrot, ahol azt a Mária Terézia adományából emelt főoltáron helyezték el. (Az átvitel részletes leírására később térünk vissza.) Ez alkalmából az uralkodópár egy tizenhat aranyozott ezüstszívből álló lámpást (örökmécset) adományozott a főoltár elé, melyen minden egyes szív az uralkodócsalád egy-egy tagját szimbolizálta, rajtuk az uralkodópár és élő gyermekeik nevével. A lámpást a császári és királyi címerek díszítették, valamint egy latin nyelvű felirat is olvasható volt rajta, melyben az egész uralkodócsalád Sasvári Szűz előtti örök hódolatának ad hangot:³⁹¹

THAUMATURGAE MATRI DOLOROSAE,
In Angelico, Mariano, Apostolico hoc Regno omnibus
se invocantibus Sassini propitiae,
Universa Familia Austriaca sursum corda habens ad Dominam,
Sacros hos ignes aeternum sacrat Anno Gratiae 1762.

Az uralkodópár egy hasonló, (a gyermekek akkori számának megfelelően) nyolc ezüstszívből álló lámpást adományozott 1746-ban Mariazellbe is, mely a 20. század elejéig a kegykápolnában, a kegy-

³⁸⁹ DAP II. 322. 1763 decemberére 6 ezüst gyertyatartó készül el, az egyiken Lotharingiai Ferenc, a másikon Mária Terézia címerével, a harmadikon az uralkodópár donációját megörökítő kronoszichonos felirattal. Az ígért további hat ezüst gyertyatartó elkészítését későbbre halasztották, a templom 1782-es leltárában azonban már együtt szerepel a 6 nagyobb és a 6 kisebb ezüst gyertyatartó. (V.ö.: *A pálosok sassini kincseinek jegyzéke...* 20. [23. és 24. tétel])

1763. decemberében a 6 ezüst gyertyatartóért egy Würth nevű ötvösnek 1608 ft-ot fizetnek. (FLEISCHER 1932, 91.) Az ötvösmester feltehetően Franz Caspar Würth-el (1734–1771 előtt) azonos, aki az 1760-as években rendszeresen készített az uralkodópár megrendelésére ezüst gyertyatartókat. A Würth ötvös-dinasztia tagjait a 18. sz. második felében sokat foglalkoztatták a Habsburgok. Johann Joseph Würth (működött 1733–57) készítette a mariazelei kegykápolna Mária Terézia által 1756-ban adományozott új ezüst rácsát, Johann Nepomuk Würth (1753–1811) pedig 1802-ben a Schatzkammerbild-oltár antependiumának másolatát készítette Mária Károlina megbízásából. (Ld. SCHEMPER-SPARHOLZ, INGEBORG: *A főoltár, a kegyoltár és a kincstár oltára Mariazellben*. In: Mariazell és Magyarország 2004, 133–150., itt: 143.; SERFÖZŐ SZABOLCS: *A Schatzkammerbild tisztelete és a kincstár oltára*. In: Uo. 151–170, itt: 162.)

³⁹⁰ DAP II. 319.

³⁹¹ DAP II. 320. Az 1782. évi leltár szerint a lámpás a szentély közepén függött, az 1786-os felosztási leltárban azonban már nem szerepel. Vö.: *A pálosok sassini kincseinek jegyzéke...* 21. (25. tétel) Ugyanígy a Mária Terézia által 1756-ban adományozott ezüst Nepomuki Szent János-szobor is szerepel az 1782-es leltárban (426. tétel), a kincstár tárgyai között, a felosztási leltárban azonban már nem említik. Ennek alapján feltételezhető, hogy az udvar már korábban gondoskodott a Habsburg adományok megővéséről és elszállításáról. A királynő által adományozott tárgyak közül egyedül a 12 ezüst gyertyatartó szerepel a felosztási leltárban, mégpedig a főoltár tartozékeként helyben maradó tárgyak között. (DAP II. 336.) A sasvári főoltáron ma álló 12 copf stílusú ezüst gyertyatartó azonban nem azonos ezekkel, azok ugyanis egyforma méretűek és egyiken sem látható sem uralkodói címer, sem felirat. (Ötvösjegyet nem találtunk rajtuk, így pontosabb meghatározásukra nem vállalkozhatunk.) (140. kép) Elképzelhető, hogy a királynő által adományozott gyertyatartókat végül mégis elszállították, és a jelenlegiekre cserélték.

oltár előtt függött,³⁹² de már 1736-ban, házasságkötésük utáni mariazeelli zarándoklatuk alkalmából is két összeforrt szívből álló ezüst offert ajánlottak fel a celli Máriának.³⁹³ **(141. kép)** A szülői hagyományt folytatva Mária Antoinette 1770-ben – útban Párizsba az esküvőjére – egy hasonló ezüst lámpást (*Ewiglichtampel*) adományozott a günzburgi (Svábföld) kegyképnek. (A templomot dédanyja, Ausztriai Eleonóra építtette 1679-ben.) A lámpáson körbefutó babérágról függő portrémedalionok mintegy családfaként jelenítik meg a hercegnő szülei és 15 gyermekük arcképét, a szülők kettős portréja alatt a császári címerrel. A lámpást két lángoló szív koronázza, rajta a jegyespár nevével.³⁹⁴

A láng, a szív és a családfa szimbolikáját kontamináló szívekből álló lámpás egy rendkívül gazdag jelentéstartamú tárgy: egyfelől a szív alakú ezüst votívtárgyak (offerek) reprezentatív változata, másfelől örökmécsként liturgikus funkciója, hogy jelezze Krisztusnak az oltáriszentségben való jelenlétét és kifejezze az Eukarisztia tiszteletét, pontosabban az oltáriszentség örökimádását. Ezen túl a szívek által mintegy családfaként megjelenített személyek Mária iránti örök hódolatát (*ewige Anbetung*) is kifejezi, mintegy örök időkre Mária oltalma alá helyezve az adományozókat. (Hasonló gondolatot fejez ki a mariazeelli kincstár oltárának Mária Terézia által adományozott, a császári família családfáját megjelenítő antependiuma is.)

A Habsburg dinasztia tagjainál a szív ezen gazdag szimbolikájának tudatos használata korábbi hagyományból táplálkozik. Az 1654-ben meghalt IV. Ferdinánd szívét végakarátának megfelelően az Augustinerkirche szentélyében, a Gonzaga Eleonóra által 1627-ben épített Loreto-kápolnában, ezüst urnában helyezték el, s példáját a dinasztia közel félszáz tagja követte, egészen 1878-ig.³⁹⁵ A szokást minden bizonnyal a bajor uralkodóktól vették át a Habsburgok, az altöttingi kegykápolna ugyanis a 17. század elejétől a Wittelsbachok szimbolikus temetkezési helyéül szolgált: I. Miksától kezdve a kegykápolna falfülkéiben, ezüst urnákban helyezték el az elhunyt bajor hercegek szívét.

Visszatérve a Habsburgok sasvári látogatásaira: a kegyszobor translációját követő évben, 1763. március 20-án Lotharingiai Ferenc ismét ellátogatott Sasvárra Auersperg főistállómester kíséretében,³⁹⁶ majd ugyanezen év augusztusában és szeptemberében szokásos őszi vadászata során többször újból felkereste a kegyhelyet.³⁹⁷ 1765. április 2-án a Holicson tartózkodó Lotharingiai Ferenc öccse, Károly Sándor lotharingiai herceg, Németalföld kormányzója, egy bizonyos Burghausen generális, valamint Auersperg herceg és fia kíséretében látogatott el Sasvárra, majd két nap múlva, a császár Bécsbe visszatérve újra felkereste a kegyhelyet.³⁹⁸ Ez volt az utolsó Habsburg látogatás Sasváron. Lotharingiai Ferenc 1765 augusztusában bekövetkezett halálát követően Mária Terézia már nem ke-

³⁹² Ld. *Mariazeell és Magyarország. Kiáll. kat.* 2004, kat. III–13.

³⁹³ Ld. *uo.* kat. III–19

³⁹⁴ Ld. *Ostarrichi – Österreich. 996–1996.* (Hrsg. E. Bruckmüller, P. Urbanitsch) Horn 1996, 103. (Az ötvösmester ezúttal is a Würth dinasztia tagja, Ignaz Sebastian.)

³⁹⁵ A Loreto-kápolnát II. József 1784-ben lebonttatta, az urnákat a kriptában [*Herzgruft*] helyezték el. A szív és a test külön-külön való eltemetésének a középkori francia királyoknál kialakult szokásáról ld.: KANTOROWITZ, ERNST H.: *The King's Two Bodies - A Study in Medieval Political Theology.* Princeton 1957

³⁹⁶ MEMORABILIA, p. 72.

³⁹⁷ DAP II. 323.

reste fel a kegyhelyet. Az özvegy császárné Mariazellben 1769-ben járt utoljára, erre az útjára Ignaz Müller janzenista Ágoston-rendi szerzetes kísérte el, aki a tisztséget korábban betöltő jezsuiták után 1761-ben lett a királynő gyóntatója.³⁹⁹ Bár II. József 1766. szeptemberében – folytatva az atyai hagyományokat – még Holicson járt vadászni, Sasvári látogatásáról nincs tudomásunk, ezt követően pedig már a vadászatok is elmaradnak.⁴⁰⁰

Az uralkodócsalád – s különösen Mária Terézia – távolmaradásának több oka is lehetett. Mint már korábban utaltunk rá, a királynő szinte mindig férjét Holicsra kísérve látogatott el Sasvárra. A kegyhelyektől való látványos távolmaradása ugyanakkor a vallási orientációjában bekövetkezett változással, a janzenizmus hatásával is magyarázható, mely a vallásosság egy felvilágosult felfogását hirdetve a közösségi vallásgyakorlattal szemben a bensőséges egyéni hitéletet helyezte előtérbe. Részben ennek hatására az 1760-es évek közepétől fokozatosan csökkent az uralkodócsalád vallásosságának és magánáhitatának az állami reprezentációban betöltött szerepe.⁴⁰¹ A folyamat végül oda vezetett, hogy II. József 1772-ben megtiltotta a többnapos zárándoklatokat, majd 1787-ben minden zárándoklatot betiltott.

Mária Terézia utolsó sasvári adományaként 1769-ben átalakíttatta a főoltárt, a szentély két oldalán pedig az ő és a trónörökös hatalmi jelvényeivel díszített uralkodói oratóriumot alakíttatott ki, de már soha nem vette azt használatba. A Habsburgok sasvári adományára vonatkozó legkésőbbi adat 1774-ből származik, amikor Klagenfurtba visszavonult Mária Anna főhercegnő egy saját kezűleg hímzett miseruhát adományozott a pálosoknak.⁴⁰²

A mecénásokra a kolostor ebédlőjében elhelyezett portrék is emlékeztettek. Az 1786-os felozlatási leltár a refektóriumban Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia és II. József egészalakos portréit, valamint Esterházy Imre érsek és „egy pálos szerzetes” aranyozott keretben lévő képmásait említi.⁴⁰³ A 18. században a regnáló uralkodók, illetve mecénások képmásai hozzá tartoztak a (kegyhelyet gondozó) kolostorok berendezéséhez, a sasvári konvent esetében azonban különleges jelentősége volt a portrégalériának: a mecénás-arcképek nemcsak a pálosok patrónusaik iránti háláját fejezték ki, hanem a kegyhely privilegizált helyzetét is jelezték a látogatóknak. Hasonló gondolat vezérelhette 1769-ben Orlay Bertalan máriavölgyi – korábban, 1758-ig sasvári – priort, aki az ottani kolostor refektóriumába

³⁹⁸ AP X., p. 594.; ANNALIUM, p. 650–651. (1765, VIII.)

³⁹⁹ STADELMANN 2004, 181.

⁴⁰⁰ Preßburger Zeitung 1766, 24. September, Nr. 77.; 1766, 1. Oktober, Nr. 79.

⁴⁰¹ KOVÁCS, ELISABETH: *Kirchliches Zeremoniell am Wiener Hof des 18. Jahrhunderts im Wandel von Mentalität und Gesellschaft*. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 32. (1979) 109–142.; MRAZ, GOTTFRIED: *Frömmigkeit und Staatsraison*. In: Maria Theresia und ihre Zeit. (Hrsg. Koschatzky, Walter) Salzburg-Wien 1979, 203–208.; WANDRUSZKA, ADAM: *Die Religiosität Franz Stephans von Lothringen. Ein Beitrag zur Geschichte der "Pietas Austriaca" und zur Vorgeschichte des Josephinismus in Österreich*, in: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 12. (1959) 162–173.; SCHMAL, KERSTIN: *Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung. Religiöse Praxis und Sendungsbewußtsein gegenüber Familie, Untertanen und Dynastie*. Bern / Frankfurt a. M. 2001 (Mainzer Studien zur Neueren Geschichte; Bd. 7)

⁴⁰² DAP II. 330.

⁴⁰³ DAP II. 331. Ld. még a 320. jegyzetet.

szintén megfestette Mária Terézia, II. József és Migazzi Kristóf bécsi érsek, pálos protektor egészalakos portréját.⁴⁰⁴

Sasvár szerepe és jelentősége az uralkodócsalád hatalmi reprezentációjában természetesen nem hasonlítható a Habsburgok Mariazell-kultuszában tetet öltő szimbolikus legitimációjához és rekatolizációs törekvéseihez, de szerényebb mértékben itt is hasonló szándékok érzékelhetők, melyek a mariazeilihez hasonló formákban jutottak kifejezésre (pl. gyakori személyes jelenlét, kegyoltár-állítás, egyéb adományok). A feltételek tehát adottak voltak a 18. század közepén, hogy Sasvár az legyen kicsiben, ami Mariazell nagyban: a Habsburg monarchia egyik legjelentősebb kegyhelye, ahol az uralkodó és a birodalom alattvalói nemzetiségtől és társadalmi rangtól függetlenül a katolikus képkultuszban és a Mária-tiszteletben egyesülve testesítik meg a birodalom egységét. Sasvár el is indult a fejlődésnek ezen az útján, a több évszázados múlttal rendelkező Mariazellel szemben azonban már túl későn, a barokk lecsengésének idején született, s a késői kezdet miatt már nem tudott igazán kiteljesedni. A janzenizmus térhódítása és a felvilágosodás eszméinek uralomra jutása következtében a felső társadalmi rétegek számára a zarándoklat meghaladott jelenséggé vált, melyet az alsó rétegek részéről egy ideig még tűrt, majd már kifejezetten tiltott. A sasvári kegyhely tehát alig foglalta el helyét a Habsburgok politikai játéktéren, rövid időn belül máris elveszítette azt. A feloszlás után a kolostor az uralkodócsalád tulajdonába került, az uradalom hivatalai működtek benne, a templom pedig plébánia-templomként működött tovább. Sasvár és a Habsburg-Lotharingiai dinasztia történetének utolsó, profán eseményként 1902-ben Ferenc József egy őszi hadgyakorlat során itt fogadta Frigyes Vilmos orosz trónörökös,⁴⁰⁵ majd a monarchia széthullásával a Habsburg család elveszítette holicsi és sasvári birtokait.

A MELLÉKOLTÁROK MECÉNÁSAI

A templom hat mellékoltárából öt készült el a 18. században. Ezek donátorait név szerint is ismerjük, három oltáron a donátorok címere is tanúskodik az adományozásról. A mecénások kivétel nélkül középnemesi családokból, illetve egyházi előljárók közül kerültek ki, ennél azonban csak alig valamivel többet tudunk róluk. Különösen figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy négy oltár donátora is nagyszombati illetőségű volt, s hogy szinte mindegyik mecénás szorosan kötődött a pálosokhoz: három donátor esetében a nagyszombati, egy esetben pedig a pesti pálos templom javára tett adományokról, illetve a pálos rendbe lépett utódokról is tudomásunk van.⁴⁰⁶ Ennek alapján feltételezhető, hogy a nagyszombati mecénások sasvári szerepvállalása nem pusztán Nagyszombat közelségével függ össze, ha-

⁴⁰⁴ DAP I. 336.

⁴⁰⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1902, 37. sz., 603.

⁴⁰⁶ A mellékoltárok mecénásai mellett még egy nagyszombati polgárról van tudomásunk, aki jelentős összegekkel támogatta a nagyszombati és a sasvári pálosokat is: az 1748-ban elhunyt Mednyánszky Péter Julianna élete során több mint 7000 ft-ot adományozott a nagyszombati, több mint 3000 ft-ot pedig a sasvári rendháznak. (Ld. DAP II. 22, 51, 328–329.)

nem a nagyszombati pálos kolostor priorjai is aktív közvetítő szerepet játszhattak. Itt kell megemlítenünk, hogy a nagyszombati pálos templomban már 1737-ben – mindössze öt évvel a kultusz kezdete után – oltárt emeltek a sasvári Fájdalmas Szűz tiszteletére, rajta a kegyszobor megkoronázott másolatával.⁴⁰⁷

Az 1757-ben elkészült Remete Szent Pál-oltárt Demkovics Ferenc, a nagyszombati (Dunáninnyi) kerületi tábla⁴⁰⁸ bírja és felesége, Fassing Szusanna állíttatta.⁴⁰⁹ Demkovics Ferenc már 1754-ben 2500 rajnai ft-ot adományozott a Remete Szent Pál-oltárra, melynek oromzatán az ő és felesége kettős címere látható.⁴¹⁰ Demkovics Ferenc egy aranyozott ezüst monstranciát is adományozott a templomnak, melyet az 1782-es összeírás a főoltár felszerelési tárgyai között említ.⁴¹¹ 1765-ben özvegye 500 ft-os alapítványt tett az oltárnál mondandó misére, s ugyanebben az évben 100 ft-os misealapítványt tett a nagyszombati pálos templomban is.⁴¹² Demkovics és a pálosok kapcsolatára már korábban is van adatunk: a nagyszombati pálos kolostor naplójának 1745. évi bejegyzése szerint ígéretet tett, hogy saját költségén 700 ft-ért mellékoltárt emeltet a templomban,⁴¹³ s talán a fia volt az a Demkovics Zsigmond, aki 1761-ben pálos szerzetesként a nagyszombati rendházban teológia vizsgát tett.⁴¹⁴

A szemben lévő Nepomuki Szent János-oltár építésére ugyancsak 1754-ben az az évben elhunyt Peverelly Jeromos esztergomi kanonok – aki 1743-ban Léván konfraternitást is alapított Nepomuki Szent János tiszteletére – végrendeletileg hagyott 600 ft-ot.⁴¹⁵ Ez az összeg azonban – összevetve a Remete Szent Pál-, illetve a Szent Család-oltár állítására adományozott 2500 rajnai ft-tal – feltehetően nem fedezte az oltárállítás összes költségét, s talán ezért nincs a donátor címere az oltár oromzatán. Nem tudjuk, végül kinek a költségén készült el az oltár, miként az sem világos, mi indokolta a titulusválasztást. Ahogy a freskók ikonográfiai programját, úgy a mellékoltárok titulusait sem a rendi tematika határozta meg, mégis logikus lett volna, ha a Remete Szent Pál-oltárral szemben kapott volna helyet a Szent Ágoston-oltár. Hogy mégsem így történt, azt az 1729-ben kanonizált szent ezidőtájt

⁴⁰⁷ DAP II. 47.

⁴⁰⁸ A bírósági reform részeként 1723-ban négy kerületi táblát hoztak létre nagyszombati, községi, eperjesi és nagyváradai székhellyel. A kerületi táblák elsőfokú hatóságok voltak, az előttük befejezett pereket a királyi táblához lehetett fellebbezni. Hatáskörük főként birtokperekre, gyámsági ügyekre és ingóságokkal kapcsolatos ügyekre terjedt ki.

⁴⁰⁹ A Demkovics család 1725-ben nyert nemesi rangot. Vö. KEMPELEN BÉLA: *Magyar nemes családok*. Bp. 1911. III. 293.

⁴¹⁰ DAP II. 329. A címer körülírta: SP. T. D. FRANC. DEMKOVICS TAB. JUD. CISDAN. DIST. – SP. T. D. SUSANNAE FASSING EIUS CON. MUNIFICENTIA ASSESSORIS – 1765. (Az évszám a misealapítványra vonatkozik.)

⁴¹¹ Ld.: *A pálosok sassini kincseinek jegyzéke...* 20.

⁴¹² Ld. DAP II. 53, 330. (A sasvári misealapítványról szóló okiratot ld. MOL., Acta Paulinorum, 335, fol. 45.)

⁴¹³ Ld. DAP II. 49.

⁴¹⁴ Vö.: Szabó, Vincentius: *Auditoribus oblatis, dum assertiones theologicas de Deo Uno et Trino ad mentem... Thomae Aquinatis, Tyrnaviae anno 1761. mense Majo, die .. in aede S[ancto] Josepho sacra praeside .. – Ord[inis] S[ancti] Pauli... Sigismundus Demkovics ejusdem Ord[inis] ...theol[ogiae] in 3tium annum auditor publice propugnaret*. Tyrnaviae 1761

⁴¹⁵ DAP II. 52, 329. Peverelly Jeromosra vonatkozóan ld.: KOLLÁNYI FERENC: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom 1900, 346.; a lévai konfraternitásra vonatkozóan: TŰSKÉS–KNAPP 2001, 284.

rendkívüli intenzitással kibontakozó kultuszával magyarázhatjuk.⁴¹⁶ Mindezt jól illusztrálja, hogy 1756-ban Mária Terézia adományaként került az oltárra Nepomuki Szent János ezüstszobra, benne a szent ereklyéjével, a következő évben azonban már oltárkép is elkészült.⁴¹⁷

1762-ben Rudnyánszky József királyi táblai ülnök és felesége, Száraz Julianna 2500 ft-ot adományoztak egy Szent József-oltár állítására, melyről az oltár oromzatán látható Rudnyánszky – Száraz kettős címer is tanúskodik.⁴¹⁸ A titulusválasztást nyilván a donátor névpatrónusának tisztelete indokolta: a nagytétényi plébániatemplomban 1758–59-ben ugyanők készíttetnek egy freskófestésű Szent József-oltárt pendantjával, egy Szent Julianna-oltárral együtt.⁴¹⁹ Ők az egyetlen donátor-pár, akik nem nagyszombati illetőségűek: nem mellékes azonban az a körülmény, hogy Rudnyánszky József a közelből, Nyitráról került Budára az 1730-as évek végén – apja, Zsigmond, Nyitra vármegye szolgabírája volt – majd a Száraz családba beházasodva jutott jelentős vagyonhoz és bírói tisztségekhez.⁴²⁰ A nagytétényi kastély építtetőjeként ismert Rudnyánszky Józsefet 1758-ban királyi táblai ülnökké, 1768-ban a hétszemélyes tábla bírójává nevezték ki, majd 1773-ban bárói rangra emelte az uralkodó.⁴²¹ Ebben az esetben is van adatunk a donátor és a pálos rend korábbi kapcsolatára: 1746-ban Rudnyánszky József 100 ft-ot adományozott a pesti pálosoknak.⁴²²

A szemben lévő Szent Anna-kápolna oltárának felállításáról a Pozsony vármegyében birtokos Mottesiczky Imre özvegye,⁴²³ báró Tolnay Judit már 1763. október 3-án rendelkezett oly módon, hogy a sasvári konventre hagyta az 1752-ben Csáky Miklós esztergomi érseknek kölcsönadott 7000 ft-ot, egyben meghagyta, hogy a Szent József-oltárhoz hasonló márványoltárt emeljenek Szent Anna tiszteletére, a fennmaradó összeget pedig alapítványként kezeljék.⁴²⁴ Az 1757-ben elhunyt Csáky Miklós örökösei azonban hosszú pereskedés ellenére sem adták meg az összeget a pálosoknak,⁴²⁵ így az oltár végül csak 1772-ben, Tóth László esztergomi énekes-kanonok költségén készült el.⁴²⁶ Az előzőekhez hasonlóan ebben az esetben is van adatunk a donátor és a nagyszombati pálosok kapcsolatára: 1773-

⁴¹⁶ Nepomuki Szent János magyarországi kultuszára vonatkozóan ld.: SZILÁRDFY ZOLTÁN: *Magyar vonatkozások Nepomuki Szent János kultuszában és ikonográfiájában*. In: *Uő: Ikonográfia – kultusz történet*. Képes tanulmányok. Bp. 2003, 213–220.

⁴¹⁷ DAP II. 329.; ld. továbbá ANNALIUM, p. 485. [1756, II.] Az ezüstszobor későbbi sorsáról nincs adatunk.

⁴¹⁸ DAP II. 322.

⁴¹⁹ Ld.: *Budapest műemlékei*. Bp. 1962. II. 654., 656, 658.

⁴²⁰ Száraz György 1733-ban bekövetkezett halála után a királyi személynöki (a királyi ítélőtábla elnöki) tisztségben őt követő Grassalkovich (I.) Antal lett a Száraz György gyermekeinek gyámja, s Grassalkovich a legidősebb láánnyal, Juliannával házasította össze vagyontalan unokaöccsét, Rudnyánszky Józsefet.

⁴²¹ Vö.: NAGY IVÁN: *Magyarország családai czimerekkel*. Pest 1862, IX. 809.

⁴²² Ld.: DAP II. 243.

⁴²³ Motesiczky Imre feltehetően rokona volt a pálos szerzetes Mottesiczky Jánosnak (1672–1736), aki 1717–1720 között a tartományfőnöki tisztt is betöltötte, míg Motesiczky Lukács (1708–1773) a felsőelefánti kolostor priorja volt. (Ld. *Catalogus paulinorum*, p. 9., 19.)

⁴²⁴ DAP II. 323. Az alapítványról szóló okiratot ld.: MOL, Acta Paulinorum (E 153), fasc. 335, fol. 40–41.

⁴²⁵ A pálosok és a Csáky örökösek közötti pereskedés iratait ld.: MOL, Acta Paulinorum (E 153), fasc. 335: *Extractus causa conventus Sassiniensis contra Familiam Csáky*

⁴²⁶ DAP II. 324.; KOLLÁNYI FERENC: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom 1900, 355. 1774-ben a nagyszombati rendház naplója is megemlékezik Tóth László kanonok 500 ft-os adományáról. Ld. DAP II. 54.

ban Tóth László 500 ft-ot adományozott a nagyszombati pálos kolostor kerengőjének építésére, egyúttal 50 ft-os misealapítványt is tett.⁴²⁷

A baloldali első, Órangyal-kápolna oltára 1769–70-ben készült a nagyszombati Kellner János özvegye, Mentler Judit 1700 ft-os adományából, amint erről az oltár oromzatán látható címer is tanúsodik.⁴²⁸ A címer alapján a donátor annak a Fejér megyei Mentler családnak a tagjaként azonosítható, amelyik 1755-ben szerezte meg a nemesi címet.⁴²⁹ Itt is rendelkezünk olyan adatokkal, melyekből a donátor és a pálos rend szoros kapcsolatára következtethetünk. A nagyszombati pálos kolostor naplójának 1756-os bejegyzése pálos konfráterként említi Kellner Jánost, aki ez évben egy 500 ft-os misealapítványt tett a templomban.⁴³⁰ 1766-ban özvegye újabb 100 ft-os misealapítványt tett, s a templom egy régi monstanciáját is megújította, majd 1770-ben ismét 500 ft-ot adományozott a nagyszombati pálosoknak.⁴³¹ A donátor fia lehetett az az ifjabb Kellner János, aki 1754-ben a nagyszombati pálos templomban tett szerzetesi fogadalmat, s ugyanebben az évben a nagyszombati és a sopronbátfalvai pálos kolostornak adományozott 1100, illetve 1300 ft-ot.⁴³² Ugyancsak rokon lehetett az 1767-ben Márianosztrán szerzetesi fogadalmat tett Kellner Henrik, aki fogadalomtéttele alkalmából 1000 ft-ot adományozott a nosztrai, 600 ft-ot pedig a nagyszombati pálos kolostornak, majd a varannói kolostor 1786-os feloszlatási leltárában találkozunk újra nevével a kolostor szerzetesei között.⁴³³ Mentler Judit testvére lehetett a pécsi pálos kolostor priori tisztét ez időben betöltő, nagyszombati születésű Mentler Zsigmond (1719–1778), valamint a szintén nagyszombati születésű Mentler Gábor pálos szerzetes (1721–1779).⁴³⁴

A mecenatúra hasonló modellje révén készültek az 1740-es években a pesti pálos templom mellékoltárai: elsőként Grassalkovich Antal adományából a Szent Anna- (ma Jézus Szíve-) oltár készült el 1730-ban, majd a sasvári Fájdalmas Szűz oltára 1744-ben Szalay István pálos konfráter, Pest város szenátora költségén, akit 1762-ben az oltár alatti kriptában temettek el. Ugyanebben az évben báró Péterffy János ítélőtáblai ülnök adományából kezdték építeni a Keresztelő Szent János- és Szent András-oltárt. 1745-ben Szapanczy Márton váci kanonok költségén a Szent Márton-mellékoltár, végül 1756-ban Forgách Pál váradi püspök adományából a Remete Szent Pál-oltár készült el. Az oltárok oromzatán itt is megtalálható a donátorok címere. A főoltár többek, köztük Grassalkovich Antal 700 ft-os adományából emelték 1746-ban, 1748-ban pedig Harruckern Ferenc (Harruckern János György Békés vármegyei főispán fia) adományából készült el a szőszék.⁴³⁵

⁴²⁷ DAP II. 54.

⁴²⁸ DAP II. 324, 330.; ANNALIUM, p. 737. [1770, VI.]

⁴²⁹ Vö.: NAGY IVÁN: *Magyarország családai czimerekkel*. Pest 1859, VII. 414.

⁴³⁰ DAP II. 32, 52.

⁴³¹ DAP II. 53, 54.

⁴³² DAP II. 52., III. 268.

⁴³³ DAP II. 53., III. 198.

⁴³⁴ Vö. *Catalogus paulinorum*, p. 20^f, 22^f

⁴³⁵ DAP II. 240–244.

Összehasonlítóként érdemes megemlíteni, hogy a Nádasdy Ferenc által építtetett lorettomi zárandoktemplomban az 1670-es években emelt mellékoltárok mecénásai még a főnemesség legelőkelőbb köreiből kerültek ki: a főoltárt maga Nádasdy, míg a 3 kápolnapár oltárait Esterházy Pál, Nádasdy Ferenc és veje, Draskovich Miklós feleségeikkel együtt állíttatták.⁴³⁶

A PAPSÁG ÉS A KÖZNEMESSÉG ADOMÁNYAI

Az uralkodói, főpapi mecénatúra példáját a társadalom középső rétegének tagjai közül is sokan követték, s anyagi lehetőségeik szerint kisebb-nagyobb adományokkal támogatták a kegyhelyet. A források az építkezések előbbre vitelére tett adományok mellett több alkalommal emlékeznek meg misealapítványokról, illetve olyan adományokról, melyek a templom felszerelését gazdagították. Az effajta áldozatvállalás nemcsak a barokk kori hitélet fontos velejárója volt, hanem a társadalmi reprezentáció egyik fontos eszközeként is szolgált, s rangjelző szerepe mellett fontos identitásképző tényező is volt. Előre kell bocsátanunk ugyanakkor, hogy – szemben a kegyhelyek 17. századi kultuszával – a főnemesi réteg szinte teljesen hiányzik a donátorok közül, ami azzal a 18. század folyamán lezajló folyamattal magyarázható, melynek során a zárandokok többségét alkotó alsó rétegektől fokozatosan elmaradnak a nemesek, összefüggésben az arisztokráciának az alsó rétegektől való egyre erőteljesebb kulturális elkülönülésével.⁴³⁷ Ugyanezt a folyamatot figyelhetjük meg más kegyhelyek, így például Mariazell esetében is.⁴³⁸ A zárandoklat és az ahhoz kapcsolódó kultuszformák tehát a 18. század közepétől az arisztokrácia számára mindinkább meghaladták váltak, szerepüket a középnemesség vette át, az alsóbb társadalmi rétegek pedig megőrizték és konzerválták a búcsújárás szokásrendszerét.

A sasvári kegyhely donátorainak egyik csoportja a pálos szerzetesek, illetve a világi papság köréből került ki. Már az 1730-as évek közepén szabályos vetélkedéssel indult meg az adakozás az épülő templom és rendház javára: 1737–47 között négy sopronbánfalvai pálos novicius összesen közel 2000 ft-ot adományozott a sasvári kolostornak.⁴³⁹ Rajtuk kívül még négy további szerzetes adományára vonatkozóan van adatunk 1766-ból, illetve 1776-ból.⁴⁴⁰ Ezen felül három esztergomi kanonok,⁴⁴¹ illetve három plébános adományairól tesznek említést a források.⁴⁴²

A donátorok másik csoportját zömmel felvidéki köznemesek alkotják; az ország más részeiről származó, illetve külföldi (osztrák, morva) adományozók neveivel csak elvétve találkozunk. A források két pálos konfráter adományát említik: 1748-ban Okolicsányi József Árva vármegyei alispán a

⁴³⁶ MOHL, ADOLF: *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*. Eisenstadt 1894, 42.

⁴³⁷ KOSÁRY DOMOKOS: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980, 37–53.; TÜSKÉS 1993, 281–282.

⁴³⁸ TÜSKÉS 1993, 215.

⁴³⁹ DAP II. 314–316.

⁴⁴⁰ DAP II. 330.

⁴⁴¹ Név szerint 1733-ban Illyés János, 1766-ban Richvaldszky György, 1772-ben pedig Bányai László adományát említik. (Vö. DAP II. 45, 324, 330.)

⁴⁴² 1744-ben Gallik István egyedi, 1763-ban a drösingi plébános, 1766-ban pedig Számely György sasvári plébános adományát említik. (Vö. DAP II. 328, 323, 330.)

templom és a kolostor építéséhez szükséges gerendákat adományozta, 1776-ban pedig Kubányi Ferenc tett 1000 ft-os misealapítványt.⁴⁴³ Itt említjük meg, hogy gróf Saillern Frigyes helyettes királyi kancellár – aki zálogjogon birtokolta a sasvári Czobor-uradalmat, s Rósa Ferenc tartományfőnök kérésére 1733. januárjában átengedte a sasvári kápolna körüli telket a pálosoknak – egész családjával a rend konfraternitásába lépett.⁴⁴⁴

A forrásokban többször találkozunk a nagyszombati illetőségű Mednyánszky Péxa Júlia nevével, aki a sasvári mirákulumos könyv szerint 1734-ben egy hintőbalesetből való szerencsés megmenekülést követően fogadalmi képet adományozott Sasvárra.⁴⁴⁵ Ugyanő 1735-ben 800 ft-tal támogatta az építkezést, s egy gyöngyökkel díszített övet is adományozott a kegyeszobor díszítésére. 1744-ben és 1748-ban 1600, illetve 1000 ft-ot adott a konventnek és ékszereit is a kegyeszobornak adományozta.⁴⁴⁶

Többször szerepelnek a forrásokban a kegyhely támogatóiként a Liptó vármegyében birtokos Pongrácz család tagjai, akik talán a varannói házfőnök, Pongrácz Ignác rokonai: 1737-ben Pongrácz Apollónia 200 forintot hagyott végrendeletében a sasvári kápolnára, 1748-ban báró Pongrácz Mihály a már említett Okolicsányi Józseffel együtt adományozott faanyagot az építkezéshez, majd 1766-ban báró Pongrácz József ajándékozott 70 darab kisebb gyémántot a templom kincstárának, végül 1775-ben gróf Pongrácz Ádám adományozott 200 ft-ot.⁴⁴⁷

Az adományok típusainak és a donátorok körének illusztrálására idézünk néhány további adatot: 1746-ban egy sasvári származású katonatiszt adományozott 2000 rajnai ft-ot.⁴⁴⁸ 1774-ben gróf Barkóczy Imre (†1764) máramarosí főispán özvegye, Szirmay Zsuzsanna adományozott 1000 ft-ot egy több mázsás harangra.⁴⁴⁹ Sigray Terézia és Zsuzsanna (Sigray Ferenc pozsonyi alispán leányai) a Mária-szobor előtt függő olajmécsek számára tettek alapítványt 1769-ben.⁴⁵⁰ Az 1751-ben megjelent magyar nyelvű sasvári mirákulumos könyv kiadásának költségeit fedező Ebergényi Eszter, gróf Hédervári Viczai Jób özvegye – amint azt a kötet ajánlásából megtudhatjuk – számos adománnyal látta el a sasvári kegyhelyet, s ott misealapítványt is tett férje lelki üdvéért.⁴⁵¹ Mások is nagy összegű misealapítványokkal támogatták a kegyhelyet, mint például 1751-ben a Berényi grófok, akik Berényi Zsigmond pécsi püspök (†1748) lelki üdvéért tettek alapítványt.⁴⁵² A Nyitra megyében birtokos Viszlai József és a szintén Nyitra megyei báró Szőrényi József és felesége, gróf Forgách Mária Anna is 2000, illetve 1000 ft-os misealapítványt tettek 1754-ben, illetve 1782-ben.⁴⁵³

⁴⁴³ DAP II. 329, 330.

⁴⁴⁴ AP VII. 1733, p. 6.

⁴⁴⁵ *Magyar Országának...* 1751, 197–198.

⁴⁴⁶ DAP II. 328–329. Ugyanő 1741-ben a nagyszombati rendháznak is 4000 ft-ot adományozott. (Ld. KISBÁN 1940, II. 29.)

⁴⁴⁷ MOL., Acta Paulinorum (E 153), fasc. 335, fol. 49–50., DAP II. 329–330.

⁴⁴⁸ DAP II. 328.

⁴⁴⁹ DAP II. 330. Szirmay Zsuzsanna neve többször felbukkan a varannói kolostor patrónusai között is.

⁴⁵⁰ KISBÁN 1940, II. 53.

⁴⁵¹ *Magyar országának...* 1751, b^{3v}

⁴⁵² DAP II. 329.

⁴⁵³ DAP II. 324, 329.; Vö. KEMPELEN BÉLA: *Magyar nemes családok*. Bp. 1911. XI. 121.

A misealapítványok és egyéb pénzadományok mellett a kegyhely támogatásának jellegzetes formája volt a fogadalmi tárgyak, votív képek, illetve liturgikus felszerelési tárgyak adományozása is. Sok más kegyhelyhez hasonlóan ezeket Sasváron is egy kincstárban, a forrásokban *thesaurus Marianusként* szereplő helyiségben helyezték el, ami – leginkább az előkelőségek számára – bizonyára látogatható volt, hasonlóan például a mariazelli *Schatzkammer*hez. A feloszlatási leltár tanúsága szerint a kolostor középső (déli) szárnyának földszintjén a lépcső melletti (tehát a Bünbánó Magdolna-kápolnával szomszédos) helyiség szolgált kincstárként.⁴⁵⁴ Ez a gyűjtemény mára szinte teljes egészében megsemmisült, illetve szétszóródott, a kincstár és a templom felszerelési tárgyainak nagy részét ugyanis 1786 júniusában Budára – a rendfeloszlatási protokoll szerint a Helytartótanács budavári lerakatába – szállították, majd részben elárverezték, részben beolvasztották azokat, s csak néhány ötvöstárgy, illetve miseruha maradt helyben, a plébániatemplomként tovább szolgáló templom számára.⁴⁵⁵ A rendelkezésre álló, kivételesen jó források alapján azonban fogalmat alkothatunk a kincstár összetételéről és a templom rendkívül gazdag felszereléséről, bár az összeírások nem tartalmaznak az adományozók személyére vonatkozó adatokat. 1782. szeptemberében a tartományfőnök-választásra egybegyűlt káptalan alkalmával összeírták a templom felszerelési tárgyait, majd 1786-ban a rendfelosztás kapcsán egy újabb inventárium készült.⁴⁵⁶ Az 1782-es leltár szerint az értékesebb arany és ezüst fogadalmi adományokat (ékszerek, zömmel gyűrűk, övek, nyakláncok és függők), valamint a kegyszobor koronáit és ruháit a kincstárban, kisebb ládákban elhelyezve őrizték. Ugyanitt liturgikus ötvöstárgyakat (kelyheket, monstanciákat, cibóriumokat), miseruhákat és ereklyetartókat is tartottak. A kincstár legértékesebb tárgya egy 398 dukát súlyú, a szenvedéstörténet jeleneteinek ábrázolásával és 382 gyémánttal, smaraggal és rubinnal díszített színarany kehely volt, melyet 1766-ban készíttetett a prior a hívek (*clientes Mariani*) által adományozott láncokból, gyűrűkből és egyéb fogadalmi adományokból.⁴⁵⁷ A feloszlatási leltárban 1863 ft-ra értékelt kelyhet 1786. nyarán Budára szállították, ahol a Templomi Felszerelések Letéti Hivatalának biztosa a rendkívül igényes kivitelű ötvösremek (*von feinsten getriebenen Arbeit nach neuesten Geschmack*) „megmentése” érdekében levelet írt a helytartótanácsnak. Hivatkozva a

⁴⁵⁴ DAP II. 331.

⁴⁵⁵ DAP II. 331–336.; a rendfelosztása vonatkozóan ld.: VELLADICS MÁRTA: *Szerzetesi abolíció Magyarországon (1782–1790)*. In: Levéltári Közlemények 71. (2000), 33–52.; Uő.: *A Templomi Felszerelések Letéti Hivatala (1782–1787 – 1802–1824)*. In: Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györfy Katalin tiszteletére. (Szerk. Bardoly István) Bp. 2004, 215–235.

Velladics Márta szíves közlése szerint az átlagosnál jóval gazdagabb felszerelésű sasvári templomból Budára szállított tárgyakat gyorsan felvásárolhatták a plébániák, mivel – a többi pálos templommal szemben – 1788/90 körül már csak elvéve szerepelnek az iratokban innen származó darabok, azok is inkább textíliák.

A Sasvárról elszállított tárgyak későbbi sorsáról nincsenek adataink. Csupán egyetlen kehely kivétel ez alól, melyet a 20. század elejéig a pesti pálos templomban őriztek, ekkor azonban beolvasztották, és anyagát egy új kehelyhez használták fel. A kehely feliratának tanúsága szerint a sasvári pálosoktól származott. (Vö.: SALY LÁSZLÓ: *Az Egyetemi templom*. Bp. 1926, 22.)

⁴⁵⁶ Ld.: *A pálosok sassini kincseinek jegyzéke...*; DAP II. 331., 339–342.

⁴⁵⁷ Uo. 42. (243. tétel); DAP II. 332.; ANNALIUM, p. 663. [1766, V.]

*Schätzmeister*ek véleményére – miszerint a kehely így sokkal nagyobb értéket képvisel, mintha eltávolítanák róla és elárvereznék a drágaköveket, illetve beolvasztanák az aranyat – felettesei tanácsát kérte, ne adják-e inkább el egy vagyonosabb templom számára.⁴⁵⁸ A választ nem ismerjük, de ha fennmaradt, a leírás alapján talán egyszer sikerül azonosítani a kelyhet.

A zöld színű stukkófüggönnyel övezett főoltáron álló kegyszobor scenírozásához a barokk időkben szorosan hozzátartozott Mária brokát palástja, illetve az Apokalipszis Napba öltözött asszonyára utaló sugárkoszorú is a Pietà mögött, és a szobrot még ma is koronák díszítik, Mária feje körül pedig az Apokalipszis asszonyára utaló 12 csillagból álló koszorúval látható.⁴⁵⁹ (Az egykorú szentképek tanúsága szerint a templom elkészülte előtt a szobor egy textildachin alatt állt a kegykápolnában.) Egy 1782-es leltár szerint ezen kívül még számtalan ékszerrel halmozták el a szobrot, a Mária ujjára húzott gyémántkőves gyűrűtől az arany nyakláncon és övön át a Krisztus oldalsebére helyezett rubinkőves, aranyozott ezüst ékítményig, s két ezüst piramis is állt a főoltáron, benne különböző szentek ereklyéivel.⁴⁶⁰ Az ezüst offerek nagyobb részét a főoltár mellett, a szentély falán elhelyezett üvegezett tablókban őrizték.

Az olcsóbb viasz offereket maguk a pálosok készítették és árusították, ami jelentős bevételi forrásuk lehetett. Erről tanúskodik az 1782-es leltár, melyben ostyasütő vas és viasz offerek készítésére szolgáló öntőformák is szerepelnek.⁴⁶¹ A pálosok évkönyvének 1769-es bejegyzése szerint a nyugati torony aljában ebben az évben egy gyertyák és viasz offerek (*cereae figurae*) árusítására szolgáló helyiséget alakítottak ki, hogy a korábbi gyakorlattal szemben ne a templom terében kereskedjenek azokkal.⁴⁶²

A fogadalmi tárgyak egy másik jellegzetes csoportját alkotják votívképek. Az 1786-os felozlatási leltár mindössze 6 fogadalmi képet említ a kincstárban, de talán a templomban is voltak ex voto képek.⁴⁶³ Jelenleg alig egy tucatnyi fogadalmi kép található a templom gyűjteményében.⁴⁶⁴ Ezek egy kivételével a 19. sz. első feléből származnak, az egyetlen 18. századi darab a galgóczi polgárok által az 1761-ben készíttetett fogadalmi kép, mely Szent Flóriánt és Szent Rókuszt ábrázolja a sásvári kegyszoborral, alatta a város látképével és kronosztichonos felirattal.⁴⁶⁵ **(142. kép)**

⁴⁵⁸ MOL, *Sacrae supellectilis depositarii officium* (C 143), fasc. 7., f. 179. 1788 februárjában egy nagyobb szállítmány nemesfémeket küldtek Budáról a bécsi pénzverdébe, melyben a Sasvárról beszállított nemesfém értéke 2604 ft volt, míg a többi pálos kolostorból 200-300 forintot tett ki az elszállított nemesfém értéke. (Uo. fasc. 2. f. 299.) Velladics Márta szíves közlése.

⁴⁵⁹ A csillagkoszorú valószínűleg 1770 körülől díszíti a szobrot, az ekkorra datálható szentképeken tűnik fel ugyanis ez a kiegészítés, majd az 1782-es leltár is említi. (Ld. pl. SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 1987, kat. 302., ill. A *pálosok sassini kincseinek jegyzéke*..., 20.) A sugárkoszorú 1762. augusztusában, Mária Terézia adományaként került a szobor mögé, de az oltár legutóbbi restaurálása során, 2001-ben eltávolították. (DAP II. 319.)

⁴⁶⁰ A *pálosok sassini kincseinek jegyzéke*... 20.

⁴⁶¹ Uo. 117. (556, 560. tétel)

⁴⁶² DAP II. 330.

⁴⁶³ DAP II. 331.

⁴⁶⁴ A fogadalmi képek közül többet reprodukál a gyűjteményt összeállító Schmidt Zoltán szaléziánus szerzetes kiadványa: *Sedembolestná. Mariologické Muzeum Slovenskej Národnej Svätyně v Šaštíne-Strážach*. Senica 1997

⁴⁶⁵ A felirat: SANCTA DEI GENITRIX EX GALGOCZ SAEVA PROPVLSES ICONE QVOD VOVET HAC SE, SVA CVNCTA TIBI [1761]

II. A KEGYHELY RENDI GONDOZÁSA ÉS RENDI KULTUSZA

Mint láttuk, a pálosok már a kegyszobor nyilvános tiszteletének engedélyezésében is kezdeményező szerepet játszottak 1732-ben, majd a kegyhely gondozását hatáskörükbe vonva, jelentős anyagi és szellemi erőforrások mozgósításával hozták működésbe a kultusz mechanizmusát. A zárandokhely rendi támogatásának megnyilvánulásként említhetjük például, hogy 1765-ben Esterházy Pál tartományfőnök kieszközölte a Szentszéknél a sasvári templom részére az apostoli gyóntatói privilégiumot, ettől kezdve tehát a kolostor négy szerzetese különleges feloldozási felhatalmazással gyóntathatott. 1766-ban a tartományfőnök konfraternitást alapított Sasváron a Fájdalmas Szűz tiszteletére (*Sodalitas Dolorosae B. Mariae Virginis*). A sasvári templom újabb privilégiumaként 1767-ben XIII. Kelemen pápai búcsúban részesítette az ide zárandokló híveket, s azt az itteni konfraternitás tagjaira is kiterjesztette.⁴⁶⁶ A kegyhely rendi gondozásával járó feladatokat (misék celebrálása, a hívek gyóntatása stb.) 15–20 szerzetes látta el helyben, emellett azonban a pálosok más eszközökkel is segítették a kultusz fellendülését és népszerűsítését.⁴⁶⁷

MIRÁKULUMOS KÖNYVEK

A kegyhelyeket gondozó szerzetesrendek a 17–18. században rendszerint feljegyzéseket vezettek az adott kegykép csodáiról, mirákulumairól, vagyis az imameghallgatásokról. A kézíratos mirákulumos könyvekbe bejegyezték az isteni kegyben részesült személy nevét, származási helyét, foglalkozását és a csodás esemény pontos leírását. A csodás eseményekről szóló beszámolókat időnként nyomtatásban is megjelentették, többnyire a kegyhely történetének leírásával kiegészítve, s ezek a kiadványok fontos szerepet játszottak a kegyhely népszerűsítésében. Sasváron is fennmaradtak ilyen kézíratos mirákulum-feljegyzések az 1735–94 között évekből, nyomtatásban pedig négy nyelven is megjelentek az 1733–1735 közötti mirákulumok leírásai.⁴⁶⁸ A magyar nyelvű mirákulumos könyv végén olvasható megjegyzés szerint további kötetek kiadását is tervezték, ezek azonban már nem jelentek meg.

A sasvári mirákulumos könyvet elsőként latinul adta ki a nagyszombati egyetemi nyomda 1746-ban, Hunyadi Antal Bars vármegyei alispán költségén, Josef Jäger már említett címlapelőzők-

⁴⁶⁶ KISBÁN 1940. II. 54. Zárandokhelyeken működő vallásos társulatokra vonatkozóan ld. TÜSKÉS 1993, 176–177.; TÜSKÉS-KNAPP 2001, 267–297.

⁴⁶⁷ 1786-ban, a pálos rend feloszlásakor 19 rendtag élt a sasvári kolostorban. Név szerint a következő szerzetesek: Szalay Özséb (perjel), Raicher Mihály (alperjel), Bellovics Miklós, Bottka Vazul, Galbavi Atanáz, Házai András, Kazanova Zsigmond, Lácza Elek, Orosz Ignác (apostoli gyóntató), Paulini Márton (szlovák szónok), Pellesch András, Pinkász Ferenc, Pongrácz Sebestyén, Raiter Simon, Simon Konrád (német szónok), Simontsits Antal, Stepán Anzelm, Székely Lipót, Tornóczi Pál. Vö.: *Catalogus fratrum ordinis S. Pauli pr. Eremitae in Hungaria tempore suppressionis*. OSZK Kézirtattár, Fol. Lat 2025

⁴⁶⁸ *Liber gratiarum et miraculorum a Magna Matre Sassiniensi culoribus suis collatorum* I. 1735–1751. II. 1751–1794 közötti mirákulumok. Sasvár, Don Bosco Gimnázium, Levéltár. 1843-ban szintén egyszerre három

metszetével.⁴⁶⁹ **(21. kép)** A kötet összeállítója és szerzője Jankovich Gellért (†1771) pálos szerzetes, teológiai doktor, aki 1755–61 között a magyar rendtartomány főnöke is volt.⁴⁷⁰ A könyv magyar nyelven 1751-ben, Orosz Ferenc pálos történetíró fordításában jelent meg, Ebergényi Eszter, gróf Héderváry-Viczai Jób özvegyének támogatásával,⁴⁷¹ s ugyanebben az évben szintén a nagyszombati nyomda adta ki Streszka Márton sopronbáncfalvai prior fordításában a szlovák változatot, Agnelli György esztergomi kanonok költségén.⁴⁷² A mű rövidített, nyolcadrés formátumú német verzióját – immár a pálosok közreműködése nélkül – Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász jelentette meg 1760 körül.⁴⁷³ A kötet címlapelőzők-metszete egy eddig publikálatlan Zeller-metszet, mely a sasvári kegyszobrot ábrázolja a település látképével.⁴⁷⁴ **(143. kép)**

A mirákulumos könyvek változatait tehát a rendi és világi támogatás, illetve a nyomdai vállalkozókészség együttesen hozta létre. A több nemzetiség által is látogatott zarándokhelyek esetében gyakran előfordult, hogy több nyelven is megjelentették a csodák leírását, így például a boldogasszonyi mirákulumos könyv 1697–98-ban latinul, németül, magyarul és szlovákul, a kolozsvári 1735-ben egyszerre latinul, németül és magyarul, a máriavölgyi pedig 1734–43 között németül, latinul, magyarul és szlovákul is megjelent.⁴⁷⁵

A sasvári mirákulumos könyv első része a szobor 1564-es felállításának történetét írja le, majd a csodák 1732. évi egyházi vizsgálatáról számol be. A következő rész a szobor 1732. évi mirákulumait ismerteti, a harmadik rész pedig a szobor tiszteletének Esterházy Imre esztergomi érsek általi engedélyezéséről, majd a szobor 1732. november 9-i translációjáról szól. A kötet második fele a kegyszobor 1733–1735 közötti 91 csodáját írja le. A mű tehát teljes egészében megfelel a mirákulumos könyvek műfaji szabályainak, melyek rendszerint a történeti hitelesség igényével lépnek fel, így a csodák leírása mellett nagy hangsúlyt helyeznek a kegyhely eredetének, az egyházi vizsgálatok, tanúsványok, a translációk, s általában a kultusz nagyságának bemutatására.⁴⁷⁶

nyelven (magyarul, szlovákul és németül) jelent meg Matejka József sasvári plébános kegyhelyismertetője. (MATEJKA 1843)

⁴⁶⁹ JANKOVICH, GERHARDUS: *Novum Sidus Hungariae, sive sanctissima Dei, et Dolorum Mater Maria, in S. Satua Sassiniensi...* Tyrnaviae, 1746, Typ. Acad. Soc. Jesu (OSZK 308.316); DAP II. 328. Hunyadi Antalra vonatkozóan ld. NAGY IVÁN: *Magyarország családai czimerekkel*. Pest 1859, V. 197.

⁴⁷⁰ SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete*. V. Bp. 1897, 376.

⁴⁷¹ OROSZ FERENC (ford.): *Magyar országnak... új csillaga...* Nagyszombatban, 1751 (OSZK 520.153) A kötet ajánlásából megtudhatjuk, hogy a grófné a sasvári kegyhelyet számos adománnyal látta el, férje lelki üdvéért misعالpítványt tett Sasváron, Vicán (Sopron vm.) új templomot építtetett, a sümegi ferences templomban pedig oltárt alapított Nepomuki Szent János tiszteletére.

⁴⁷² STRESZKA, MARTIN (ford.): *Nova Hwězda Vherské Kraginy...* W Tnawé, w Impressy Akademické Societ. Jesu 1751. (ELTE EK Ae 4r 468). Streszka Márton Csejtn (Nyitra m.) született 1702-ben, Pécssett halt meg 1786-ban. (Vö. *Catalogus Paulinorum*, p. 19.)

⁴⁷³ *Neuer Stern im Königreich Hungarn...* Pressburg, é.n. (1760 k.) gedr. bei Joh. Mich. Landerer (OSZK 279.507)

⁴⁷⁴ Rézmetszet, jelezve balra lenn: Se. Zeller sc. Psonii; felirata: Gnadenreiches Vesper Bild bey den P.P. Paulinern zu Sassin oder Schosberg in Hungarn.

⁴⁷⁵ TÜSKÉS 1993, 388, 390, 393.

⁴⁷⁶ A mirákulumos könyvek műfajára vonatkozóan ld.: TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről*. In: Irodalomtörténeti Közlemények 96. (1985) 90–100.; KNAPP ÉVA: *A barokk kori nyomtatott mirákulumos könyvek jellemzői*. In: Az Egyetemi

A sasvári a negyedik magyar nyelven megjelent mirákulumos könyv, ezt megelőzően a boldogasszonyi (1698), a kolozsvári (1735) és a máriavölgyi (1743) jelent meg magyarul,⁴⁷⁷ utóbbi ugyan-csak Orosz Ferenc fordításában,⁴⁷⁸ majd 1753-ban adták ki a mariazelli bencések a stájer kegyhely csodáinak első magyar nyelvű leírását.⁴⁷⁹

A KEGYSZOBOR 1762. AUGUSZTUS 15-I TRANSZLÁCIÓJA

A barokk kori képtisztelet leglátványosabb és legnagyobb tömegeket megmozgató eseménye volt a kegyképek ünnepélyes átvitele, azaz translációja. Ennek során a kegyképet korábbi őrzési helyéről (rendszerint egy kisebb kápolnából) új, reprezentatív helyére, rendszerint az újonnan felépült templom (kegy)oltárára helyezték át. Az eseményre rendszerint nagyszabású ünnepség keretében, főpapok és arisztokraták, továbbá a zarándokok több ezres tömegének jelenlétében került sor. A dramatikus elemekkel (pl. ünnepélyes bevonulás, zene, ágyúlővések) kísért átvittelek elengedhetetlen kellékei voltak az efemer dekorációk is. Épp az esemény efemer jellegéből adódóan többnyire csak az egykorú leírásokból alkothatunk képet ezekről a translációkról, melyek kellékei csak kivételes esetekben maradtak fenn, s képi ábrázolás is csak egyetlen hazai translációról ismert.⁴⁸⁰

Egy szerényebb translációra már 1732. novemberében sor került Sasváron, amikor a szobrot nyilvános tiszteletének engedélyezését követően az újonnan felépült fakápolna oltárán helyezték el. Ennél lényegesen nagyszabásúbb volt azonban az 1762. augusztus 15-i ünnepség, amikor a kegykápolnából a templom újonnan elkészült főoltárára vitték át a szobrot. Az eseményről részletesen beszámol a kolostornapló, tudósított róla a *Wienerisches Diarium* is, Rajtovics Elek sasvári prior pedig egy önálló, latin nyelvű kiadványt is megjelentetett Bécsben, 2000 példányban, mely szintén részletesen leírja az átvitelt.⁴⁸¹ A tudósítás a *Wienerisches Diarium* mellékleteként jelent meg, s így – amint a kolostornapló bejegyzése is hangsúlyozza – szerte Európában terjesztették.⁴⁸²

Könyvtár Évkönyve. 1997, 123–153.; TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai*. In: Magyar Könyvszemle 1996, 23–40.

⁴⁷⁷ TÜSKÉS 1993, 388, 390, 393.

⁴⁷⁸ [KUMMER, LADISLAUS:] *Puteus aquarum viventium, Cant. c. 4. v. 15. Élő vizek kutya...* Nagyszombat, 1743
⁴⁷⁹ [IMREH IMRE:] *Élő vizeknek kutya a' vagy a stájer-országi havasokon az ő kedves Czellájában tsudákal tűndöklő Maria*. Steyr 1753. Ld.: TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *A mariazelli mirákulum-irodalomról egy magyar nyelvű mirákulumos könyv kapcsán*. In: Mariazell és Magyarország. Kiáll. kat. 2004, 333–335.

⁴⁸⁰ A magyarországi barokk kori translációkra vonatkozóan Ld.: TÜSKÉS 1993, 159–163.; a győri kegykép 1767. évi translációjáról Ld.: SERFÖZŐ SZABOLCS: *A győri székesegyház Szűz Mária kegyoltára*. In: MÉ XLVIII. (1999) 87–111., itt: 105. Az egyetlen fennmaradt ábrázolás a lajtaszéki (Stotzing) kegyszobor 1745-ös átviteléről készült olajkép. Ld.: BÁLINT–BARNÁ 1994, 130.

⁴⁸¹ DAP II. 319–322.; ANNALIUM, p. 615–618. [1762, XXX.]; *Wienerisches Diarium* 1762. Nr. 67. (21. Aug.); *Acta Solemnis Translationis Thaumaturgae Statuae B. Mariae Virginis Dolorosae Sassiniensis...* Uo.

A sasvári transláció mellett a dömölki kegyszobor 1748. szeptember 15-én tartott átviteléről jelent meg önálló kiadvány, mely szintén részletes leírását adja az efemer dekorációnak. Ld.: *Hoch-Feyerliche Übersetzung des Gnaden- und Wunder-reichen Bilds Mariae von Dömel...* 1748, Wien, Johann Thomas Rattner (ELTE EK, Conciones variae Ae4r. XXVIII. köt. 18. koll.) Ld.: SÓLYMOS SZILVESZTER: *A máriacelli kegyszobor átköltözése az új dömölki templomba 1748-ban*. In: Uő.: *Benedictina*. Bencés írárok. Pannonhalma 2001, 236–243.)

⁴⁸² DAP II. 319.

A templomot és a főoltárt 1762. augusztus 12-én szentelte fel Barkóczy Ferenc hercegprímás. Három nap múlva, Nagyboldogasszony napján egy látványos, efemer dekorációkban és a barokk ünnepek egyéb kellékeiben bővelkedő transláció során, az uralkodócsalád jelenlétében vitték át a kegyszobrot a régi kápolnából új helyére, a templom főoltárára.

Az uralkodópár József és Lipót főherceg kíséretében már augusztus 14-én este megérkezett, s részt vettek a régi kápolnában tartott vespérasón.⁴⁸³ A kolostornapló bejegyzése szerint Mária Terézia a szolozsmázó szerzetesek énekét *clara voce*, azaz csengő hangon kísérte.⁴⁸⁴ A vespérás után a templom homlokzata díszkivilágításban volt látható.

Az átvétel alkalmából az ünnepélyes bevonulás szcenáriójának kellékeként a prior a templom bejárata előtt diadalkaput állíttatott, amihez maga készített építészeti tervet.⁴⁸⁵ A beszámoló hangsúlyozza, hogy a diadalkapu (festett) építészeti tagozatai a római (kompozit) oszloprend szabályai szerint készültek, a prior tehát jártas volt az építészetben, hasonlóan elődjéhez, a Vignola-mintakönyv possessorához, Podhoránszky Özsébhez.⁴⁸⁶ Bizonyosan nem az ekkor épp a brüsszeli udvarban dolgozó Chamant, hanem talán egyik munkatársa volt az a Holicson dolgozó, a perspektívafestésben jártas bécsi festő (*scaenographus*), akivel a prior 1762. nyarán megegyezett a diadalkapu elkészítéséről.⁴⁸⁷

A diadalkapu oromzat a kegyszobrot ábrázolta baldachin alatt, fölötte a hírnév hasonát fújó géniusza lebegett feliratszalaggal: "*Haec in [eo] omnibus famosissima*. Jud. 8.". Középen egy újabb – némileg aktualizált – bibliai idézet volt olvasható: "*Tulerunt arcam sacerdotes, [...] rex autem [Salomon] et omnis multitudo [Israel], quae convenerat, gradiebatur cum illo*. 3. Reg. 8." (A papok föl vitték a ládát, s a királlyal együtt vonul az egész összesereglett sokaság.) (A diadalkapu egyetlen fennmaradt darabjaként ez a kartus ma a szentély baloldalán, a templom oldalbejárata fölött függ.⁴⁸⁸)

(145. kép)

A parafrázelt öszvetségi hely (Kir. I. 8. 3–5.) azt beszéli el, amint Salamon király átviteti a frigyládát korábbi helyéről, a Szövetség sátrából az általa felépített jeruzsálemi templomba, ahol a szentek szentjében helyezik el. Az idézetet tehát Salamon király és Izrael nevét, illetve a szöveg egy

⁴⁸³ Pármai Izabella és a Habsburg hercegnők nem vettek részt a processzióban, ők augusztus 16-án érkeztek Bécsből Holicra. (Vö.: *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*. [Hrsg.: Arneth, A.] Wien 1881, Bd. III. 242.) A nyolc napig tartó ünnepség alatt azonban II. József felesége, valamint Mária Anna, Krisztina, Amália, Erzsébet és Johanna is ellátogatott a kegyhelyre. (Ld.: *Acta Solemnia Translationis...* 8.)

⁴⁸⁴ DAP II. 319.

⁴⁸⁵ DAP II. 319. Hasonló diadalkaput állítottak a mariazelli bencések a Schatzkammerbild 400. jubileuma alkalmából 1764-ben, s hasonlóan nagyszabású, efemer dekorációkat, többek között a magyarországi kegyképek – köztük a sasvári Pietà – pajzs alakú fatáblára festett ábrázolásait felvonultató ünnepség keretében zajlott a cell-dömölki kegyszobor translációja 1748-ban. **(144. kép)** (Ld.: SERFÖZŐ SZABOLCS: *A Schatzkammerbild tisztelete és a kincstár oltára*. In: *Mariazell és Magyarország 2004*, 151–170, itt: 163–165; SÖLYMOS i.m. (ld. 481. jegyz.) A magyarországi barokk diadalkapukról ld.: TÓTH ÁRON: *A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalívек és európai összefüggéseik*. In: *MÉ LII*. (2004) 275–297.

⁴⁸⁶ DAP II. 320.: *In hoc arcu honoris ornatus architectonicus totus fuit ordinis Romarai*.

⁴⁸⁷ DAP II. 319. Chamant brüsszeli tartózkodására vonatkozóan ld.: VOREAUX 1999, 241–242.; MEDVECKÝ 2003, 7.

⁴⁸⁸ A díszkapu részeiből több a prior oltárokat készíttetett a templom azon kápolnáiba, melyekben még nem állt márvány oltár, így maradtatott fenn a kapunak ez az eleme. (Vö.: DAP II. 321.)

részét elhagyva aktualizálták. A diadalkapun elhelyezett további feliratok is a frigyláda átviteleire vonatkozó ószövetségi sorok parafrázisai voltak, ezáltal vonva párhuzamot a kegyszobor és a frigyláda, illetve a jeruzsálemi templomot építtető Salamon király és a sasvári főoltárát állító Mária Terézia között, s mintegy új Jeruzsálemként tüntette fel Sasvárt.

A diadalkapu belső oszlopait a birodalom országainak és tartományainak (Magyar-, Cseh- és Morvaország, Ausztria) címerei díszítették, a szélső oszlopokon kétoldalt egy-egy géniusz állt feliratos pajzsral, melyeken a fentihez hasonlóan bibliai idézetek aktualizált parafrázisai voltak olvashatók: a baloldalin: *“Quid faciemus de arca Dei?”* (I. Sám. 5.8.) (Mit csináljunk Isten ládájával?) – a jobboldalin: *“Introductur in oraculum templi et imponatur in loco suo super medium tabernaculi, quod tetendit ei rex”* (Bevitetik [a frigyláda] a templom szentélyébe és a helyére tétetik a sátor közepén, amelyet a király emelt neki. (I. Kir. 8.6. és II. Sám. 6.17.) A kapu bejáratánál közepén két pálos szerzetes festett alakja térdelt, a következő, pajzsra festett latin felirattal:

Nostra salus, Patriaeque Decus, Spes publica mundi	Üdvünk és hazánk ékessége, a világ reménysége,
Hungariam foveas Austriacamque Domum.	oltalmazd Magyarországot és az osztrák (királyi) házat.
Annos longaevo vivat rex nostra Maria!	Éljen sokáig királynőnk Mária!
Qua curante novum pergis adire locum.	Akinek a gondoskodása által új helyre költözől.
Augustus Caesar, simul atque Augusta Propago	És (éljen) a fenséges Császár, és fenséges utóda,
Cum essent, faustos continuando dies	folytatván a szerencsés (uralkodás) napjait
Hoc supplex orat Te Mater, candidus Ordo	Ezt kéri tőled könyörögve, Szüzanya, a pálosok
Pauliadum, servis annue Virgo tuis.	fehér rendje, kedvezz a te szolgálódnak, Szüz
	(A szerző fordítása)

A kapu mellett két magas piramis állt, a következő bibliai idézetekkel: *„Perfecta est domus [*Domini] in [omni] opere suo et venerunt ad regem omnes principes et seniores et universus populus, ut deferrent arcam [foederis] Domini”* (I. Kir. 6.38. és I. Kir. 8.1.).⁴⁸⁹ (Elkészült a templom, és a királyhoz járulnak az összes hercegek, az öregek és a nép, hogy az Úr ládáját átvigyék.) *„Et dedicavit domum Dei rex et fecit in tempore illo festivitatem celebrem et omnis multitudo cum illo: qua completa profectus est populus laeto ac alacri corde in tabernacula sua”* (II. Krón. 7.5. és I. Kir. 8.66.) (Így szentelte föl a király az Isten templomát, s megünnepelte azt a néppel, majd annak végeztével örvendő szívvel hazatértek sátrukba)

Az ünnepség augusztus 15-én reggel 7 órakor misével kezdődött a régi kápolnában, a császári előkelőségek jelenlétében, majd a Mária Terézia által adományozott paláttal és koronákkal díszített szobrot hordszékre helyezték. Adott jelle a levita papok ornátusába (*Levitarum ornatu amicti*), azaz dalmatikába öltözött hat pálos szerzetes felemelte a hordszéket, majd trombitaszó és éneklés kíséretében elindult a körmenet. A szobor előtt az esztergomi érsek vezetésével haladt a klérus (a világi és

⁴⁸⁹ Az eredeti ószövetségi szöveghez képest a *Domini* szó betoldás, elhagyták viszont az *opere* jelzőjeként álló *omni*-t, lévén hogy a templom teljes berendezése (pl. 4 mellékkoltár, a padok és a szószék) még nem készült el.

szerzetesi papság), az uralkodócsalád tagjai pedig a szobor mögött vonultak, majd őket követték a világi előkelők (a férfiak és nők együtt). A menet a magyar nemesi testőrség kétoldalt felsorakozott lovas katonáinak sorfala között vonult. A processzió keresztül haladt a templom előtti téren, ahol 14 piramist állítottak fel, rajtuk különböző, a kegyszobor csodatévő (kegyelemközzvetítő) erejét hirdető emblémákkal. A források ezekről is pontos leírást adnak, így tudjuk, hogy az egyes piramisok a sasvári Szűzet mint a bűnösök, foglyok, vízben fuldoklók, tűzvészben és más veszélyhelyzetekben lévőek megszabadítóját, a reménytelen helyzetbe kerültek menedékét, a halálos betegek, vakok, bénák, némák, eszüket veszítették, (vese)kötől szenvedők és elerőtlenedettek orvosát, a háborúban harcolók oltalmazóját tüntették fel. Az emblémák szerkezete mindig azonos: az embléma jelentésének egymondatos összefoglalása, képi ábrázolás (*symbolum*) a jelmonddal (*lemma*), bibliai idézet, és végül verses *explicatio*. Így például a *Caeci vident* (A vakok látnak) feliratú piramis *symboluma* azt ábrázolta, amint a hajnal kezdetekor elenyészik a sötétség; a jelmondat: *Haec dissipat umbras* (Ő foszlatja szerte az árnyékokat); alatta a bibliai idézet: *Aperientur oculi caecorum* (Is. 35.5.) (Megnyílnak a vakok szeme); végül az *explicatio*: *O quisquis ploras orbari lumine solis: / Est aurora diem quae reserare potest* (Ó, te, ki azon siránkozol, hogy meg vagy fosztva a nap fényétől, a hajnal újra elhozza néked a napvilágot).⁴⁹⁰ Mint arról a kolostornapló megemlékezik, a 14 piramisból álló szcenárió ötletgazdája a rend definitora, a római Collegium Germanico-Hungaricumban iskolázott Letenyey Pál volt,⁴⁹¹ aki a korabeli emblematikai irodalomból, így például Jacob Masen retorikai kézikönyvéből válogatta a felhasznált emblémákat.⁴⁹² Masen műve Magyarországon is széles körben ismert volt, szinte tankönyvként használták, s ez volt a forrása a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjét díszítő falképeknek is.⁴⁹³ Bár az emblematikus eszközök alkalmazása – főleg a jezsuiták révén – Magyarországon is széles körben elterjedt a 17. században, csak kevés példát ismerünk ezek nyilvános (egyházi) ünnepségek során való használatára. Legközelebbi analógiaként az 1748. szeptemberében tartott dömölki transzlációt említhetjük, ahol 20 díszoszlopot és piramisokat állítottak föl, melyek feliratai szintén a kegyszobor csodatévő erejét hirdették,⁴⁹⁴ 1727-ben pedig Gonzaga Alajos és Kosztka Szaniszló szentté avatása alkalmából a nagyszombati jezsuita templom hajójában helyezték el a két szent életére és csodáira utaló emblémákat.⁴⁹⁵

Miután a menet a piramisok között, a diadalkapun át bevonult a templomba, a kegyszobrot a főoltárhoz vitték, ami előtt már korábban elhelyezték az uralkodópár által adományozott, 16 ezüst szívből álló lámpást. A szobrot a helyére tették, majd az érsek, a szerzetesek és a világi papok a

⁴⁹⁰ DAP II. 321–322.

⁴⁹¹ DAP II. 319. Letenyey 1721–25 között volt a római kollégium növendéke. Vö. KISBÁN 1940, II. 280.

⁴⁹² Vö.: MASEN, JACOB: *Speculum Imaginum Veritatis Occultae*... Köln, 1664, 582, 626.

⁴⁹³ Ld.: KNAPP ÉVA: *Retorikai koncepció és ikonográfiai program a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjének freskóciklusán*. In: MÉ 50. (2001) 199–220.; U.ő: *Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban*. In: Magyar Könyvszemle 116. (2000) 1–26.; U.ő: *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez*. In: Irodalomtörténeti Közlemények 108. (2004) 139–154.

⁴⁹⁴ Vö. SÓLYMOS i.m. 239. (ld. 481. jegyz.)

*Magnificat*ot és a *Te Deum*ot énekelték dobok és kürtök kísérete mellett. Ezután német, szlovák és magyar nyelvű prédikáció következett: németül Engelmayer Sámuel egri kanonok szónokolt, s ezt az uralkodócsalád és az érsek is meghallgatta. Ezzel egy időben Majthényi László bajmóci prépost szlovákul, Eszterházy (László) Pál pálos tartományfőnök pedig magyarul prédikált. A német és a magyar nyelvű beszéd utóbb nyomtatásban is megjelent.⁴⁹⁶ Engelmayer beszéde az uralkodópár hitbuzgóságát és uralkodásuknak az égiek kegyelméből szerencsés voltát hangsúlyozta, majd Máriaéhoz könyörgött további oltalmáért. Eszterházy beszéde tartalmilag ehhez hasonló volt, azzal a különbséggel, hogy – hasonlóan más magyarországi Mária-kegyhelyeken elhangzott beszédekhez – érvelése a Regnum Marianum gondolatkör fejtegetésére épül.⁴⁹⁷ Előbb Máriát dicsőíti, majd párhuzamba állítja az országot Mária oltalmába ajánló Szent Istvánt a kegyszobornak új oltárt állító Mária Teréziával, aki ezzel, valamint „az igaz hit buzgó terjesztésével” kiérdemelte az „Apostoli Királyság különös régi Privilegiomának újítását”, és „a Magyar-Hazát, mind pedig Ausztiai Házával egyetemben az egész Szentséges Római Birodalmat” újra Mária oltalmába ajánlja. A beszéd további részében Máriaéhoz könyörög, kérje az Urat arra, hogy a „Császári, s Királyi-székét erősítse, alázza-meg ellenségeit, s terjessze a föld végeig határit, hogy tartsa örömünkre, hosszas időig”, majd Magyarországot oltalmáért könyörög.

A beszédek elhangzása után a császári előkelőségek a közeli rezidenciájukba vonultak, ahol együtt ebédelték az érsekkel és a tartományfőnökkel. Az uralkodócsalád tagjai részt vettek a délutáni vespérasón, majd a completoriumon és a litánián is.

Az ünnepségen több tízezer ember vett részt. A résztvevők nagy számához nagymértékben hozzájárulhatott, hogy az átvitel alkalmából XIII. Kelemen pápa 8 napra teljes búcsút adományozott az ünnepségen résztvevő híveknek. Ebben az időszakban csak az áldozók száma több mint 25.000 volt.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ KNAPP–TÜSKÉS 2004, 60.; ld. továbbá a máriapócsi kegyképet emblematiszáló eszközökkel bemutató kötetre vonatkozóan: uo. 83–100.

⁴⁹⁶ ENGELMAYER, SAMUEL: *Lob- und Lehr-Rede gehalten bey Gelegenheit der feyerlichen Überbringung der schmerzhaften Mutter Gottes von Achossberg... in die neuerbaute... Kirche Ordens des Heil. Pauli*. Ofen 1762, Leopold Franz Landerer. (OSZK Aprónyomatványtár, 1762–1763, 4°)

ESZTERHÁZY PÁL: *Arca in sanctuario templi posita. A' templom szent helyébe helyeztetett szekrény, az-az: az Isten annyának mennybe-vitele, és az ő sass-vári fájdalmas csudálatos képének 1762-dik esztendőben azon napon a' régi kápolnábul, az új templom nagy oltárára-való jeles általtétele. Melly két ünneplést, a frigy szekrénye példázattai alatt, egyetemben a' magyar-nép előtt ezen beszéddel tisztelt p. Eszterházy Pál. első Remete Szent Pál szerzete, Magyar-ország-béli Provinciájának Provincialisa, és a Theologia Doctora*. Kolosvárrát, 1763. Ny. a Jézus társasága akademiája bet. (OSZK 811.236)

⁴⁹⁷ A kegyhelyeken elhangzott barokk kori prédikációkra vonatkozóan ld.: TÜSKÉS 1993, 165–172.

⁴⁹⁸ DAP II. 322. – összehasonlításul: Máriavölgyi kegyhelyen az áldozók száma az 1750–80 között általában 40–50.000 körül volt évente.

A SASVÁRI PIETÀ RENDI KULTUSZA

A pálosok elsősorban a częstochowai Fekete Mária-képet tisztelték rendi kegyképükként, s nagy hangsúlyt helyeztek kultuszának terjesztésére: legtöbb templomukban elhelyezték a kép másolatát, és több, a rend által gondozott kegyhelyen (pl. Márianosztra, Sopronbánfalva) is a częstochowai kegykép replikája állt a kultusz középpontjában.⁴⁹⁹ Röviddel a pálosok sasvári letelepedését követően a sasvári kegyszobornak is hasonló rendi kultusza bontakozott ki: a rend számos templomában oltáron helyezték el a sasvári kegyszobor másolatát, melyek közül többnek önálló kultusza is kialakult, ezek tehát a sasvári kegyhely filiációinak tekinthetők. Az oltárállítás ezekben az esetekben is a köznemesi réteghez tartozó mecénásokhoz kötődött, hátterében azonban egyértelműen a pálos rendnek a kultusz terjesztésére irányuló törekvése állt.

Alig három ével a sasvári Pietà kultuszának engedélyezését követően, 1736-ban Okolicsányi Zsigmond – az azévből elhunyt Okolicsányi János nagyváradai püspök unokatestvére – a pálosok nagyváradai templomában oltárt állíttatott a sasvári Szűz tiszteletére, melyen a kegyszobor másolatát helyezték el.⁵⁰⁰ Okolicsányi Zsigmond egyébként több pálos kolostort is támogatott, a sajládi rendház irataiban pálos konfráterként szerepel, de misealapítványt tett a varannói kolostorban is, majd végrendeletében minden vagyonát a varannói pálosokra hagyta.⁵⁰¹ Az önálló kultusz kialakulására utalnak a nagyváradai kolostor naplójában az oltáron elhelyezett ezüst offerekéről szóló 1757. és 1760. évi bejegyzések.⁵⁰² A szobrot a pálosok 1773-ban átvitték az újonnan felépült templomukba, ahol a főoltáron helyezték azt el; jelenleg a jobboldali mellékoltáron áll.⁵⁰³ **(146. kép)** Ugyanitt (a mai premontrei templomban) a sekrestyében is található egy, a sasvári Pietà ábrázoló, kronosztichonos felirata által 1737-re datált festmény.⁵⁰⁴ **(147. kép)** A sasvári Pietà nagyváradai kultuszának gyors megjelenése talán azzal magyarázható, hogy 1740-ben Sasvárról több pálos szerzetes települt át a nagyváradai konventbe.⁵⁰⁵

Imbrikovich István nagyszombati mészáros (*civis et lanio*) 1737-ben a nagyszombati pálos templomban állíttatott oltárt a sasvári Fájdalmas Szűz tiszteletére, rajta a kegyszobor megkoronázott

⁴⁹⁹ SZILÁRDFY 2003

⁵⁰⁰ Vele egy időben Bucsy Mihály Bihar vármegyei alispán Szent Anna tiszteletére állíttatott oltárt. (Vö.: DAP. II. 64.) A pálosok már Nagyvárad török uralom alóli felszabadulásának évében, 1692-ben elkezdtek újjászervezni nagyváradai rendházukat. Okolicsányi János püspök 1730-ban a korábban a ferencsek által használt Szent Brigitta templomot juttatta a nekik, majd 1740–65 között új templomot építtettek. (Vö.: Bíró 1932, 17.; KISBÁN 1940, II. 55.)

⁵⁰¹ DAP I. 248.; DAP III. 167, 179.

⁵⁰² DAP II. 66.

⁵⁰³ DAP. II. 68.

⁵⁰⁴ A kép mérete 133·94 cm; felirata: THAVMATVRGA SASSINIENSIS IN HVNGARIA PRODIGIIS CONTINVIS ILLVSTRIS / sub cura RR. PP. Ordinis S. Pauli Primi Eremitae [1737]. Vö.: Bíró 1932, 22. A fotóért Emődi Tamásnak tartozom köszönettel.

⁵⁰⁵ Ld. MOL, Acta Paulinorum (E 153), fasc. 415, p. 67. [1740, II]: A Fratribus Sassiniensisibus ad Magno-Varadiensens temporis exigente ordine calamum exporrigimus.

másolatával, majd két év múlva keleti selyemből készült baldachinnal díszítette az oltárt.⁵⁰⁶ A szobornak hamar önálló kultusza is kialakult, a nagyszombati rendház 1749. évi leltára ugyanis a sasvári Pietàt ábrázoló ezüst reliefekről, azaz fogadalmi adományokról tesz említést.⁵⁰⁷ 1770-ben Komjáthy László újjátta meg az oltárt, mely így nyerte el mai formáját.⁵⁰⁸ A templom jobboldali első mellékoltárán a retabulum közepén, üvegezett fülkében látható a Pietà-szobor, fölötte díszes kartusban az oltárállítás évszámát kiadó kronosztichonos felirat olvasható.⁵⁰⁹ Az oltár két oldalán Szent István – a donátor névpatronusa – és Szent Imre, míg az oromzaton Mária és József szobra áll. **(148. kép)**

1744-ben Szalay István pálos konfráter, Pest város szenátora és felesége, a ferences harmadrendi Torpis Zsuzsanna a pesti pálos templomban állíttatott oltárt a sasvári Pietà tiszteletére, amint erről az oltár oromzatán látható, a donátor mészáros mesterségére utaló ökörfejes Szalay-címer is tanúskodik.⁵¹⁰ Az oltárképen a sasvári kegyszobor látható baldachin alatt, bal alsó sarokban a Szalay-címert tartó puttóval. **(149. kép)** Az ismeretlen szerzőjű festmény feltehetően egy rézmetszetű szentkép, talán az augsburgi Martin Engelbrecht [†1756] metszete nyomán készült.⁵¹¹ Az oltárképet a donátorok védőszentjei, Szent István vértanú, illetve római Szent Zsuzsanna vértanú szűz szobrai veszik közre, az oromzati domborművön pedig az Atya és a Szentlélek galambja látható. A kép alatti relief a ravatalon fekvő Nepomuki Szent Jánost ábrázolja. Az 1762-ben elhunyt donátort az oltár alatti kriptában, míg özvegyét a ferencesek templomában temették el.⁵¹² Az oltárképnek rövid időn belül itt is helyi kultusza alakult ki, a templom 1749-es leltára ugyanis már 17 ezüst offert említ az oltáron, s néhány még ma is látható a képre függesztve.⁵¹³

1749-ben a túskevári pálos templomban Márton Hiláron perjel állíttatott oltárt a sasvári Szűz tiszteletére, melyet 1762-ben a rend tartományfőnöke, Esterházy Pál aranyoztatott.⁵¹⁴ A sátorlajújhelyi kolostor 1758. évi leltára szintén említi a sasvári kegyszobor másolatát, a felsőelefánti kolostor naplójának 1762. évi bejegyzése szerint pedig a település melletti dombon állt egy, a sasvári Fájdalmas Szűznek szentelt kápolna.⁵¹⁵ 1766-ban a sajlóádi pálos rendház közelében is építettek egy kápolnát a Fájdalmas Szűz tiszteletére, melynek oltárán a sasvári kegyszobor népies másolatát helyezték el.⁵¹⁶ A ma is álló, temetőkápolnaként ismert épület háromszög alaprajza minden bizonnyal a

⁵⁰⁶ DAP II. 47.

⁵⁰⁷ DAP II. 22., 23.

⁵⁰⁸ DAP II. 54.

⁵⁰⁹ HAEC ARA HONORI DEIPARAE VIRGINIS THVMATVRGAE SASSINIENSIS A PIIS SVI SERVIS ERRECTA. [1737]

⁵¹⁰ DAP II. 242.; SZILÁRDFY 2003, 120–121.

⁵¹¹ SZILÁRDFY – TUSKÉS – KNAPP 1987, kat. 281.

⁵¹² SZILÁRDFY 2003, 121. Az 1773-ban elhunyt Torpis Zsuzsanna végrendeletében 1000 ft-os misealapítványt tett a pálos templomban. (DAP II. 245.)

⁵¹³ DAP II. 225. 1750-ben egy bizonyos Mednyánszkyne (szül. Száraz) úrnő – talán a sasvári Szent József-oltár donátora, Száraz Julianna rokona – adományozott egy gyémántköves gyűrűt a képnek. 1753-ban Gusztényi János egri kanonok (később nyitrai püspök) adományozott egy ezüst offert a képre. A kolostor 1786-os feloszlási leltára is említi a votívtárgyak között egy, a sasvári Szűzanyát ábrázoló ezüst reliefet. (DAP II. 243., 244, 264.)

⁵¹⁴ DAP III. 52.; vö. MOLNÁR 1981, 26.

⁵¹⁵ DAP III. 124.; DAP I. 122.

⁵¹⁶ DAP I. 251. A kápolnát 1773-ban kifestették: ld. uo. 253.

sasvári képház formáját imitálja, bár mérete jóval nagyobb annál.⁵¹⁷ (A sasvári háromszög alaprajzú építmény replikáját építették meg a Mosonmagyaróvár mellett is, amire később még visszatérünk.) Az 1723–30 között épült szakolcai (Skalica) volt pálos templom egyik mellékoltárán szintén a sasvári kegyszobor másolata áll, amit már 1742-ben említene a források.⁵¹⁸ **(150. kép)** Feltehetően szintén a pálosok közreműködésével került a márianosztrai Kálváriakápolna oltárára 1770 körül egy színezett, népies kőszobor.⁵¹⁹

A sasvári Pietà pálos rendi kultuszának néhány további emléke a felsőfokú képzéssel és a fokozatszerzéshez kapcsolódó kiadványok különböző műfajaival függ össze. Ezek közül a legreprezentatívabb Podhorszky Lőrinc máriavölgyi pálos szerzetes 1748-ban készült, az azévből országbíróvá kinevezett gróf Erdődy Györgynek ajánlott tézislapja.⁵²⁰ A nagyméretű tézislapot az augsburgi Georg Philip Rugendas és fia, Christian metszete.⁵²¹ **(151. kép)** Az Aquinói Szent Tamás *Summájának* 20 tételét összefoglaló tézislap a teológia baccalaureatusi fokozatának megszerzése alkalmából készült, a következő évben már negyedéves vizsgáját tette le, s ez alkalomból is megjelentette nyomtatásban a téziseit, immár az előző évben kamaraelnökké kinevezett Grassalkovich Antalnak ajánlva.⁵²² Podhorszky tehát a négy évig tartó *theologia speculativa* képzést végezte el a máriavölgyi kolostorban,⁵²³ melynek során Aquinói Tamás alapján a hit tanait és a vitatkozást sajátították el a növendékek.

A források szerint Podhorszky Lőrinc Somorján született 1722-ben, 1742-ben lépett be a rendbe, és 1788-ban halt meg.⁵²⁴ A rend feloszlátásakor a máriavölgyi kolostor priorja volt, a feloszlátási leltár tanúsága szerint a tézislap egy példánya cellája falát díszítette.⁵²⁵ Kegyeképeket is magukba foglaló allegorikus kompozíciók már a 17. századi tézislapokon is felbukkannak,⁵²⁶ a fentihez hasonló, az allegorikus elemeket szinte teljes egészében nélkülöző, leginkább a búcsús szentképek képi világához

⁵¹⁷ Ld. KOZÁK KÁROLY: *A sajlóldi háromszögalaprajzú temetőkápolna*. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve III. (1963) 75–78.

⁵¹⁸ DAP II. 363.

⁵¹⁹ *Pest megye műemlékei* 1958, I. 488.

⁵²⁰ SZILÁRDFY 2003, 121–122, 253. kép. A tézislapokra vonatkozóan ld. RÓZSA 1988; GALAVICS 2004

⁵²¹ Mezzotinto, 112-71,5 cm, jelezve lenn középen: “G. Ph. et Christian Rugendas Pater et filius sculpsit et excudit Aug. Vind”; felirata: “Conclusiones theologicae ex tractatu *De fide, spe et charitate*... Thomae Aquinatis... sub auspiciis ...Domini Georgii Erdödi de Monyorokerek ... publice propagandas suspecti V. P. Laurentius Podhorszky, Ord. S. Pauli primi Eremitae professor, SS Theologia... praesidi R. P. Paulo Peli, Ordinis ejusdem SS Theologiae professore... in Celeberrimo Monasterio Mariae Tallessi... Anno MDCCXLVIII Mense Junio” – középen az Erdődy Györgynek szóló ajánlás szövege, a jobb szélén pedig a 20 pontba foglalt tézisek olvashatók; Fürstlich Esterházyische Sammlungen, Burg Forchtenstein (Fraknó).

⁵²² *Commentarius Petri de Réwa... de Sacra Hungariae Corona... Theses ex universa theologia... publice propugnatae V. P. Laurentius Podhorszky... Praeside R. P. Paulo Pely... Anno MDCCXLIX. Mense Junio*. Posonii, Typis Francisci Antonii Royer. (OSZK 286.339) A kötet elején Grassalkovich Antal koronaőrnek szóló ajánlás áll, majd a tézisek összefoglalása következik 50 pontban. Címlapelőzék-metszetét ld.: RÓZSA 1998, 48. (kat. 77.)

⁵²³ Ilyen képzés folyt a pálosok nagyszombati rendházában, és 1747–56 között Máriavölgyben is. Vö. KISBÁN 1940, II. 289–290.

⁵²⁴ Ld. *Catalogus Paulinorum*, 22^r

⁵²⁵ DAP I. 363.

⁵²⁶ GALAVICS 2004, kat. 3, 22.

haszonlító tézislapok a 18. század első felében kezdenek megjelenni Magyarországon.⁵²⁷ Podhorszky Lőrinc tézislapjának legközelebbi analógiája Koptik Odó 1734-ben, szintén Augsburgban, Jacob Andreas Fridrich műhelyében készült tézislapja.⁵²⁸ A párhuzam talán nem is véletlen, a mintát ugyanis akár maga Koptik is közvetíthette Máriavölgybe, gróf Esterházy Imre pálos prior ugyanis 1743-ban Máriavölgybe hívta őt, és a kegyhely történetének megírására kérte fel.⁵²⁹

A források szerint a nagyszombati rendházban már 1735. áprilisában bemutatott egy, a sasvári kegyszobrot ábrázoló tézislapot, ennek azonban nem ismerjük fennmaradt példányát.⁵³⁰

1749-ben Letovics István pálos szerzetes doktori fokozatot szerzett filozófiából a felsőelefánti pálos főiskolán, s vizsgáját ugyancsak a sasvári Fájdalmas Szűznek ajánlotta, téziseit pedig nyomtatásban is megjelentette. A nyomtatvány a *libellus gradialis* műfajába tartozik,⁵³¹ s ennek megfelelően két részre tagolódik, pontosabban két egybekötött, önálló nyomtatványból áll: az első egy 2 levél terjedelmű alkalmi nyomtatvány, mely tartalmazza az ajánlást, a vizsgázó és tanára nevét, valamint az 50 pontban összefoglalt vizsgatételre (conclusiones),⁵³² a második pedig egy terjedelmesebb önálló mű, mely lényegében a hétfájdalmú Szűz csodáiról szóló beszédek gyűjteménye. A második rész címlapjának szövegéből kiderül, hogy a mű Erdődy György költségén jelent meg.⁵³³ Az országbíró neve immár másodszor fordul elő a pálos diákok mecénásaként a sasvári vonatkozású kiadványokkal összefüggésben, nincs azonban adatunk arra, hogy Erdődy támogatta volna magát a sasvári kegyhelyet is.⁵³⁴ A mű második részéhez címlapelőzők-metszetet is kötöttek, melyen az a különös jelenet látható, amint angyalok repítik a sasvári kegyszobrot a kegyhelyre.⁵³⁵

⁵²⁷ Ld. pl. Bánovszky Mihály tézislapja (1721) a passai Mária-kép ábrázolásával; Norrsich Imre tézislapja (1735) a zöbingeni kegyszobor ábrázolásával; Széchi Ferenc tézislapja (1738) az innsbrucki Madonna ábrázolásával; Ujfalusi István tézislapja (1753) a kolozsvári könnyező Szűz ábrázolásával. Ld. RÓZSA 1988, 272, 277, 278, 282.

⁵²⁸ *Mariazell és Magyarország* 2004, kat. XIII–10.

⁵²⁹ TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *A barokk és felvilágosodás között: Koptik Odó*. In: TÜSKÉS–KNAPP 2001, 326. Koptik *Thalheidos Liber* című epikus költeménye 1745-ben jelent meg Sopronban.

⁵³⁰ DAP II. 45.

⁵³¹ Ld.: HÓMAN BÁLINT: *„Libelli graduales” könyvtári feldolgozása*. In: Magyar Könyvszemle XXIX. (1922) 64–71.

⁵³² *Auditoribus oblatum, dum conclusiones ex universa philosophia... ad mentem ...Divi Thomae Aquinatis, ... Dolorum Matri Mariae Thaumaturgae Sassiniensi... in Monasterio S[ancti] Joannis Baptistae supra Fölső Elephant anno 1749... propugnaret... Stephanus Letovics... praeside Josepho Vincze... [Tyrnaviae] 1749, [typis Academicis.]* [2] lev., 8°. (Hozzáköteve a *Manuale Christiani*... c. műhöz)

⁵³³ *Manuale Christiani complectens diversos affectus Scriptura & SS. Patribus depromptos, quibus fidelium corda, ad innumera Dei erga Genus humanum beneficia: nec non septem Dolores Virginis Matris devote recolendos mirifice excitant... Ac Impensis Excell. Domini Domini Judicis Curiae Georii Erdödi praelo mandatum*. Posenii, Typis Francisci Antonii Royer, 1748. (Pannonhalmi, Főapátsági Könyvtár, 5.L.*6)

⁵³⁴ Az országbíró mecénási tevékenységét nagyban meghatározta az ősök tisztelete, így motivációjára magyarázatul szolgálhat, hogy nagynénje volt az az Erdődy Borbála, aki a legenda szerint a török veszély elmúltával a sasvári Pietat visszahelyeztette korábbi helyére. (Ld. BUBRYÁK ORSOLYA: *Az ősök tisztelete az Erdődy grófok mecénási programjában*. In: Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16 – 17. században. (Szerk. G. Etényi N., Horn I.) Bp. 2005, 549–581. Erdődy György és felesége, Esterházy Terézia – Esterházy Pál herceg leánya – volt ugyanakkor a dömölki zárandoktemplomban felépült kegykápolna mecénása.

⁵³⁵ Ld. pl. az ELTE EK példányát, mely a címlapon olvasható kéziratos bejegyzés szerint a felsőelefánti kolostor könyvtárából származik. (Aa 2776) Önálló szentképként ld.: SZILÁRDFY 1995, kat. 606.; ugyanez a kompozíció eltérő felirattal, a bécsi Jakob Lidl által szignálva: SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 1987, kat. 282.

SASVÁR A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI NEOLATIN IRODALOMBAN

A pálos főiskolák mellett a nagyszombati jezsuita egyetemen is jelentek meg a sasvári Pietà kultuszához kapcsolódó nyomtatványok. Árvai György (1697–1759) jezsuita szerzetes, a nagyszombati egyetem bölcselet tanára 1734-ben adta ki a sasvári Szűzről, mint a kegyelem forrásáról szóló verses művét,⁵³⁶ melyet az egyetem filozófia vizsgájukat letett, s így baccalaureatusi fokozatot nyert diákjainak ajánlott.⁵³⁷

A könyvecske az ún. promóciós kiadványok műfaját képviseli, amit a hallgatók egy-egy csoportjának baccalaureatusi vagy doktori avatására jelentettek meg, rendszerint a tanárok egyikének tollából.⁵³⁸ Figyelemre méltó, hogy a kötet mindössze két évvel a sasvári Pietà kultuszának hivatalos engedélyezését követően jelent meg. A promóciós kiadványok témaválasztását rendszerint az aktuális események határozták meg, így például 1736-ban a kassai jezsuita akadémián az egy évvel korábban befejeződött lengyel örökösödési háborúról (1733–1735) szóló promóciós kiadvány jelent meg.⁵³⁹

A mű címe egy igen összetett, több toposzból felépített költői kép: a Sasvári Szűz, mint a kegyelem forrása költői (víz)sugarakkal öntözi az újonnan baccalaureált diákok babérjait. A mű címében a *fons gratiarum* – Mária, mint a kegyelem forrása – Mária kedvelt allegorikus elnevezésére utal az *Énekek énekéből* (4.15.: „Kerteknek forrása, élő vizeknek kútjeje”). A toposz népszerűségét jelzi, hogy ugyanez a bibliai idézet szerepel Kummer László máriavölgyi mirákulumos könyvének címében is,⁵⁴⁰ s öt évvel később Nedeczky László kolozsvári jezsuita szerzetes hasonló címmel jelentette meg *atlas marianusát* a magyarországi kegyképekről.⁵⁴¹

⁵³⁶ ÁRVAY, GEORGIUS: *Venae poeticae e fonte gratiarum virgine Dei matre Sas-Variensi ad rigandas lauros ... D.norum neo-baccalaureorum, dum in ... universitate Tyrnaviensi soc. Jesu, prima AA. LL. & philosophiae laurea condecorarentur. ... A musis tyrnaviensibus derivatae anno 1734.* Tyrnaviae, Typis Academicis, per Leop. Berger. (OSZK 319.323) Árvai Györgyről ld.: SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete*. I. Bp. 1891, 259.

⁵³⁷ A baccalaureatusi fokozatot szerzett diákok névsora a kötet végén olvasható. A Szelepcsényi kollégium végzett diákjai között szerepel gróf Révay Antal (1718–1783), 1752-től sasvári főesperes és esztergomi kanonok, 1780-tól nyitrai püspök.

⁵³⁸ A promóciós kiadványokra vonatkozóan ld.: KELECSÉNYI ÁKOS: *Adalékok a nagyszombati egyetem barokk szellemiségéhez (1635–1665)*. In: Regnum VI. (1944–46) 211–226; a promóciós eljárásra vonatkozóan ld.: BOGNÁR KRISZTINA – KISS JÓZSEF MIHÁLY – VARGA JÚLIA: *A nagyszombati egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*. Bp. 2002, 11–20.

⁵³⁹ *Affectus musarum Cassoviensium occasione Martis Europam vexantis fusi et honoribus ... neo-baccalaureorum oblati dum in episcopali universitate Cassoviensi s. J. prima aa. ll. & philosophiae laurea insignirentur. per R. P. Joan. Földessy ... anno 1736.* Cassoviae, typis academicis S. J. per Joan. Frauenheim. M.

⁵⁴⁰ KUMMER, LADISLAUS: *Puteus aquarum viventium... Cant. 4.... Marianischer... Gnaden-Brunn...* Pressburg 1734; OROSZ FERENC [Ford.]: *Puteus aquarum viventium, Cant. c. 4. v. 15. Élő vizek kútja; az az: A Thali csudálatos boldogságos szűz Máriának... kegyelmekkel kifolyó kútforrása...* Nagyszombat 1748. Kummer feltehetően Hieronymus Jahrvogel 1700-ban kiadott mariazelli mirákulumos könyvének címét kölcsönözte (JAHROGEL, HIERONYMUS: *Puteus Aquarum Viventium, Cant. 4. Brunn der Lebendigen Wässer... Beschreibung der wunderbarlichen Geschihten.. zu Zell von 1690 bis 1700.* Steyr 1700.) 1753-ban a mariazelli magyar gyóntató, Imreh Imre hasonló címmel jelentette meg magyar nyelvű mariazelli mirákulumos könyvét. (*Élő vizeknek kútja. Cant. 4. v. 15. A' vagy a stáír-országi havasokban az ő kedves Czellájában tsudákkal tündöklő Maria.* Steyr 1753. [II. kötet:] Győr 1759. [III. kötet:] Győr 1766.

⁵⁴¹ NEDECZKY, LADISLAUS: *Fontes Gratiarum Marianorum novi et veteres seu historica relatio de imaginibus miraculos per Hungariam et adjecta Eidem Regna, ac Provincias.* Claudiopoli 1739

A cím további részének magyarázatát az előszóban olvashatjuk: a baccalaureáltak babérjait öntöző 9 *vena*, azaz sugár a Szűz szeretetének és szemérmének forrásából fakad, ezek: a bölcsesség, a pietas, a szeretet, a kegyelem, az egészség, a tisztaság, az öröm, a fájdalom és a túlvilági örökkévalóság utáni vágy. Minden diáknak saját belátására van bízva, hogy babérjait a forrás melyik sugarához helyezi, azaz melyik erényre van leginkább szüksége. A sugarakkal tehát ily módon minden diák maga gondolhatja tehetségét (*ingeniumát*), maga öntözheti babérjait, melyek így örökké zöldek maradnak.

A mű bevezetője (*Ingressus*) a kegyszobor történetét tárgyalja, majd 9 verses fejezet következik, melyek Szűz Mária erényeit az antik műsákkal állítják párhuzamba, pontosabban a Szűz szolgálóiként mutatja be a műsákat: mindegyik fejezet elején az adott műsáról és annak tulajdonságairól szóló, prózában írt bevezető áll, amit a Mária egy-egy erényéről frott verses rész követ. A műsák keresztény értelmezése, illetve Mária műsaként való megszólítása a barokk irodalom egyik közismert toposza, mellyel leginkább az eposzok invokációiban találkozhatunk.⁵⁴²

Az első fejezet Eratót, a lírai és a szerelmi költészet műsáját mint a Szűz szeretetének (*Virginei Amoris*) megszemélyesítőjét szerepelteti; a második fejezet a keresztény Tháliát állítja párhuzamba a Szűz tisztaságával (*Virginei candoris*); a harmadik fejezet Kaliopét, az epikus költészet műsáját a Szűz kegyességével (*Virginei Pietatis*) kapcsolja össze; a negyedik fejezet Melpomenét, a tragédia műsáját Mária könnyeinek (*Lacrymarum*) felelteti meg; az ötödik fejezet Urániát, a csillagászat műsáját Mária bölcsességével (*Sapientiae Virginae*) állítja párhuzamba; a hatodik fejezet Terpszikhorét, a lantművészet és a tánc műsáját Mária örömeivel (*Gaudiorum*); a hetedik fejezet Polüümniát, a himnuszok műsáját a túlvilági örökkévalóság utáni vággyal (*Desiderii Collum Aeternorum*); a nyolcadik fejezet Kleiót, a történetírás műsáját az egészséggel (*Sanitatum*), végül a kilencedik fejezet Euterpét, a fuvalajáték műsáját Mária kegyességével (*Gratiarum*).

A kötet címlapelőzők-metszetén egy szökökút, illetve egy sziklából feltörő forrás lábánál látható a sasvári kegyszobor, körülötte a 9 műsza ül, kezükben szívvel, melybe a kút vízsugarait fogják fel, másik kezükben egy-egy nyitott könyvet tartanak, melyeken a Mária erényeire utaló, a fejezetcímekből már ismert feliratok olvashatók: *Gratiarum*, *Desiderii Aeternorum*, *Sapientiae* stb. **(152. kép)** A kút mellett a műsák vezetője, a hárfát tartó, babérkoszorús Apolló alakja látható, mellette felirat: *Hic fons et Apollonis undae*. A kút körüli, fallal körülvett virágos kert a *hortus conclusus* idézi.

A metszet bal alsó sarkában olvasható szignatúra (*Joseph & Andre Schmuizer sc.*) tanúsága szerint a metszetet a bécsi rézmetsző testvérpár, Andreas (1700–1740) és Josef Schmutzer (1683–1740) készítette, akiknek több, a magyarországi jezsuiták számára készített metszete is ismert, s ezeket szinte

⁵⁴² Zrínyi Miklós a *Szigeti veszedelem* 1. énekében is műsaként szólítja meg Máriát: “Musa! te, ki nem rothadó zöld laurusbul / Viseled koszorudat, sem gyöngö ágbul, / Hanem fényes mennyei szent csillagokbul, / Van kötve koronád holdbol és szép napbul; // Te, ki szűz Anya vagy, és szülte Uradat... / Szentséges királyné! hívom irgalmatat. // Adj pennámnak erőt, úgy irhassak mint volt...”

A műsák keresztény értelmezéséről ld.: ETLINGER, L. D.: *Muses and Liberal Arts. Two Miniatures from Herrad of Landsberg's "Hortus Deliciarum"*. In: *Essays in the History of Art presented to Rudolf Wittkower*. London 1967, 29–35.; *Le Muse e il Principe* (ed. Mottola-Molfino, A. – Natale, M.) Modena 1991

kivétel nélkül közösen szignálták. A metszethez feltehetően előképül szolgált a Klauber testvéreknek a Loretói litániához készült, Máriát, mint a kegyelem kútját ábrázoló, 1730 körüli metszete.

Árvay György műve mellett még egy, a sasvári Pietà kultuszához kapcsolódó promóciós kiadványt ismerünk a nagyszombati egyetemről. Az 1738-ban filozófia vizsgát tett, s így baccalaureatusi fokozatot nyert hallgatók tiszteletére jelent meg Gasó István (1711–1755) jezsuita szerzetes, a nagyszombati egyetem bölcselet és retorika tanára *Omnis felicitas Hungariae e singulari favore Mariae...* című műve.⁵⁴³ A kötet nyolc történelmi személy nevében különböző személyekhez, illetve magához Máriához címzett, elégiában megírt levelekből áll, melyek a Magyarország történetét végigkísérő Mária-tiszteletéről szólnak. Így például Géza fejedelem Pilgrim püspökhöz, Szent István magához Máriához, Szent László a váradi, Báthory István a loretoi, I. Lipót pedig a celli Szűzhöz szól, Esterházy Pál pedig a királyság főrendjeit szólítja meg. A kötet végén, mintegy függelékként a sasvári Szűzhöz szól a császári Mars allegorikus alakja, s ugyancsak hozzá fohászkodik Magyarország, a rabságban lévő Szerbia, Görögország, valamint a Kelet. A témaválasztást nyilván az egykorú hadi események, a Balkán felszabadításáért vívott sikertelen, s végül Nándorfehérvár feladásával járó 1737–39-es második török háború indokolta.⁵⁴⁴ Ennek kapcsán a sasvári Szűz, mint a török ellen oltalmazó palládium jelenik meg a műben, összekapcsolva a *Querela Hungariae* (Magyarország panasz) toposszal.⁵⁴⁵ A kötetet a bécsi Franz Leopold Schmitner 5 emblematisz rézmetszete illusztrálja. A Sasvárral kapcsolatos fejezet előtti metszeten három hegy fölött a keresztet tartó császári sas látható, tőle balra a nap ragyog, jobbra a sötétség és a (török) félhold uralkodik, melyre a sas villámokat szór; a metszet fölötti felirat: *Turca a finibus Hungariae propulsandi spes in Maria* (A törökök Magyarország határaitól való kiűzetésének reménye Máriában van); a császári sas alatti feliratszalagon: *In hoc signo vincens*.

A Sasvárral kapcsolatos 18. századi magyarországi jezsuita irodalomról szólva végül meg kell még említenünk Nedeczki László kolozsvári jezsuita 1739-ben megjelent *atlas marianus*-át, melynek 74. fejezete a sasvári kegyesszobor történetét írja le.⁵⁴⁶

⁵⁴³ [GASÓ ISTVÁN]: *Omnis felicitas Hungariae e singulari favore Mariae, extemporalibus aliquot herorum Mariorum epistolis proposita et honoribus... dominorum neo-baccalaureorum...* Tmaviae 1738 (OSZK 276.862, Koll. 3.); Ld.: *Mariazell és Magyarország. Kiáll. kat. 2004*, kat. IX–6.

⁵⁴⁴ Ismeretes, hogy a Savoyai Jenő herceg vezetésével zajlott első osztrák–török háború (1716–18) eredményeként sikerült a Temes-vidéket, s így a történelmi Magyarország területeit teljes egészében visszafoglalni a töröktől, sőt, az ország határain kívüli területeket is meghódítani. A második balkáni hadjárat célja további területek meghódítása volt, ezt azonban nem sikerült elérni, a határon túli szerzemények elvesztek, sőt, a Habsburg-hadvezetés 1739-ben az első hadjárat során elfoglalt Nándorfehérvárt is kénytelen volt feladni.

⁵⁴⁵ A palládiumként tisztelt kegyképtípusokra vonatkozóan ld.: SZILÁRDFY ZOLTÁN: *A Krisztus-arc mint palládium, s egyéb védőpajzsokról*. In: *Ars Hungarica XXVII*. (1999) 273–291, itt: 284–288.; az irodalmi toposzról: IMRE MIHÁLY: *“Magyarország panasz”*. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen 1995. (Csokonai Könyvtár, 5)

⁵⁴⁶ NEDECZKI, LADISLAUS: *Fontes Gratiarum Marianorum novi et veteres seu historica relatio de imaginibus miraculosis per Hungariam et adjecta Eidem Regna, ac Provincias*. Claudiopoli 1739, 94–98. (OSZK 319.674)

III. A KULTUSZ POPULÁRIS RÉTEGE

A kegyhely barokk kori kultuszának harmadik rétege – magának a búcsújárásnak a gyakorlata és szokásrendszere – a legalsó, és egyben legszélesebb társadalmi rétegekkel áll összefüggésben, s a kultuszban résztvevő csoportok közül is természetesen a paraszti réteg volt a legnépesebb. A búcsújárásnak a szó szoros értelmében vett (néprajzi) szokásrendszerére vonatkozóan csak igen kevés adatunk van a 18. századból, Bálint Sándor kutatásai és néprajzi adatgyűjtései alapján csupán a 20. század eleji sasvári búcsújáráshoz kapcsolódó szokásokról alkothatunk fogalmat.⁵⁴⁷ Ugyanakkor a kultusz barokk kori tárgyi emlékeinek több csoportja is a kultusz populáris, paraszti (népi) rétegéhez köthető. Az alábbiakban a mirákulum-irodalom alapján, illetve zömmel a kegyhely népszerűsítését szolgáló tárgy-típusok és műfajok áttekintésén keresztül igyekszünk képet alkotni a kultusz populáris rétegeről.

SASVÁR HELYE A BAROKK KORI MAGYARORSZÁGI BÚCSÚJÁRÓHELYEK KÖZÖTT

Az 1600–1780 közötti Magyarországon 142 zarándokhelyet tart nyilván a kutatás, de csak néhány rendelkezett országos vagy nemzetközi vonzáskörzettel, a legtöbb kegyhely helyi, illetve regionális jelentőségű volt.⁵⁴⁸ Mindez szorosan összefügg a kegyhelyek térszerkezetének barokk kori átalakulásával: míg a középkori zarándoklatok viszonylag kevés, egymástól nagy távolságra elhelyezkedő kegyhelyekre irányultak, s jelentős részben az ereklyekultusszal álltak összefüggésben,⁵⁴⁹ addig a 17–18. században a kegyhelyek száma ugrásszerűen megnőtt azáltal, hogy kisebb vonzáskörzetű, helyi vagy regionális búcsújáróhelyek alakultak ki, az ereklyekultuszt pedig fokozatosan felváltotta a kép-kultusz.

A kegyhelyek „nagyság”, jelentőség szerinti csoportosításához több módszert is alkalmaz a kutatás, közülük a legalapvetőbb a zarándokhely körül kialakult vonzáskörzet nagyságának és szerkezetének, illetve a kegyhelyet felkereső zarándokok számának vizsgálata.⁵⁵⁰

Vonzáskörzetnek nevezzük azt a területet, ahonnan a kegyhelyet a zarándokok felkeresik. Ennek megállapításához a kegyhelyen vezetett kézíratos mirákulum-feljegyzésekben és a nyomtatott mirákulumos könyvekben szereplő zarándokok származási helyét vehetjük alapul. Az 1733–35 közötti feljegyzéseket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Sasvár vonzáskörzete már a kultusz e korai szakaszában is igen kiterjedt volt: a feljegyzésekben nagy számban szerepelnek a Felvidék nyugati részének települései, Alsó-Ausztria, valamint Morvaország keleti területének helynevei, s szórányosan dunántúli, alföldi, észak-magyarországi, sőt erdélyi településnevekkel is találkozunk. A kultusz alföldi

⁵⁴⁷ Ld.: BÁLINT–BARNA 1994, 168–169.

⁵⁴⁸ TUSKÉS 1993, 14., 36.

⁵⁴⁹ Ld. CSUKOVITS ENIKŐ: *Zarándoklatok a középkori Európában*. In: Mariazell és Magyarország 2004, 15–22.

elterjedésének magyarázatául szolgálhat, hogy Bálint Sándor kutatásai szerint a 18. században a Dunántúlra és az Alföldre, azaz a volt török hódoltsági területre betelepült magyar és szlovák nemzetiségű lakosság még sokáig visszajárt Sasvárra.⁵⁵¹ **(Ld. az 1. sz. térképet.)**

1. sz. térkép: A sasvári kegyhely vonzáskörzete 1733–35 között⁵⁵²

1. Ásvány [Ásványráró]	31. Nezsider (Neusiedl am See)	57. Břeclav
2. Balassagyarmat	32. Nyitra (Nitra)	58. Brno
3. Bazin (Pezinok)	33. Pest	59. Bruck an der Leitha
4. Bán (Bánovce)	34. Pozsony (Bratislava)	60. Buchlovice
5. Besztercebánya (Banská Bystrica)	35. Radafalva (Rudersdorf)	61. Drösing
6. Bezenye	36. Rőtfa (Rattersdorf)	62. Ebenthal
7. Ciffer (Čífer)	37. Sárkány [Bősárkány]	63. Fonovice
8. Csejte (Čachtice)	38. Selmecbánya (Banská Štiavnica)	64. Fryšták
9. Cseklész (Bernolákovo)	39. Stomfa (Stupava)	65. Hroznová Lhota
10. Dunaöldvár	40. Surány (Nagysurány, Šurany)	66. Hundsheim
11. Esztergom	41. Szakolca (Skalica)	67. Hustopeče [Auspitz]
12. Érsekújvár (Nové Zámky)	42. Szamosújvár (Gherla)	68. Klobučky
13. Felsődomonya (Onokiuui)	43. Szekszárd	69. Kroměříž
14. Felsőpulya (Oberpullendorf)	44. Szentmárton (Pannonhalma)	70. Langenzersdorf
15. Felsőzille (Horné Zelenice)	45. Szered (Sereď)	71. Lukov
16. Galánta (Galanta)	46. Széplak [Fertőszéplak]	72. Marchegg
17. Galgóc (Hlohovec)	47. Szomolány (Smolenice)	73. Mikulov [Nikolsburg]
18. Győr	48. Tepla [Trencsétepla] (Trenčianska Teplá)	74. Moravsky Krumlov
19. Holics (Holič)	49. Trencsén (Trenčín)	75. Ostrov
20. Igrám (Igram)	50. Vágbeszterce (Považská Bystrica)	76. Podivín
21. Kékkő (Modrý Kameň)	51. Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom)	77. Rheintal
22. Késmárk (Kežmarok)	52. Veszprém	78. Slavkov [Austerlitz]
23. Kispeszek (Malý Pesek)	53. Zsolna (Žilina)	79. Uherský Brod
24. Konyha (Kuchina)	<i>Külöld</i>	80. Ulrichskirchen
25. Körmöcbánya (Kežmarok)	54. Altenburg	81. Wilfersdorf
26. Kukló (Kuklov)	55. Altenmarkt	82. Wolfsthal
27. Malacka (Malacky)	56. Bécs	83. Walkersdorf
28. Magyaróvár (Mosonmagyaróvár)		84. Zábrdovice
29. Nagylévárd (Veľké Leváre)		85. Žďánice
30. Nagyszombat (Trnava)		86. Zistersdorf

⁵⁵⁰ Ld. TÜSKÉS 1993, 307–378. Az alábbiakban a magyarországi barokk kori búcsújáróhelyek különböző jellemzőinek vizsgálatára Tüskés Gábor által kidolgozott módszertant követjük.

⁵⁵¹ BÁLINT SÁNDOR: *Ünnepi kalendárium*. Bp. 1998², III, 315.

⁵⁵² A helynevek előfordulását az 1751-es mirákulumos könyvben vizsgáltuk. (*Magyar Országnak...* 1751)

87. Znojmo	Neseldovich	Szilvicz
<i>Nem azonosított helynevek</i>	Ospermül	Tozvicz
Czelumicz	Paistun	Treskovicza
Dolnavesz	Pandics	Triernkrut
Hanisthal	Penigh	Worzechov
Kholndorf	Pradlsbrun	Ziepkovicz
Kropov	Prenczfalva	Znori
Lichdorf	Rops	
Lopfeld	Schemfeld	
	Spacz	

Sasvár vonzáskörzete és annak szerkezete igen hasonló Máriavölgy vonzáskörzetéhez, s nagyrészt egybe is esik azzal,⁵⁵³ feltűnő ugyanakkor a morvaországi zarándokok nagy száma, ami Sasvár földrajzi elhelyezkedésével és a szlovák nemzetiségű helyi és környékbeli lakosság nagy arányával magyarázható.⁵⁵⁴ A magyar, szlovák, német, illetve latin nyelven kiadott kegyhelyismertetők, vallásos ponyvafüzetek és mirákulumos könyvek jól tükrözik ezt a többnemzetiségű kultuszt, de egyben elő is segítették azt.

Az osztrák és morva zarándokok nagy száma alapján mai fogalmaink szerint nemzetközi vonzáskörzetű kegyhelynek tekinthetjük Sasvárt, a maga korában, a Habsburg monarchia keretei között azonban mindez nem számított rendkívülinek: a nyugati országhatárhoz közel, azaz eleve vegyes nemzetiségű területeken fekvő jelentősebb zarándokhelyeket (Máriavölgy, Loreto, Boldogasszony, Kismarton – Kálvária, Celldömölk) nagy számban látogatták „külföldi” – főleg osztrák – zarándokok is.⁵⁵⁵ Sasvár esetében is megfigyelhető, hogy egy kb. 130 km sugarú körben egyenletesen oszlanak el a települések, függetlenül az országhatároktól és az ott élők nemzetiségi hovatartozásától.

A kegyhelyet gazdoló szervezetek rendszerint feljegyezték az egy-egy év során a zarándokhelyen végzett áldozások és szentmisék számát is, s ennek alapján szintén képet alkotunk a búcsújáróhely jelentőségéről és a zarándokok számáról. A források szerint Sasváron már a kultusz engedélyezését követő első évben, 1733-ban több mint százezer áldozást regisztráltak, s az áldozók száma az 1730-as évek közepén végig meghaladta a százezret, de még az 1738–39-es pestis idején is meghaladta az ötvenezret.⁵⁵⁶

A kultusznak ez a villámgyors felívelése igen figyelemre méltó, még akkor is, ha tudjuk, hogy az újonnan keletkezett zarándokhelyeken jellemzően kezdetben nagyobb a zarándoklat intenzitása, s a

⁵⁵³ Tüskés 1993, 345.

⁵⁵⁴ A 18. századi összeírások tanúsága szerint Sasvár és környéke zömmel szlovákok lakta terület volt. Vö.: ACSÁDY IGNÁC: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720–1721.* Bp. 1896 (Magyar statisztikai közlemények. XII.)

⁵⁵⁵ Vö. Tüskés 1993, 345–349.

⁵⁵⁶ Az áldozások száma évenként a források szerint: 1733: 103.510; 1734: 84.633; 1735: 101.740, 1736: 130.524; 1737: 133.830; 1738: 81.557; 1739: 51.402; 1740: 54.931; 1741: 88.084; 1742: 51.402 (Vö. *Rövid sommáska...* 1742, 8.; ANNALIUM, p. 83, 94, 110, 125, 142, 177.; MOL, *Acta Paulinorum*, fasc. 415, p. 66, 73^v, 77^v)

későbbiekben csökken.⁵⁵⁷ A zarándokok száma 1772-ig – amikor II. József megtiltotta a több napig tartó zarándoklatokat – igen magas maradt: az 1733–60 közötti időszakban összesen több mint 2,5 millió áldozást számoltak, a zarándokok évi átlaga tehát meghaladta a 90 ezret.⁵⁵⁸ Ez a szám messze meghaladja a korábbi idők két legjelentősebb hazai kegyhelyére, a Lorettomban, illetve a Máriavölgybe zarándoklók 40–60.000 közötti évi átlagát – bár Máriavölgyben az 1730-as évektől kezdve épp az újonnan keletkezett sasvári kegyhely hatása miatt csökken a zarándoklatok intenzitása – s vetekszik a mariazelli áldozók évi számával.⁵⁵⁹ Az eddigi vizsgálatok ismeretében kijelenthetjük, hogy Sasvár volt a leglátogatottabb zarándokhely a 18. századi Magyarországon, jelentőségében csak a 18. század közepén felvirágzó Dömölk hasonlítható hozzá. Mindez több tényező együttes eredménye, melyben jelentős szerepet játszott a pálosok kegyhelygondozó tevékenysége, a különböző kegyhelyismertető kiadványok nagy száma, a kegyhely érseki és uralkodói támogatása, valamint a pápai búcsúikiváltások.

A zarándokok társadalmi összetételének differenciált vizsgálatára nem alkalmasak a rendelkezésre álló források. Az 1733–35 közötti mirákulum-feljegyzéseket vizsgálva mindössze azt állapíthatjuk meg, hogy – hasonlóan a többi magyarországi kegyhely társadalmi szerkezetéhez – a zarándokok túlnyomó többsége paraszt, kisebb része polgár, illetve nemes.⁵⁶⁰

A források kvantitativ elemzése lehetőséget ad még egy, a zarándoklatok szokásrendszerét közelebbről érintő következtetés levonására: a már idézett német nyelvű mirákulumos könyv azon túl, hogy az 1733–60 közötti időszakban több mint 2,5 millió zarándokról számol be, azt is megjegyzi, hogy ez idő alatt több mint 5900 processziót számláltak, melyekben közel 736.000 ember vett részt.⁵⁶¹ Ezek szerint a zarándokok kb. kétharmada egyénileg, egyharmada pedig csoportosan, processziók keretében kereste fel a kegyhelyet.

A KEGYSZOBOR KULTUSZÁNAK ELTERJEDÉSE A KULTUSZEMLÉKEK TÜKRÉBEN

A kultuszemlékek fogalma alá soroljuk mindazokat a tárgyi emlékeket, melyek a kegykép vallásos tisztelétét fejezik ki. Ezen belül elkülöníthetjük a kultusz közösségi térben elhelyezkedő emlékeit (kápolnák, útmenti szobrok, oltárok stb.), illetve a magándevóciót szolgáló tárgytípusokat (kegyszobormásolatok, szentképek, kegyérmek stb.). Amint azt a mariazelli kegyhely kultuszemlékeinek tipizálása kapcsán is láthattuk, a képkultusz tárgyi kellekeiként szolgáló, különböző műfajú és

⁵⁵⁷ TÜSKÉS 1993, 312.

⁵⁵⁸ *Neuer Stern in im Königreich Hungarn*. Pressburg, 1760 k., 43. “von dem 1733sten Jahr an, bis auf das 1760ste, das ist: von genommenen Besitz, durch 27 Jahr aus dem Haus-historie-Buch Communicanten seynd gezehlet worden gegen 2 554 607.”

⁵⁵⁹ Vö. TÜSKÉS 1993, 310–313.

⁵⁶⁰ Vö. TÜSKÉS 1993, 270–282.

⁵⁶¹ *Neuer Stern in im Königreich Hungarn*. Pressburg, 1760 k., 43. “von dem 1733sten Jahr an, bis auf das 1760ste, das ist: von genommenen Besitz, durch 27 Jahr aus dem Haus-historie-Buch... Processionen seynd erschienen von 1734ten Jahr an bis 1760. 5907, darunter zehlet man Personen 735765.”

funkciójú tárgytípusok közös vonása, hogy a másolatok az eredeti kultusz tárgy formájának felidézésével egyben helyettesítik is az eredetit, az eredetivel való formai azonosság révén bizonyos mértékig az eredetivel azonos autenticitással is bírnak. A kegyképmásolatok esetében tehát az eredeti és másolat fogalmának határa elmosódik, s ez a műfaj meghatározó sajátossága.⁵⁶²

A sasvári kegyzsobor kultuszának szerte a történelmi Magyarország területén megtalálható, közösségi térben elhelyezkedő emlékeit Szilárdfy Zoltán tekintette át.⁵⁶³ Az alábbiakban az ő írására támaszkodunk, s néhány további 18. századi példával egészítjük ki az általa ismertetett emlékek sorát.

FILIÁCIÓK, OLTÁROK, FESTMÉNYEK, ÚTMENTI SZOBROK

A barokk kori képtiszelet egyik sajátos jelensége, hogy a legnépszerűbb kegyképek másolatai körül is önálló kultusz bontakozik ki, s azok maguk is zarándoklatok célpontjaivá válnak. Ezeket a másodlagos hegyhelyeket általában filiációnak nevezi a kutatás. Mint láttuk, a 18. század közepén a sasvári kegyzsobor több másolatának is önálló kultusza alakult ki a pálos templomokban. Ezen túlmenően még néhány további, a pálos rendtől független templomról, illetve kápolnáról van tudomásunk, melyeket a sasvári kegyhely filiációinak tekinthetünk.

Ezek közül talán a legismertebb a Segesd (Somogy m.) határában álló kegykápolna, mely 1744-ben épült a település kegyura, gróf Széchenyi Antal huszártábornok adományából, s baldachinos oltárán a sasvári kegyzsobor másolatát helyezték el.⁵⁶⁴ **(153. kép)** Az oltár fölött Széchenyi Antal és felesége, Barkóczy Zsuzsanna – Barkóczy Ferenc érsek húga – címere látható. A segesdi kegyzsobor kultuszával függhet össze a közeli Kéthely plébániatemplomának díszes rokokó keretben lévő, ismeretlen festőtől származó olajképe a sasvári Pietà-szobor ábrázolásával.⁵⁶⁵ **(159. kép)** A festmény feltehetően az augsburgi Martin Engelbrecht [† 1756] egyik sasvári szentképmetszete nyomán készült.⁵⁶⁶

Sasvár másik jelentős filiációja az egerszalóki plébániatemplom, ahol 1755-től tisztelik a sasvári kegyzsobrot ábrázoló képet, melynek eredetlegendáját és az 1871-ben lebontott barokk kegyoltár ábrázolását Jordánszky művéből ismerjük.⁵⁶⁷ A képet Mária és Krisztus fejére applikált ékköves, aranyozott, trébelt ezüst koronák díszítik, Mária feje fölé lebegő angyalok tartanak ezüst csillagkoszorút. A kép ezüst keretét Esterházy Károly egri püspök készítette 1786-ban a beolvasztott offerekből.

A 18. század végén Kühtreiber Antal óbudai molnármester szolgálója, Pfürsting Katalin festette meg a pesti pálos templomban lévő oltárkép másolatát, s azt a budai Szent Anna-templomnak adomá-

⁵⁶² SERFÖZŐ SZABOLCS: „*Vera effigies*” – a mariazei kegyzsobor másolatai Magyarországon. In: AH 2005, 257–280.

⁵⁶³ SZILÁRDFY 2003

⁵⁶⁴ BÁLINT–BARNA 1994, 343–344.

⁵⁶⁵ BÁLINT–BARNA 1994, 142.

⁵⁶⁶ SZILÁRDFY – TUSKÉS – KNAPP 1987, kat. 281.

⁵⁶⁷ BÁLINT–BARNA 1994, 328.; JORDÁNSZKY 1836, 104–105. A barokk oltárt ábrázoló litográfiához készült tusrajzot ld. *Barokk tervek és vázlatok. 1650–1760*. Bp. 1980, kat. 147.; ld. továbbá: VOIT PÁL et al.: *Heves megye műemlékei*. II. (Magyarország műemléki topográfiája VIII.) Bp. 1972, 662–665.

nyozta.⁵⁶⁸ Itt egy ideig a szentélyben függött, majd 1804. december 7-én a Szent Kereszt-oltárra helyezték.⁵⁶⁹ Később innen is eltávolították, jelenleg a sasvári Pietà-szobor másolata áll a Szent Kereszt-oltár mellett, az erősen átfestett képet pedig a plébánia épületében őrzik. **(154. kép)** A szomszédos Binder-műhelyben 1808-ban rézmetszetű szentkép is készült róla, alján a *Beweyhet und angerühret* (megáldva és hozzáértve) felirattal, ami a kép önálló kultuszára utal.⁵⁷⁰ **(155. kép)**

A sasvári Pietà szobra megtalálható az ürömi plébániatemplom pestis-oltárán is, melyen Szent Sebestyén, Rókus és Rozália szobrai veszik körül a kegyszobrot, az oltár oromzatán pedig a pestis ellen oltalmazó palladiumként tisztelt passauai Mariahilf-kép másolata látható.⁵⁷¹ **(156. kép)** Ezen kívül még néhány olyan kultuszemléket ismerünk, melyek a pestistől oltalmazó szentekkel együtt ábrázolják a sasvári Pietát: ilyen a már említett 1761-es galgóczi fogadalmi kép, az 1767-es nagyszombati pestis-emlék, a vácrátóti plébániatemplom homlokzatát díszítő szoborcsoport, illetve egy rézmetszetű szentkép a sasvári kegyszobor és pestistől oltalmazó szentek ábrázolásával.⁵⁷² Mindezek a kultusz populáris rétegének egy sajátos árnyalatára, a sasvári Pietà pestis ellen oltalmazó palládiumként való tisztelésére engednek következtetni.

A sasvári Pietà oltárra helyezett barokk kori másolatai találhatók továbbá a Nyugat-Felvidék számos településén is: így például a beckói plébániatemplom Révay- és Esterházy-címerrel díszített baloldali mellékoltárán,⁵⁷³ a nagytopolcsányi plébániatemplom főoltárán, a kosúti és a szomszédos kismácsédi templomban, míg a kékkői plébániatemplomban a kegyszobrot ábrázoló 18. századi festmény áll a mellékoltáron.⁵⁷⁴ **(157, 158. kép)** Egy 1755-ös canonica visitatio tanúsága szerint a 18. század közepén a prágai gyermek Jézus viaszfigurája mellett a sasvári Pietà szobrát is tisztelték a pozsonyi Szent László-templomban.⁵⁷⁵

Nagyobb számban maradtak fenn a 18. századból a sasvári kegyszobor kisebb méretű, minden bizonnyal a magánáníthat céljait szolgáló festett ábrázolásai. Ilyen a már említett, a nagyváradai volt pálos templomban lévő festmény 1737-ből, s egy ehhez igen hasonló, a kegyszobrot baldachin alatt ábrázoló kép található a Töketerebes közelében fekvő Dobóruszka plébániatemplomában is, melynek kronoszichonos felirata is szinte teljesen azonos a nagyváradai képével, csupán egy számértékkel ke-

⁵⁶⁸ Kühtreiber Antal vásárolta meg 1785-ben az óbuda-kiscelli templom kegyszobrát. (Ld. *Mariazell és Magyarország. Kiáll. kat.* 2004, 273.)

⁵⁶⁹ SZILÁRDFY 2003, 121.

⁵⁷⁰ SZILÁRDFY 1984, 26.; SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987, kat 39.; RÓZSA 1998, 298.

⁵⁷¹ *Pest megye műemlékei* 1958, II. 241.; SZILÁRDFY 2003, 200.

⁵⁷² Rézmetszet a Zakariás-kereszt, Szent Rókus, Sebestyén, Rozália, Nepomuki Szent János és Xavéri Szent Ferenc, valamint a sasvári Pietà ábrázolásával; felirata: "Crux Sancti Zachariae Episcopi Hierosolimitani contra pestem / Sanctus Deus, Sanctus, Fortis, Sanctus, Immortalis, / miserere nobis" (müncheni magángyűjteményben) Ld.: SZILÁRDFY ZOLTÁN: *Szó és kép. Az archaikus szent szövegek tükröződése az ikonográfiában.* In: "Nyisd meg uram, szent ajtódat..." Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára. Bp. 2001, 267–287., 20. kép

⁵⁷³ AGGHÁZY 1959, 20.; SÚPIS I. 108. A stílusa alapján a korábbra datálható beckói oltárt a címerek alapján minden bizonnyal Révay János és felesége, Esterházy Zsófia (1693–1750) újították meg.

⁵⁷⁴ SÚPIS II. 110, 277, 331., III. 288. A nagytopolcsányi szobor 1852 óta áll a főoltáron, azóta kegyszoborként tisztelik.

⁵⁷⁵ ČÍČO, MARTIN: *A mariazeili Szűzanya tisztelete Pozsonyban.* In: *Mariazell és Magyarország. Kiáll. kat.* 2004, 217–227., itt: 220.

vesebb.⁵⁷⁶ **(160. kép)** Egy ehhez hasonló darabot őriz a budapesti Orvostörténeti Múzeum és a nagyszombati Nyugat-Szlovákiai Múzeum is, s egy nagyobb méretű olajkép található a bajai ferences templomban.⁵⁷⁷ **(161, 162. kép)** A kegyszobrot a Hillebrandt-féle oltár keresztje alatt ábrázoló, 1770 utánra datálható festmény található a budai egykori ferences templom sekrestyéjében.⁵⁷⁸ **(163. kép)**

A kultuszemlékek önálló csoportját alkotják az útmenti szobrok és kápolnák. Ezek közül talán a legérdekesebb a Mosonmagyaróvár külterületén, az ún. Wittmann-parkban álló háromszög alaprajzú építmény, mely tulajdonképpen a sasvári képház másolata, s ebben a tekintetben a barokk devóció egyik sajátos jelenségének, az építészeti replika műfajának ritka hazai emléke.⁵⁷⁹ **(164. kép)** Az építményben egykor a sasvári kegyszobor másolata állt, amit ma a plébániatemplomban őriznek. A feltehetően a 18. század közepén épült képház – melynek keletkezési körülményeiről semmit sem tudunk – minden részletében követi a sasvári előképet: a kis boltozott térbe ajtó nem nyílik, csak két vasrácsos ablak világítja meg a benne kialakított fülkét, melyben egykor a szobor helyezkedett el. Bár a kutatás már korábban is felfigyelt erre a különös emlékre, eddig nem kapcsolták össze a sasvári kegyszobor kultuszával, jóllehet a kápolnának a helyi hagyomány által megőrzött régi német neve: *Schossberger Kapelle* egyértelműen tanúskodik eredetéről.⁵⁸⁰ Magyaróváron több barokk emléke is fennmaradt a sasvári kultusznak: a Magyar u. 16. számú barokk lakóház homlokzatán egy relief látható a sasvári Pietà ábrázolásával, a Budapesti út mellett pedig egy oszlopon áll a kegyszobor másolata.⁵⁸¹ A sasvári kegyszobor másolata látható a vágújhelyi Fájdalmas Szűz-kápolnában is. **(165. kép)**

A köztéri szobrok közül a legreprezentatívabb a nagyszombati temető közelében álló szoborcsoport, melyen a sasvári Pietát Szt. Rókus, Sebestyén, Borromei Szent Károly és Szent József alakjai veszik körül, a szobor talapzatában lévő fülkében pedig Szent Rozália szobra látható. A pestisemléket Karafiát György özvegye, Keintz Eleonóra Terézia állíttatta 1767-ben, amint arról a talapzaton olvasható felirat és évszám, illetve kettős címer is tanúskodik.⁵⁸² **(166. kép)**

⁵⁷⁶ Felirata: THAVMATVRGA SASSINIENSIS IN HVNGARIA PRODIGIIS CONTINVO ILLVSTRIS / sub cura Patrum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae [1736]; vö. Súpis III. 61.

⁵⁷⁷ Bp., Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, ltsz.: 77.294.1, Olaj, vászon, 18. sz. közepe, 63x47 cm; Západoslovenské múzeum v Trnave, ltsz.: 10.681, olaj, vászon, 18. sz. közepe

⁵⁷⁸ Metszetalóképe: SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987, kat 305.

⁵⁷⁹ A kultikus célokat szolgáló építészeti replikákra vonatkozóan ld.: MATSCHE, FRANZ: *Gegenreformatische Architekturlititik. Casa-Santa-Kopien und Habsburger Loreto-Kult nach 1620*. In: Jahrbuch für Volkskunde. NF 1. (1978), 81–118.; PÖTZL, WALTER: *Loreto in Bayern*. In: Uo. NF 2. (1979), 187–218.; RÜDIGER, MICHAEL: *Nachbauten der Heiligen Kapelle von Altötting. Zum Problemkreis architektonischer Devotionalkopien*. In: Uo. NF 16. (1993), 161–188. A műfaj legreprezentatívabb hazai emlékeként a celldömölki templom hajójában álló kegykápolna, mely a mariazelli mintájára épült, amint arról maga Koptik is vall egy dömlöki kegyhelyismertető kiadványban: „Die Neue Zelle, wo der Gnaden-Altar steht, repaesentiret zugleich einen Hohen Altar. Unten hat selbe die Gleichheit mit der Gnaden-Kapellen von Groß Maria-Zell, auch gleichen mit Silber und Gold schiemmerenden Gnaden-Altar... Die Gnaden-Kapelle wird mit einem zierlichen versilberten Gatter geschlossen, wie in GroßMaria-Zell.” Vö. KOPTIK, ODO: *Compendium historicum... des Gnaden... Orths Neu Maria-Zell Bey Dömelck...Oedenburg, 1749*, Siess ny. (ELTE EK Ac 870:2, G², G⁴)

⁵⁸⁰ KOZÁK KÁROLY: *Győr-Sopron megyei háromszög alaprajzú építmények*. In: Arrabona 2. (1960) 87–98.

⁵⁸¹ UZSOKI ANDRÁS: *Mosonmagyaróvár*. Sopron 1958, 78, 83. (képpel); Bp., KÖH, Fotótár, ltsz. 62.360

⁵⁸² KLAČANSKÁ, KATARÍNA – RÁBIKOVÁ, ZUZANA: *Súsošie Sedembolestnej Panny Márie (Piety), situované pri Novom cintoríne na ulici Terézie Vansovej v Trnave*. In: Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach. Trnava 2006, 70–73.

A Magyaróvárhoz közeli Sarród főutcáján is megtalálható a sasvári kegyszobor útmentén felállított másolata: az 1760 körüli Pietà közsobor talapzatán az 1758-ban nemesi címet nyert Dallos család címre látható.⁵⁸³ Egy 1757-ben felállított festett közsobor áll a Nyitra melletti Nagycétény főterén, és az 1736-ban épült vízkeleti kálváriakápolna előtt is a sasvári Pietà közsoborra áll.⁵⁸⁴ Vácott a ferences templom előtt áll egy 1770 körüli, monumentális közsobor, s a vácrátóti plébániatemplom homlokzatán, a bejárat fölötti félköríves fülkében is a sasvári Pietà látható, két további fülkében Szent Rókus és Flórián szobrával.⁵⁸⁵ **(167. kép)** Mindhárom szobrot Hebenstreit József pesti szobrász készítette 1780-ban. Ipolyhídvégen és Rácalmásan a temetőben, a Fejér megyei Csóron pedig a templomkertben áll egy 18. sz. végi sasvári Pietà közsobor.⁵⁸⁶ **(168, 169. kép)** A kultuszemlékeket térképre vetítve a kegyhely vonzáskörzetéhez hasonló térszerkezet rajzolódik ki. **(Ld. a 2. sz. térképet)**

2. sz. térkép: *A sasvári kegyszobor kultuszának barokk emlékei* – Jelmagyarázat

1. Baja ■	12. Kosút (Košúty) ●	24. Sátoraljaújhely ●
2. Beckó (Beckov) ű	13. Márianosztra ●	25. Segesd ■
3. Buda ■	14. Mosonmagyaróvár ■	26. Szokolca (Skalica) ű
4. Csór ▲	15. Nagycétény (Velky Cetin) ▲	27. Tüskevár ű
5. Dobóruszka (Ruská) ■	16. Nagyszombat (Trnava) ▲	21. Rácalmás ▲
6. Eggerszalók ű	17. Nagytapolcsány (Topol'čany) ●	29. Vác ▲
7. Felsőelefánt (Horné Lefantovce) ■	18. Nagyvárad (Oradea) ■ ▲	30. Vácrátót ▲
8. Ipolyhídvég (Ipel'ské Predmostie) ▲	19. Pest ű	31. Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom) ■
9. Kékkő (Modrý Kameň) ■	20. Pozsony (Bratislava) ●	32. Vízkelethegy (Čierny Brod) ▲
10. Kéthely ■	22. Sajólad ■	■ – kápolna ű – oltár
11. Kismácséd (Malá Mača) ●	23. Sarród ▲	▲ – köztéri szobor ■ – festmény
		● – kegyszobor-másolat

SENTEKÉPEK

Ismeretes, hogy az ún. búcsús szentképek rendkívül fontos szerepet játszottak a barokk kori kegyhelyek népszerűsítésében. A 18. századból mintegy 40 különböző sasvári szentképet ismertünk, s ezzel Sasvár a legnagyobb számú ábrázolással képviselt kegyhely a műfaj hazai emléktanyagában.⁵⁸⁷ A szentképek előállításának volumenére vonatkozóan csak szórványos adatok állnak rendelkezésre, de igen sokat mondó az az adat, miszerint a bajorországi Landshut kegyhelyén 1747-ben nem kevesebb

⁵⁸³ Sopron és környéke műemlékei. (Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ) Bp. 1956. (Magyarország műemléki topográfiája II.) 587–588. (képpel)

⁵⁸⁴ Súpis I. 280.; III. 391.

⁵⁸⁵ DERCSÉNYI DEZSŐ – GRANASZTÓI PÁL: Vác. Bp. 1960. 165.; Pest megye műemlékei 1958, II. 378.

⁵⁸⁶ Súpis I. 493.; Fejér megye művészeti emlékei. (Szerk. ENTZ G., SISA J.) Székesfehérvár 1998, 57, 122.

⁵⁸⁷ SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP 1987, 30., kat. 279–319., SZILÁRDFY 1995, kat. 108. Egy eddig még nem publikált darabot őriz a pozsonyi Városi Galéria (Galeria mesta Bratislavy) ltz. C 4113, színezett rézmetszet, 257×178 mm, felirata: Vera effigies Beatae Mariae Virginis Schoßbergensis in Czascin, regis Hungariae **(170. kép)**

mint 60.000, 1752-ben pedig 93.000 szentképet adtak el.⁵⁸⁸ Ugyancsak tanulságos az a feljegyzés, mely szerint a Magyarországra behozott réz- és fametszetekre *mászántként* vetették ki a vámot a 18. században: 1769-ben a dél-tiroli Tesino-völgyben működő fametszők (minden bizonnyal a bassanói Remondini-műhelyről lehet szó) nagyobb mennyiségű fametszetet kívántak behozni, s mivel a vámtarifában erre külön tétel nem szerepelt, a rézmetszetekre kiszabott vám pedig az egyszínűekre mászántként 40 ft, a színezettek 100 ft volt – hogy a vám ne drágítsa túlságosan a fametszetek árát – Mária Terézia az egyszínű fametszetekre mászántként 30, a színezettek 50 ft-ban állapította meg a vámot.⁵⁸⁹

A kegyszoborról már a kultusz kezdeti időszakában készültek rézmetszetű szentképek: ezek az 1735–60 közötti időszakra datálható metszetek többnyire baldachin alatt ábrázolják a kegyszobrot, Mária és Krisztus fején koronával, Máriát pedig kivétel nélkül palástba burkolva jelenítik meg.⁵⁹⁰ Az első kegylváltár, mely a háromszögletű képház köré épített kápolnában állt, valószínűleg valóban baldachinos volt, a kegyszobrot pedig a kor szokásainak megfelelően öltöztették és megkoronázták. Számos szentképen a kegyszobor ábrázolása alatt a sasvári kegylápolna és a környező épületek látképe is megjelenik. Az 1760-as, 70-es években készült szentképek többnyire már az új kegylváltáron ábrázolják a Pietàt.

A metszetek technikája zömmel rézmetszet, illetve mezzotinto, mindössze két korai fametszet fordul elő az anyagban. Felirataik zömmel német, kisebb számban latin nyelvűek. A több mint 40 metszet közül mindössze 6 szignált: kettőt az Augsburgban működő Martin Engelbrecht készített, egyet-egyet pedig a bécsi Johann Jacob Lidl, illetve Johann Assner, a Nagyszombatban működő Josef Jäger, a hatodik – még nem publikált – szignált metszet pedig a pozsonyi Sebastian Zellertől származik.⁵⁹¹

A metszetek előállítására és terjesztésére vonatkozóan csak szórványos adatokkal rendelkezünk. A 18. század közepén a szentképek előállítása már nagyrészt üzleti vállalkozások keretében történt, de olykor a kegyhelyet gondozó szerzetesrend is adott megrendelést ilyen metszetekre. Így például tudjuk, hogy 1762-ben maga a prior rendelte meg az újonnan elkészült kegylváltárt ábrázoló szentképet.⁵⁹²

A szentképek használatára vonatkozóan csak egyetlen adatot idézünk: Az erdödi (Szatmár vm.) vár 1745-ös inventáriumában, a kápolna berendezési tárgyai között szerepel "Két Sasinyi B. Szűz képe". Bizonyára azokról a metszetekről van szó, melyeket 1737. novemberében Károlyi Klára vásárolt

⁵⁸⁸ TOBLER, MATHILDE: *Wahre Abbildung. Marianische Gnadenbildkopien in der schweizerischen Quart des Bistums Konstanz*. In: *Der Geschichtsfreund*. 144. (1991), 5–426., itt: 132.

⁵⁸⁹ MOL, Magyar Kamarai Levéltár, Benignae Resolutiones, 1769. dec. 5., Reg. fol. 654. A Remondini-műhelyről ld. SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987, 24.

⁵⁹⁰ SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987, kat. 281–286., 288.

⁵⁹¹ Ld. SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987, kat. 281–283, 287. Engelbrecht egy másik, a sasvári Pietàt ábrázoló szentképét ld: ROYT, JAN: *Obraz a kult v Čechách 17 a 18. století*. Praha 1999, 204. A 283. kat. számú, körülvágot metszet mesterét a grazi Landesmuseum Joanneum Volkskundemuseumának példánya (ltsz.31.700) alapján határoztuk meg: ezen jobbra lenn jól olvasható a szignatúra: "L. Assner sc. et exc. V." (171. kép) A metszet tehát a Bécsben működő Johann Assnertől (†1748) származik. A Zeller-metszetre vonatkozóan ld. a 474. jegyzetet.

⁵⁹² DAP II. 318.: 1762: His adjecit R. P. prior effigiem arae novae cupro impressam cum chronographo.

Sasváron. A grófnő ugyanis ebben az évben hálaadó zárandoklatot tett Mariazellbe, mivel öccse és fiai túlélték az 1737. augusztusi Banja Luka-i ütközetet, s útban hazafelé Sasvárra is elzarándokolt.⁵⁹³

A rézmetszetű szentképek mellett szót kell még ejtenünk a műfaj reprezentatívabb változatáról, a kézzel festett pergamen szentképekről is. Ezeknek azonban csak meglepően kevés példáját ismerjük, az Iparművészeti Múzeum Procopius-gyűjteményében mindössze két sasvári darab található, mindkettő a Hillebrandt-féle kegyszobron ábrázolja a kegyszobrot, tehát 1770 utánra datálható.⁵⁹⁴ **(172. kép)**

A magándevóciót, a kontemplációt szolgáló búcsús szentképek elsődleges szerepe az emlékeztetés, a felidézés volt: a kegyszobrot ábrázoló metszetek, melyeket mintegy emléktárgyként hoztak a zárandokhelyről – hasonlóan a magánájtatosságra rendelt kegyszobor-másolatokhoz, és a részben amulett-jellegű, fülezett, nyakban viselt kegyérmekhez – felidézik az eredetit, emlékeztetnek a zárandokútra, segítségükkel később is feleleveníthető az ájtatosság gyakorlata. Ennek megfelelően a szentképeken kivétel nélkül a Pietà emblematikus képe dominál, többnyire magára a szoborra és szűkebb környezetére redukált ábrázolással felidézve a kegyszobor látványát, amihez csak kivételes esetben járulnak allegorikus elemek. **(173. kép)**

VALLÁSOS PONYVAIRODALOM

A kegyhely népszerűsítésében a szentképek mellett a vallásos ponyvafüzetek (aprónyomtatványok) is fontos szerepet játszottak.⁵⁹⁵ A magyarországi kegyhelyekhez kapcsolódó 18. századi ponyvafüzetek túlnyomó többsége német nyelvű, ami elsősorban a kiadványtípus elterjedési csatornáival áll összefüggésben: ezek a nyomtatványok először olyan nyugat-magyarországi kegyhelyeknél jelentek meg, amelyek zárandokai nagyrészt német anyanyelvűek voltak. A magyar és más nemzeti nyelvű búcsús ponyvafüzetek csak a 18. század végén tűnnek fel nagyobb számban. Kivételt jelent azonban ez alól Sasvár, ahol már a legkorábbi ponyvafüzetek is több nyelven, latinul, magyarul, szlovákul és németül jelentek meg, ami jól tükrözi, hogy a sasvári kegyhelynek – földrajzi helyzetéből adódóan – már a kezdetben többnemzetiségű kultusza alakult ki.

A sasvári ponyvafüzetek első csoportját igényesebb kiállítású, kivétel nélkül szerzőnévvel és impresszummal ellátott kiadványok alkotják: 1734–37 között hat sasvári ponyvafüzetet is kiadott Wrablanszky János zsolnai származású Esztergom főegyházmegyei káplán és áldozópap, mindegyiket

⁵⁹³ Ld. MOL, P 397, Acta Oec., fasc. 99. p. 231. A grófnő sasvári útjáról szóló számadásban a kiadások között szerepel: “nov. 2a - Sastyinban képekért, olvasókért 12 fl, 24 den.” (ld. MOL, P 1502, 151/1 3/a. Ezúton is köszönöm az adatokat Térdik Szilveszternek.) A zárandoklatról ld.: ÉBLE GÁBOR: *Károlyi Ferencz gróf és kora*. Bp. 1893, 409. A szerencsés megmenekülés alkalmából készítettet fogadalmi képet ld.: *Mariazell és Magyarország* 2004, kat. II–12.

⁵⁹⁴ Bp., Iparművészeti Múzeum, ltsz. 89.495.1, előképe: SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 1987, kat. 299.; ltsz. 88.267.1, előképe: SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 1987, kat. 305.

⁵⁹⁵ A műfajra vonatkozóan ld.: TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban*. In: *Néprajzi Értesítő LXXV.* (1993); U.ÖK: *Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században*. In: U.ÖK: *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*. Bp. 2002, 235–266.; MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT: *Mariazell a magyarországi ponyvairodalomban*. In: *Mariazell és Magyarország* 2004, 465–474.

a nagyszombati egyetemi nyomdánál.⁵⁹⁶ Az első általa összeállított imafüzet – mely 23 különböző néven szólítja meg és magasztalja Máriát – 1734-ben latinul, magyarul és szlovákul, majd 1735-ben németül is megjelent.⁵⁹⁷ Ezekben az években egy-egy újabb latin, német és szlovák nyelvű sasvári ponyvafüzetet is kiadott,⁵⁹⁸ majd 1735-ben a nagyszombati Szent Miklós-templomról is írt egy kegyhelyismertetőt.⁵⁹⁹ Figyelemre méltó, hogy ezen ponyvafüzetek egyike sem tartalmaz illusztrációt, szemben az alább bemutatandó anonim kiadványokkal, melyek kivétel nélkül – többnyire fametszetekkel – illusztráltak.

Wrablanszky első kiadványaival egy időben, 1734-ben Royer János Pál salzburgi származású pozsonyi nyomdász is kiadott egy magyar nyelvű sasvári ponyvafüzetet, mely a sasvári kegyszoborhoz szóló énekeket tartalmaz.⁶⁰⁰ A művet *ösze timporgálgató* (összeállító) ismeretlen komáromi szerző mindenképpen tanult, a zenéhez is értő egyházi személy lehetett, mivel a kiadvány elején az éneklés módjára vonatkozó pontos utasítások olvashatók, másrészt a ponyvafüzet minden ének kottáját is tartalmazza, ami ritka megoldás ebben a műfajban. Az instrukció szerint az énekek előadása a kántor (előénekes) és a nép váltakozó szövegmondására épült, s minden ének jellemző vonása a refrén. Az énekek a zarándoklat egyes fázisaihoz kapcsolódnak, így például a kegyhelyre érkezéskor a kegyszobrot az *Üdvözlő és könyörgő énekkel* köszöntötték, majd távozáskor a *Búcsúzó ének*et mondták. A kettő közé iktatott *Más ének* nem kapcsolódik közvetlenül a kegyhelyhez, központi témája a protestantizmus bírálata. A kiadvány utolsó lapját a kegyszobrot baldachin alatt ábrázoló fametszet illusztrálja.⁶⁰¹ Ehhez igen hasonló címlap-illusztrációval jelent meg egy impresszum nélküli, hasonló tartalmú szlovák nyelvű ponyvafüzet, vélhetően szintén a pozsonyi Royer-nyomdában.⁶⁰² 1737-ben az előző évben elhunyt Royer János Pál özvegye által vezetett nyomdában jelent meg a *Marianischer Pilgram* című

⁵⁹⁶ Wrablanszkyra vonatkozóan ld.: SZINYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete*. XIV. Bp. 1914, 1656.

⁵⁹⁷ WRABLANZKY, JOAN. BAPT.: *Devotio magnae Hungariae dominae, patronae haereditariae, beatae Mariae virginis dolorosae Saschiniensis thaumaturgae...* (16-r. 11 l.) Tyrnaviae, 1734, Leop. Berger. (OSZK 316.826)

WRABLANZKY JÁNOS: *Sas-vári Csuda-tevő Bóldog Asszony Tiszteletére szentelt Ájtatosság*. Nagyszombat, 1734. [24]

WRABLANZKY, JÁN KRSTITEL': *Pobožnost welkej kragini Uherkeg... Marye Panny boolestneg Ssasinskeg zazačneg... skrze...* W Trnave 1734, skrze Bergra. [6] lev. – 8° (ELTE EK, Ae 4496)

WRABLANZKY, JOHANN BAPT.: *Andachts-Verehrung der Grossen Frauen dess Königreichs Ungarn... Mariae zu Schoss-Berg*. Tyrn[au] 1735, Akad. Druck. [12] l. – 12 cm. (OSZK 81560, koll. 1)

⁵⁹⁸ WRABLANZKY, JOHANN BAPT.: *Übung die Schmerzhafte und Wunderthätige Seeligste Jungfrau Maria zu Schossberg zu verehren...* Tyrn[au] 1735, Akad. Druck. [12] l. – 12 cm. (OSZK 81560, koll. 2)

WRABLANZKY, JOAN. BAPT.: *Praxes calcuvi beatam Mariam Virginem Dolorosam Sás-váriensem thaumaturgam fidelium pietatis propositae per...* Tyrnaviae 1734, Typis Berger, 12r, 12 l. (ELTE EK Ac 5400)

WRABLANZKY, JÁN KRSTITEL: *Directorium porcessionale, aneb... Pannu Maryu Ssasjnskau...* W Trnawě 1737, Tisk. Berger. [8] lev. – 16 cm. (OSZK 319.650)

⁵⁹⁹ *Sanctissimae Deiparae, semper Virgini Thaumaturgae...* Tyrnaviae 1735; ld. SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *Idegen- és zarándokvezető könyvecské a nagyszombati Szent Miklós-templomban*. In: *Labor omnia vincit*. Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára. Bp. 2005, 55–57.

⁶⁰⁰ *Aitatos énekek, Mellyeket a sas-vári fájdalmas Szűz Mária csuda-tévő képéhez járuló Magyar Nemzetnek kedvéért ... Maria Híve ösze timporgálgatott Rév-Komáromban 1733. Esztendőben*. 1734 Pozsony, Royer János Pál (ELTE EK, I. 8r/148/1.)

⁶⁰¹ Vö. SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987, kat. 279.

⁶⁰² *Nowá pjeň k milostiweg Panně Maryi boolestneg, pri Ssasjtně...* h. n., é. n., ny. n. (OSZK Knyt. 2993) – címlap-illusztrációját ld. KNAPP–TÜSKÉS 2004, 119. kép.

ponyvafüzet, mely a sasvári mellett a pozsonyi trinitáriusok kegyképéhez, illetve a márvölgyi és a kismartoni kegyszoborhoz szóló imákat is tartalmaz. A címlap verzóját az előzőekhez hasonló, a sasvári kegyszobrot baldachin alatt ábrázoló fametszet illusztrálja.⁶⁰³ 1742-ben – immár a Royer örökösök által vezetett nyomdában – egy újabb magyar nyelvű sasvári ponyvafüzet jelent meg *Rövid sommácska...* címmel, mely a kegyszobor eredetének legendáját foglalja össze, a füzet végén *Ájtatos imádság Boldogságos Szűz Máriához és Szép üdvözlét Szűz Máriához* című imákkal.⁶⁰⁴ A címlap verzóját a kegyszobrot ábrázoló fametszet illusztrálja *Gnaden Bilt zu Sassin* felirattal, amihez ugyanazt a dűcot használták, mint az 1734-ben kiadott *Ájtatos énekek*hez, csupán a feliratot módosították, Schossbergről Sassinra változtatva a helynevet.

1735-ben ismeretlen helyen egy újabb német nyelvű, majd 1739-ben a soproni Rennauer-nyomdában szintén egy német nyelvű sasvári ponyvafüzet is megjelent, mindkettőt a kegyszobrot ábrázoló rész-, illetve fametszet illusztrálja.⁶⁰⁵ A műfaj konzervativizmusát jól érzékelteti, hogy a Rennauer-nyomdát felvásárló, bécsűjhelyi származású Sieß család nyomdája még évtizedekkel később, 1784-ben is az utóbbihoz teljesen hasonló fametszettel illusztrált címlappal jelentetett meg egy német nyelvű ponyvafüzetet.⁶⁰⁶ Ugyanez a kompozíció a fadűcök átvételével, illetve újrametszésével a magyaróvári Czéh-nyomdában még a 19. század közepén is használatban volt.⁶⁰⁷ Szót kell még ejtenünk a szakolcai Skarmitzl-nyomdáról is, mely a 18. század második felében több szlovák nyelvű sasvári ponyvafüzetet is kiadott.⁶⁰⁸ A többleveles ponyvafüzetek mellett számos egylapos, illusztrált imalap is megjelent a sasvári kegyszobor ábrázolásával, a Sasvári Szűzhöz szóló magyar, német vagy szlovák nyelvű könyörgéssel.⁶⁰⁹

A kultusz terjedését és a kegyszobor mindinkább sematizálódó ábrázolását a kultuszemlékek olyan populáris műfajaiig követhetjük nyomon, mint a kegyérmek, az üvegeképek, a kegyszobor népies másolatai, vagy a (holicsi) habán kerámiák, ezek részletes bemutatására azonban itt most nem vállalkozunk.⁶¹⁰ **(175, 176. kép)**

⁶⁰³ *Marianischer Pilgram deren in... Ungarn sich befindenden... Marianischen Oerthern*. Presburg 1737, Magdalena Royerin. [11] lev., 12" (ELTE EK, Ac 5396); SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP 1987, kat. 280. 1772-ben a Royer-nyomdát megvásárló Landerer Mihály változatlan formában, azonos címmel újra kiadta a művet.

⁶⁰⁴ *Rövid sommácska a fájdalmas és keserves Bódog Szűz Anya oszlopnak eredetéről, melyi Sacsinyban tiszteltetik az ájtatos keresztény hivatól*. (16-r. 12 l.) Posonyban, 1742, Royer Ny. (OSZK Hung e 1945)

⁶⁰⁵ *Kurze Beschreibung Von dem Ursprung Der Heiligen Statuen Der Schmerzhafften Mutter Gottes zu Sassing*. H. n. 1735 (ELTE EK, Ac 5500) **(8. kép)**; *Vier neue Marianische Wohlfahrt Lieder, zu dem... Gnaden-Orth Maria zu Schossberg, oder Ssasszin in Ungarn*. Oedenburg 1739, Philip Johann Rennauer. Ld. BORSA GEDEON – CSATKAI ENDRE: *Rennauer Fülp soproni nyomdájának munkái*. In: Soproni Szemle 15. (1961), 52–54.

⁶⁰⁶ *Ein Schönes Gebeth zu unser Lieben Frauen...* Oedenburg, 1784, (Ld. SZILÁRDFY 1984, 13.)

⁶⁰⁷ Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációjának mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekől. (Szerk. év bevez. tanulm. Helle Mária). Bp. 1998, IX, XXIV, XXXIV, XXXVI, XXXVII. tábla.

⁶⁰⁸ *Nábožná pjeň k neyswtěssý Panně Maryi Ssasiinské*. W Wherské-Skalyce [1761 után], T. Ssulce; *Pjeň nová k Panně Maryi Ssastjnskeg...* Uo. [1761 után]; *Nábožná pjeň...* W Uherské Skalicy 1790

⁶⁰⁹ SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP 1987, kat. 293, 312. SZILÁRDFY 1995, kat. 634.; egylapos szlovák nyelvű imalap, 104 × 186 mm, színezett rézmetszettel, a szerző gyűjteményében. **(174. kép)**

⁶¹⁰ A sasvári kegyérmekről ld.: GOHL ÖDÖN: *Magyar egyházi emlékérmek*. III. In: Numizmatikai Közlöny XI. (1912), 90–110., itt: 104–105.; LEOPOLD ANTAL: *Az Esztergomi Keresztény Múzeum kegyérmei és történeti érmei*. Esztergom 1930, 14–15.; az üvegeképekről: SZACSVAY ÉVA: *Üvegeképek*. Bp. 1996, kat. 61–63.; 65., 67–70.; a

ÖSSZEGZÉS

A sasvári kegyhely 18. századi története a pálos rend 1786. évi feloszlatásával, illetve II. Józsefnek a többnapos zárandoklatokat, majd a minden zárandoklatot betöltő rendeleteivel (1772, 1787) gyakorlatilag lezárul.⁶¹¹ A kegyhely barokk kori története tehát alig fél évszázadot ölel fel, de így is hű képet ad a barokk képkultusz rendkívül változatos megnyilvánulási formáiról, melyeket eme meglehetősen szerteágazó tanulmányban megkíséreltünk áttekinteni. Amint már a bevezetőben is hangsúlyoztuk, a sasvári kegyhely 18. századi kultusztörténetét mintegy esettanulmányként kívántuk bemutatni, mely rávilágít a barokk kori képtisztelet és a rendi önreprezentáció működési mechanizmusának sajátosságaira. Sasvár története természetesen sok szempontból egyedi és nem mondható tipikusnak, így csak korlátozott mértékben lehet belőle általános következtetéseket levonni. Kivételesnek mondható a renden belüli szerzetesépítész tervezői szerepe, amihez csak néhány további hazai szerzetesi templom (pl. a győri karmelita, a kolozsvári jezsuita, vagy a nyitrai piarista templom) építéstörténete szolgál párhuzamként, de egészen rendkívüli a templom építészeti kialakításában a jezsuita rendi építészethez való igazodás és a tudatos „rómaizálás”. A kor többi magyarországi zárandokhelyéhez viszonyítva különösen a kegyhely uralkodói támogatása jelent egyéni színezetet, melynek révén a templom különleges minőségű művészeti produktumokkal gazdagodott. Ezek között első helyen említendő a hajó boltozatának minden históriát nélkülöző, a Pietà-kegyszoborhoz kapcsolódó, krisztológiai tárgyú freskóciklusa, melynek a fővállalkozója a lotaringiai származású udvari architektúrafestő Jean-Joseph Chamant volt, a figurális kompozíciók pedig Josef Ignaz Mildorfernek tulajdoníthatók. Az oldalkápolnák freskóinak kivitelezésében Mildorfer mellett feltehetően Johann Lucas Kracker is bekapcsolódott. E két utóbbi mestertől származik három oldalkápolna oltárképe is, míg további két kép festője még meghatározásra vár. Ugyancsak a Habsburg mecenatúra eredményeként jött létre a Nicolaus Paccassi, illetve Franz Anton Hillebrandt által tervezett, *theatrum sacrum* jellegű főoltár, illetve a szentély két oldalán kialakított uralkodói oratórium, mely az összetett építészet-ikonológiai tartalmú műfaj egyetlen hazai emléke. A kegyhely támogatásában a társadalom középső rétegei is jelentős szerepet játszottak, elsősorban a mellékoltárok címereik által is reprezentált donátoraként, de a források számos további mecénás nagy összegű adományairól is tanúskodnak. Ugyancsak a középnemesi réteg mecenatúrájával, illetve a kultusz rendi támogatásával függ össze az ország különböző részein fellelhető kultuszemlékek gazdag és változatos együttese, mely a sasvári Pietà 18. század közepén rendkívüli dinamikával felívelő kultuszáról is tanúskodik. A kultusz populáris rétegéről és annak volumenéről elsősorban az évi

kegyszobor másolatairól: KLAUDIA BUGANOVÁ: *Piety - sochy bolestného okruhu zo zbierkového fondu ľudového výtvarného umenia Východoslovenského múzea v Košiciach*. In: *Historica carpatica* 27–28. (1996–97), 63–74.; a habán kerámiákról: KATONA IMRE: *A késő-habán kerámia és a XVIII. századi fajansz néhány kérdése*. In: *MÉ XXII*. (1973) 233–253.

⁶¹¹ A rendfeloszlatásra vonatkozóan ld.: VELLADICS MÁRTA: *Szerzetesrendi abolíció Magyarországon. (1782–1790)*. In: *Levéltári közlemények*, 71. (2000), 33–52.

közel százezer zárandokról tudósító források alapján alkothatunk képet, a kegyhely „népi” kultuszának tárgyi emlékei azonban a szentképektől és ponyvafüzetektől eltekintve inkább csak a 19–20. századból maradtak fenn.

A sasvári Pietà kultusza tehát a 18. században a társadalom minden rétegét átfogta, s mélyen begyázódott a barokk kultúrába. A kultusz mechanizmusát a pálosok rendkívül differenciált eszközökkel tartották működésben, a kép tisztelete pedig igen változatos formákban jutott kifejezésre. A kultusz különböző rétegeinek és megnyilvánulási formáinak áttekintésével arra szerettünk volna rávilágítani, hogy a kegyzsobor tiszteletével összefüggő művészeti produktumok együttesének hátterében a kultusz összetett mechanizmusa áll, s hogy a képtisztelet vizualizációja és egyéb kifejezőeszközökkel történő megjelenítése különböző tárgytípusok, műfajok és szokások rendszer-szerűen egymásra épülő eszköz-készletén keresztül történt, mely más kegyhelyeken is hasonló minták és hasonló mechanizmus szerint szerveződött, amint azt Mariazzel példáján is láthattuk.

A kegyhely barokk kultuszának, a kultusz vizuális megjelenési formáinak vizsgálata elméleti és módszertani tanulságokkal is szolgálhat. A Kracker életművét tárgyaló kötet bevezetőjének a művészmonográfiák létjogosultságát felvető kérdése a kegyhely-monográfiák nem kevésbé régimódi műfajára is vonatkoztatható, s válaszuk épp azért igenlő, mert úgy hisszük, hogy a válságokkal küzdő művészettörténet-írás jelenkori útkeresései közepette a társtudományokra támaszkodva találhat kiutat, s nemcsak szemléletében és módszereiben újulhat meg, hanem kutatási területét is kitérítítheti. Épp ezért igyekeztünk a kegyhely-monográfia hagyományos műfajának keretein belül olyan új szemléletű megközelítésmódot alkalmazni, mely kapcsolódik a képeket és általában a vizualitást mindinkább a szociokulturális kontextus összefüggésében tárgyaló, erősen antropológiai szemléletű kutatási irány-zathoz.⁶¹²

⁶¹² Ld. pl.: BAXANDALL, MICHAEL: *Reneszánsz szemlélet, reneszánsz festészet*. Bp. 1986; FREEDBERG i.m. (ld. 15. jegyz.); BELTING, HANS: *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Bp. 2003; az angolszász területen *visual studies*ként ismert (vizuális) antropológiai kép-kutatásról összefoglalóan. ld.: SERFŐZŐ SZABOLCS: *Néprajz és képhagyomány, avagy néprajzi képtudomány*. (H. Gerndt – M. Haibl, Hrsg.: *Der Bilderalltag. Perspektiven einer volkswissenschaftlichen Bildwissenschaft*. Münster 2005) [recenzió] In: *Tabula*, 2006/2, 306–313.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

INTÉZMÉNYEK ÉS GYŰJTEMÉNYEK

ELTE EK	ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
ÖStA HHStA	Österreichisches Staatsarchiv, Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv

FOLYÓIRATOK, PERIODIKÁK

AH	Ars Hungarica
AHA	Acta Historiae Artium
Bp.	Budapest
MÉ	Művészettörténeti Értesítő

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

AGGHÁZY 1936	AGGHÁZY MÁRIA: <i>Adatok a pálosok XVIII. századi művészi tevékenységéhez.</i> In: <i>Archaeologiai Értesítő</i> XLIX. (1936) 96–104.
ANDORNÉ TÓBIÁS 1974	ANDORNÉ TÓBIÁS JUDIT: <i>A XVII-XVIII. századi Magyarország barokk templomépítészetének szerkezeti kialakulása és fejlődése.</i> In: <i>Építés - Építészettudomány</i> VI. (1974) 341–384.
ANNALIUM	<i>Annalium Eremi-Coenobitorum ordinis monachorum S. Pauli primi eremitae sub Regula Divi P. Augustini Deo famulantum Volumen tertium quo ab Anno 1727 ad annum 1774 ejusdem Proto-Eremitici ordinis Progressus...</i> Kézirat, Központi Szeminárium Könyvtára, Budapest
AP	<i>Acta Paulinorum (Acta Generalia)</i> tom. I–X., kézirat, 1640–1770. ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, Ab 154
BÁLINT–BARNA 1994	BÁLINT SÁNDOR – BARNA GÁBOR: <i>Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.</i> Bp. 1994
Barock 1999	<i>Barock. Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich.</i> Band IV. (Hrsg. LORENZ, H.) München – London – New York 1999
Barok 1998	<i>Dejiny slovenského výtvarného umenia – Barok.</i> (szerk. RUSINA, I.) Bratislava 1998 (a kötett német nyelvű CD-ROM változata: <i>Lux in tenebris. Barock in der Slowakei und sein mitteleuropäisches Kontext.</i> Bratislava 2001)

BENGER: <i>Annales</i>	BENGER, NICOLAUS: <i>Annales Ordinis S. Pauli Primi Eremitae</i> (1727–1743) OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 2023.
BÍRÓ 1932	BÍRÓ JÓZSEF: <i>Nagyvárad barokk és neoklasszikus emlékei</i> . Bp. 1932
BOTEK 2003	BOTEK, ANDREJ: <i>Bazilika Šaštíne. Nové poznatky o výzdobe bočních kaplínek</i> . In: <i>Pamiatky a múzeá</i> 2003/4, 7–15.
<i>Catalogus paulinorum</i>	<i>Catalogus paulinorum ab anno 1647 usque ad annum abolitionis 1786</i> (OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 2024)
CINCÍK 1938	CINCÍK, JOZEF: <i>Barokové fresky Jeana Josepha Chamanta a Antona Fr. Maulbertscha na Slovensku</i> . Turc sv. Martin 1938
CINCÍK 1938b	CINCÍK, JOZEF: <i>Pútnický kostol a kláštor v Sastíne. Máert umelecko-historický</i> . Vydanie Ústavu Saleziánov v Sastíne. 1938
CORETH 1982	CORETH, ANNA: <i>Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock</i> . Wien 1982 ²
DAP	<i>Documenta Artis Paulinorum. A Magyar rendtartomány kolostorai</i> . I–III. A MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. X, XIII, XIV. Bp. 1976
FLEISCHER 1932	FLEISCHER, JULIUS: <i>Das Kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlambücherin den staatlichen Archiven Wiens von 1702 bis 1790</i> . Wien 1932
GALAVICS 2004	GALAVICS GÉZA: <i>Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában</i> . In: <i>MÉ</i> LIII (2004) 53–80.
GARAS 1955	GARAS KLÁRA: <i>Magyarországi festészet a XVIII. században</i> . Bp. 1955
GARAS 1981	GARAS KLÁRA: <i>Unbekannte Fresken von Josef Ignaz Mildorfer</i> . In: <i>Mitteilungen der Österreichischen Galerie</i> , 68/69. (1980/81), 93–131.
GARAS 1984	GARAS KLÁRA: <i>Anna Petrová-Pleskotová: Malíarstvo 18. storičia na Slovensku</i> . Bratislava 1983 (recenzió) <i>MÉ</i> 1984, 178–187.
JÁVOR 2004	JÁVOR ANNA: <i>Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában</i> . Bp. 2004
<i>Die Jesuiten in Wien</i>	<i>Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der "Gesellschaft Jesu" in 17. und 18. Jahrhundert</i> . (Hrsg.: Karner, H. – Telesko, W.) Wien 2003
JORDÁNSZKY 1836	JORDÁNSZKY ELEK: <i>Magyar Országban, 's az ahhoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása</i> . Pásonban 1836. Reprintkiadás: Bp. 1988
KELÉNYI 1976	KELÉNYI GYÖRGY: <i>Franz Anton Hillebrandt</i> . Bp. 1976 (Művészettörténeti Füzetek 10.)

- KHEVENHÜLLER KHEVENHÜLLER-METSCH, JOHANN JOSEPH: *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, Kaiserlichen Obersthofmeisters, 1742–1776*. Bd. 1–7. (Hrsg. R. Khevenhüller-Metsch, H. Schlitter) Wien 1907–1925; Bd. 8 (Hrsg. M. Breunlich-Pawlik, H. Wagner). Wien 1972. [I. (1742–1744) 1907; II. (1745–1749) 1908; III. (1752–1755) 1910; IV. (1756–1757) 1914; V. (1758–1759) 1911; VI. (1764–1767) 1917; VII. (1770–1773) 1925; VIII. (1774–1780) 1972]
- KISBÁN 1940 KISBÁN EMIL: *A magyar pálosrend története*. I–II. Bp. 1938, 1940
- KNAPP–TÜSKÉS 2004 KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR: *Populáris grafika a 17–18. században*. Bp. 2004
- Lothringens Erbe* 2000 Lothringens Erbe. Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) und sein Wirken in Wirtschaft und Kunst der Habsburgermonarchie. (Hrsg. Zedinger, R.) St. Pölten 2000
- Magyar Országának...* 1751 *Magyar Országának Jeles tiündökléssel Fel-tetszett Uj Csillaga Az az A'... Sasvári B. Szűz Mária... Szent Képénél, csuda-tévő eredetinek első esztendeiben, minémű csudálatos jelekkel... tiündöklött-légyen*. Nagyszombatban 1751
- Mariazell és Magyarország* 2004 *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. (Szerk. FARBAKY PÉTER – SERFÖZŐ SZABOLCS) Bp. 2004.
- Martinsdom* 1990 ŽÁRY, JURAJ – BAGIN, ANTON – RUSINA, IVAN – TORANOVÁ, EVA: *Der Martinsdom in Bratislava*. Bratislava 1990
- MATEJKA 1843 MATEJKA JÓZSEF: *Mária zarándoka. A Magyarországi Sásvári [sic!] kegyelemkép eredete*. Nagyszombat 1843
- MEDVECKÝ 2003 MEDVECKÝ, JOZEF: *Šaštínska bazilika a jej baroková umelecká výzdoba*. In: *Pamiatky a múzeá* 2003/1, 2–9.
- MEMORABILIA *Memorabilia venerabilis conventus Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae thaumaturgae dolorosae beatae virginis Mariae Sassiniensis a 1. July 1760. usque 20. Septembris 1764*. OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 1138
- MOJZER 1989 MOJZER MIKLÓS: *Egy jelmezes mecénás: Esterházy Imre hercegprímás*. In: *Sub Minervae nationis praesidio*. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Bp. 1989, 64–70.
- MOLNÁR 1981 MOLNÁR ISTVÁN: *Tüskevár barokk kori emlékeinek története*. MÉ XXX. (1981) 23–38.
- PADÁNYI 1746 *Esther id est Occulta Abscondita, az az a Mennyei Sugarlásoknak... tárháza. Ugy-mint... Esterházi Imre...kit midőn... testi romlandóságnak helyére el tennének... Padányi Bíró Márton Weszprimi püspök... ezen együgyű beszéddel el késért. Posony Várasában, Szent Márton püspök templomában, Boldog Aszszony Havának 19dik napján 1746dik esztendőben*. Posonban, Royer Ny. OSZK 296.746

- A pálosok sassini kincseinek jegyzéke... A pálosok sassini kincseinek jegyzéke 1782-ben. I –IV. In: Egyházművészeti Lap V. (1884), 19–23., 40–46., 79–84., 114–118.*
- PAPCO 2003 PAPCO, JÁN: *Rakúsky barok a Slovensko. Österreichisches Barock und die Slowakei.* I–II. Bojnice 2003
- PÁSZTOR 1943 PÁSZTOR LAJOS: *A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században.* In: Regnum 1943, 563–600
- Pest megye műemlékei* 1958 *Pest megye műemlékei.* I–II. (Szerk. DERCSENYI DEZSŐ) Bp. 1958. (Magyarország műemléki topográfiája V.)
- RÓZSA 1988 RÓZSA, GYÖRGY: *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen.* In: AHA XXXIII. (1987–88) 257–289.
- RÓZSA 1998 RÓZSA GYÖRGY: *Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából.* Bp. 1998 (Művészettörténeti füzetek 25.)
- Rövid sommácska... 1742* *Rövid sommácska a fájdalmas és keserves Bóldog Szűz Anya oszlopnak eredetéről, mely Sacsinyban tiszteltetik az ájtatos keresztény hívektől.* (16-r. 12 l.) Posonyban, 1742, Royer Ny. (OSZK Hung e 1945)
- SCHMIDT 1929 SCHMIDT, JUSTUS: *Die Alte Universität in Wien und ihr Erbauer Jean Nicolas Jadot.* Wien-Leipzig 1929
- STADELMANN 2004 STADELMANN, CHRISTIAN: *A Habsburgok Mariazellben.* In: *Mariazell és Magyarország 2004*, 171–185.
- SÚPIS *Súpis pamiatok na Slovensku.* I–III. (Red. GÜNTHEROVÁ, ALŽBETÁ) Bratislava 1967–1969
- SZILÁRDFY 1984 SZILÁRDFY ZOLTÁN: *A barokk szentképek Magyarországon.* Bp. 1984
- SZILÁRDFY 1995 SZILÁRDFY ZOLTÁN: *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből.* I. 17–18. század. Szeged 1995. (Devotio Hungarorum 2.)
- SZILÁRDFY 2003 SZILÁRDFY ZOLTÁN: *A pálos rend két kegyképe: A Czesztochowai és Sasvári Boldogasszony.* In: *Uő.: Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok.* Bp. 2003, 117–123.
- SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987 SZILÁRDFY ZOLTÁN – TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről.* Bp. 1987
- TÜSKÉS 1993 TÜSKÉS GÁBOR: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében.* Bp. 1993
- TÜSKÉS–KNAPP 2001 TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Népi valláosság Magyarországon a 17–18. században.* Bp. 2001
- VOREAUX 1999 VOREAUX, GÉRARD: *Jean-Joseph Chamant.* In: *Lotharingia. Archives lorraines d'archéologie, d'art et d'histoire.* IX. (1999), 229–243.

KÉPJEGYZÉK

(A képeket ld. a disszertációhoz mellékelt CD-n)

1. A sasvári kegyeszobor
2. A sasvári kegyeszobor koronák és sugárkoszorú nélkül (a szerző rekonstrukciója)
3. A sasvári Pietà oldalnézetből
4. Pietà-szobor Keszthelyről, 1500 k., Budapest, Magyar Nemzeti Galéria
5. A boroszlói (Wrocław) Homok-szigeti Szűz Mária-templomból származó Pietà, 1400 körül, Wrocław, Muzeum Narodowe
6. Czobor Imre vörösmárvány sírköve, 1581, Sasvár, volt pálos kolostor
7. Háromszög alaprajzú képház a sasvári volt pálos templom keleti oldalán
- 7/a. Háromszög alaprajzú kápolna (*Fiberkapelle*), 1709, Oberlaa
8. A sasvári kegyeszobor az első, fából készült kápolna ábrázolásával. Rézmetszet, 1735 (*A Kurze Beschreibung...* (H.n. 1735) c. kegyhelyismertető kiadvány illusztrációja)
9. A búcsúszentlászlói barokk búcsújáró templom középkori szentélye
10. A sasvári volt pálos templom és kolostor dél-nyugat felőli nézete
11. A sasvári volt pálos templom és kolostor homlokzata (archív felvétel)
12. A sasvári volt pálos templom és kolostor, illetve környezetének helyszínrajza
- 12/a. A sasvári volt pálos templom és kolostor (légifelvétel)
13. Pince a kolostor épülete alatt
14. A kolostor belső udvara
15. A kolostor bejárata – részlet
16. Vépi Máté: A pécsi volt pálos kolostor és templom tervrajza, lavírozott tus, 1740, Magyar Országos Levéltár, T 16/6
17. Vépi Máté: A nagyszombati volt pálos kolostor és templom átépítésének tervrajza, lavírozott tus, 1745, Magyar Országos Levéltár, T 16/7
18. Vépi Máté: A túskevári volt pálos kolostor tervrajza, lavírozott tus, 1743, Magyar Országos Levéltár, T 16/8
19. A sasvári pálos templom és kolostor alaprajza, 1746, Národní archiv, Praha / Slovenský národný archiv, Bratislava (?) (lappang)
20. A sasvári pálos templom és kolostor 1746-os alaprajzának felirata
21. Joseph Jäger: A sasvári Pietà-kegyeszobor a templom és a kolostor látképeivel, rézmetszet, 1746 (?) (*A Novum Sidus Hungariae...* [Tyrnaviae, 1746] c. mirákulumoskönyv címlapelőzéke)
22. A 21. kép részlete
23. a: Róma, Il Gesù; b: Bologna, Santa Lucia (volt jezsuita) templom; c: Sasvár, volt pálos templom, alaprajz
24. A sasvári, ill. a pesti volt pálos templom, valamint a kalocsai székesegyház alaprajza
25. Nagyváradi, volt pálos templom, alaprajz
26. Nagyváradi, volt pálos templom, hajó
27. Sasvár, volt pálos templom, homlokzat

28. A templomhomlokzat eredeti formájának rekonstrukciója az egyszintes tornyokkal (a szerző rekonstrukciója), ill. a homlokzat jelenlegi formája
29. Boldogasszony, ferences templom, homlokzat (Francesco Martinelli, 1695–1702)
30. Nagyvárád, pálos templom, homlokzat (Vépi Máté, 1740–1772 előtt)
31. A nagyszombati pálos templom Vépi Máté által tervezett homlokzata, lavírozott tus, 1745 (a szerző rekonstrukciója)
32. Eger, minorita templom, homlokzat (Kilian Ignaz Dientzenhofer, 1757–73)
33. Róma, Il Gesù, homlokzat (Giacomo della Porta, 1575–84)
34. Róma, Santa Susanna, homlokzat (Carlo Maderno, 1597–1603)
35. Róma, Sant’ Andrea della Valle, homlokzat (Carlo Rainaldi, 1656–65)
- 35/a Róma, Sant’ Andrea della Valle, homlokzat tervrajza (Carlo Maderno, 1608)
36. Róma, Santa Maria in Campitelli, homlokzat (Carlo Rainaldi, 1663–67)
37. Róma, Sant’ Ignazio, homlokzat
38. Fulda, dóm, homlokzat (Johann Dientzenhofer, 1704–1712)
39. Milánó, San Fedele, homlokzat (Pellegrino Tibaldi, 1559), rézmetszet, Andrea Pozzo: *Perspectivae pictorum atque architectorum...* I–II. (Roma, 1693, 1700), II. köt. 93. kép
40. Milánó, San Fedele, homlokzat, ill. Sasvár, volt pálos templom, homlokzat
41. Sasvár, volt pálos kolostor, homlokzat (részlet)
42. Róma, S. Giovanni Battista dei Fiorentini, homlokzat (Alessandro Galilei, 1734–37)
43. Pécs, volt pálos templom, homlokzat (Vépi Máté, 1740–1756)
44. Sasvár, volt pálos templom, hajó
45. Sasvár, volt pálos templom, szentély
46. Sasvár, volt pálos templom, hajó a szentély felől
47. Sasvár, volt pálos templom, a szentély keleti fala
48. Sasvár, volt pálos templom, főoltár
49. Sasvár, volt pálos templom, orgonakarzat
50. Budapest, volt pálos (egyetemi) templom, hajó
51. Kalocsa, székesegyház, hajó
52. Sonntagberg, bazilika, hajó
53. Róma, Il Gesù, hajó
54. Róma, Sant’ Andrea della Valle, hajó
55. Róma, Il Gesù, ill. Sant’ Andrea della Valle, hosszmetszet (rézmetszet, Giovanni Giacomo de Rossi: *Insignium Romae Templorum prospectus exteriores interioresque cum planis ac mensuris*, Romae, 1684)
56. Róma, Sant’ Ignazio, hajó
57. a: Róma, Il Gesù; b: Róma, S. Andrea della Valle; c: Róma, S. Ignazio; d: Sasvár, volt pálos templom, hosszmetszet (utóbbi axonometrikus rajz, a szerző felvételezése)
58. Róma, Sant’ Ignazio, hosszmetszet (rézmetszet, Andrea Pozzo: *Perspectivae pictorum atque architectorum...* I–II. (Roma, 1693, 1700), I. köt. 94. kép)
59. Róma, San Pietro, hajó
60. Róma, Santi Apostoli, hajó

61. Centrális alaprajzú templom ideálterve, hosszmetszet (rézmetszet, Andrea Pozzo: *Perspectivae pictorum atque architectorum*... I–II. (Roma, 1693, 1700), II. köt. 89. kép)
62. Sasvár, volt pálos templom, pilaszterfejezet, ill. Giacomo Barozzi da Vignola: *Le Regole delli cinque ordini*, kompozit fejezet rajza)
63. Sasvár, volt pálos templom, a hajó boltozatának freskói (a szerző rekonstrukciója)
64. Sasvár, volt pálos templom, az Atyaisten dicsősége (freskó a szentély boltozatán)
65. Sasvár, volt pálos templom, Veronika kendője (freskó a hajó boltozatán)
66. Sasvár, volt pálos templom, A Szent Kereszt diadala (freskó a hajó boltozatán)
67. Sasvár, volt pálos templom, látszatkupola (freskó a hajó boltozatán)
68. Sasvár, volt pálos templom, az Ecclesia (Eukarisztia) allegóriája (freskó a hajó boltozatán)
69. Sasvár, volt pálos templom, zenélő angyalok (freskó az orgonakarzat boltozatán)
70. Sasvár, volt pálos templom, egyháziak portréi (freskó a hajó boltozatán)
71. J. M. Rottmayr: Krisztus megdicsőülése, mennyezetkép, Maria Lanzendorf, zárándoktemplom, 1945-ben megsemmisült (archív felvétel)
72. P. Troger: Mennyei glória, Maria Dreieichen, zárándoktemplom, kupolafreskó
73. Sasvár, volt pálos kolostor, Noé égő áldozata a vízőzön után, falkép
74. Sasvár, volt pálos kolostor, az egykori refektórium ajtókerete
75. J. I. Mildorfer: Mennyei glória, Hafnerberg, zárándoktemplom, kupolafreskó
76. J. I. Mildorfer: Mária mennybevétele, Milotice, Serényi-kastély, kápolna mennyezetképe
77. J. I. Mildorfer: Krisztus mennybemenetele, 1754, Pápa, kastélykápolna mennyezetképe
78. P. Troger: Az Atya dicsősége (Altenburg, bencés apátsági templom, részlet); Az Atya dicsősége, Sasvár, volt pálos templom, részlet; J. I. Mildorfer: Krisztus mennybemenetele, 1754, Pápa, kastélykápolna, részlet; J. I. Mildorfer: Szent István ország-felajánlása, Fertőd, kastélykápolna, részlet
79. Mildorfer: Szent István ország-felajánlása, Fertőd, kastélykápolna, részlet; Az Atya dicsősége, Sasvár, volt pálos templom, részlet
80. P. Troger: Tömjénezőt tartó angyal, vázlatrajz; az Eukarisztia allegóriája, Sasvár, volt pálos templom, hajó mennyezetfreskója, részlet; J. I. Mildorfer: Krisztus mennybemenetele, 1754, Pápa, kastélykápolna, mennyezetfreskó, részlet
81. P. Troger: Zenélő angyalok, 1748/50, Brixen (Bressanone), dóm, orgonakarzat, mennyezetfreskó; Zenélő angyalok, Sasvár, volt pálos templom, orgonakarzat, mennyezetfreskó
82. P. Troger: A Szent Kereszt diadala, 1722, Caldaro, kálváriahegyi templom, szentélyfreskó; a Szent Kereszt diadala, Sasvár, volt pálos templom, hajó mennyezetfreskója, részlet; J. I. Mildorfer: Mennyei glória, Hafnerberg, zárándoktemplom, kupolafreskó, részlet
83. Sasvár, volt pálos templom, a hajó figurális mennyezetfreskói
84. Veronika kendője, Sasvár, volt pálos templom, hajó mennyezetfreskója; J. L. Kracker: Allegória Krisztus szenvedésének eszközeivel, 1766, Nova Říše, Szent Péter- és Pál-templom, Szent Kereszt-kápolna, mennyezetfreskó
85. Az Atya dicsősége, Sasvár, volt pálos templom, szentély mennyezetfreskója (részlet); J. L. Kracker: Szent Miklós megdicsőülése, 1761, Prága, kisoldali Szent Miklós templom, hajó mennyezetfreskója (részlet)

86. Sasvár, volt pálos templom, Nepomuki Szent János-kápolna, baloldali oldalfal
87. Sasvár, volt pálos templom, Nepomuki Szent János-kápolna, oldalfalak grisaille freskói (Johanna királyné gyónása; Nepomuki Szent János holttestének megtalálása)
88. Sasvár, volt pálos templom, Remete Szent Pál-kápolna, oldalfalak grisaille freskói (Remete Szent Pál és Szent Antal; Remete Szent Pál halála)
89. Remete Szent Pál és Szent Antal; Remete Szent Pál halála, rézmetszet (MATHIAS FUHRMAN: *Decus solitudinis...* Viennae 1732, 86–87., ill. 118–119. oldalak közötti metszetek)
90. J. L. Kracker: Remete Szent Pál megdicsőülése, mellékoltárkép, 1757, részlet, Sasvár, volt pálos templom, Remete Szent Pál-kápolna; a kápolna oldalfali freskójának részlete (Remete Szent Pál halála)
91. Sasvár, volt pálos templom, Remete Szent Pál-kápolna, oldalfal grisaille freskója; Prága, kisoldali Szent Miklós templom, karzat mennyezetfreskója (részlet)
92. Sasvár, volt pálos templom, oldalkápolnák mennyezetfreskói
93. Sasvár, volt pálos templom, Nepomuki Szent János-kápolna, mennyezetfreskó
94. Sasvár, volt pálos templom, Remete Szent Pál-kápolna, mennyezetfreskó
95. Sasvár, volt pálos templom, Nepomuki Szent János-kápolna, mennyezetfreskó, részlet (grisaille nőalakok)
96. Sasvár, volt pálos templom, Nepomuki Szent János-kápolna, mennyezetfreskó, részlet (angyalfej)
97. Lajos Vilmos badeni őrgróf a Nagy Konstantinként ábrázolt Lipót császár előtt, Stift Altenburg, Winterprälatur, mennyezetfreskó, 1705
98. Sasvár, volt pálos templom, Nepomuki Szent János-kápolna, mennyezetfreskó és díszítőfestés; Prága, kisoldali Szent Miklós templom, karzat mennyezetfreskója
99. Sasvár, volt pálos templom, Szent József-kápolna, mennyezetfreskó
100. Sasvár, volt pálos templom, Szent Anna-kápolna, mennyezetfreskó
101. Sasvár, volt pálos templom, Szent József-kápolna, mennyezetfreskó, részlet; Prága, kisoldali Szent Miklós templom, karzat mennyezetfreskója
102. Sasvár, volt pálos templom, Órangyal-kápolna, baloldali oldalfal freskója (Tóbiás és Rafael arkangyal)
103. Sasvár, volt pálos templom, Órangyal-kápolna, jobboldali oldalfal freskója (Angyali üdvözet)
104. Sasvár, volt pálos templom, Órangyal-kápolna, mennyezetfreskó
105. Sasvár, volt pálos templom, Szent Ágoston-kápolna, baloldali oldalfal freskója (Szent Ágoston megtérése)
106. Sasvár, volt pálos templom, Szent Ágoston-kápolna, jobboldali oldalfal freskója (Szent Ágoston és a tengert kagylóval kimerni szándékozó gyermek)
107. Sasvár, volt pálos templom, Szent Ágoston-kápolna, mennyezetfreskó
108. Látszatkupola, Sasvár, volt pálos templom, hajó mennyezetfreskója, részlet
109. Látszatarchitektúra, Sasvár, volt pálos templom, hajó és szentély mennyezetfreskója; látszatkupola perspektivikus rajza (rézmetszet, Andrea Pozzo: *Perspectivae pictorum atque architectorum...* I–II. (Roma, 1693, 1700), I. köt. 91. kép)
110. Sasvár, volt pálos templom, látszatarchitektúra (freskó az orgonakarzat falán)
111. Sasvár, volt pálos templom, hajó mennyezetfreskói; Jászó, premontrai templom, szentély mennyezetfreskója; Nova Říše, Szent Péter- Pál-templom, Szent Kereszt-kápolna, mennyezetfreskó
112. Holics, kastélykápolna

113. Díszítőfestés a hajó boltozatán, Sasvár, volt pálos templom
114. A Szent József-kápolna oldalfalának díszítőfestése, Sasvár, volt pálos templom
115. Díszítőfestés motívumai, Sasvár, volt pálos templom
116. Illuzionisztikus ablak, Sasvár, volt pálos templom; Gács (Halič), Forgách-kastély, díszterem
117. Remete Szent Pál-, ill. Szent József-mellékoltár, Sasvár, volt pálos templom
118. J. L. Kracker: Remete Szent Pál megdicsőülése, mellékoltárkép, 1757, Sasvár, volt pálos templom
119. Paul Troger: Szent püspök apoteózisa, olajvázlat, 1730/31, Kitzbühel, magángyűjtemény
120. Mária a gyermek Jézussal és Remete Szent Pállal, olaj, vászon, 1760 k., Sasvár, volt pálos templom
121. Aquinói Szent Tamás, olaj, vászon, 1760 k., Sasvár, volt pálos templom
122. J. L. Kracker: Nepomuki Szent János megdicsőülése, mellékoltárkép, 1757, Sasvár, volt pálos templom
123. Pietro Monaco: Nepomuki Szent János megdicsőülése, rézmetszet, 1735 k.
124. Nepomuki Szent János, mint a rágalom ellen oltalmazó patrónus, rézmetszet, 1750 k.
125. J. L. Kracker: Nepomuki Szent János megdicsőülése, 1761, Prága, kisoldali Szent Miklós templom,
Nepomuki Szent János-kápolna mennyezetképe
126. J. I. Mildorfer: Szent Család, mellékoltárkép, 1764, Sasvár, volt pálos templom
127. J. I. Mildorfer: Szent József halála, mellékoltárkép, 1756, Dub nad Moravou, zárándoktemplom
128. Mária neveltetése, mellékoltárkép, 1772, Sasvár, volt pálos templom
129. Őrangyal-oltár, 1770 k., Sasvár, volt pálos templom
130. Tóbiás és Rafael arkangyal, olaj, vászon, 1757 k., Sasvár, volt pálos templom
131. Szent Ágoston-kápolna, Sasvár, volt pálos templom
132. J. L. Kracker: Boldog Báthori László portréja, olaj, vászon, 1757 k.
133. A sasvári kegyoltár 1762-ben (rézmetszet); a főoltár jelenlegi formája
134. Innsburck, Hofkirche, főoltár, Nicolaus Paccassi, 1758
135. A sasvári főoltár átalakításának tervrajza, F. A. Hillebrandt, 1769/70, Národní archiv, Praha / Slovenský
národný archív, Bratislava (?) (lappang)
136. Sasvár, volt pálos templom, főoltár
137. Uralkodói oratórium ablakának dekorációja, 1770, Sasvár, volt pálos templom
138. Orgonakarzat mellvédje, 1771, Sasvár, volt pálos templom
139. Szószék, 1771, Sasvár, volt pálos templom
140. Ezüst gyertyatartó, 18. sz. vége, Sasvár, volt pálos templom
141. Maria Terézia által adományozott ezüst lámpás, 1746, Mariazell, Bazilika, Schatzkammer
142. Galgóci fogadalmi kép, olaj, vászon, 1761, Sasvár, volt pálos templom
143. A sasvári Pietà Sasvár látképével, rézmetszet, 1760 k., Sebastian Zeller (címlapelőzők: *Neuer Stern im
Königreich Hungarn...* Pressburg, é.n.)
144. A sasvári Pietà, olaj, fa, 1748, Celldömölk, plébániatemplom
145. A kegyeszobor translációja alkalmából 1762-ben állított diadalkapuról származó feliratos kartus, Sasvár,
volt pálos templom
146. A sasvári kegyeszobor másolata, 1736, Nagyvárád, volt pálos templom

147. A sasvári Pietà, olaj, vászon, 1737, Nagyvárád, volt pálos templom
148. Pietà-oltár, 1737, Nagyszombat, volt pálos templom
149. Pietà-oltár, 1744, Budapest, egyetemi (volt pálos) templom
150. Pietà-oltár, 1740 k., Szokolca (Skalica), volt pálos templom
151. Podhorszky Lőrinc tézislapja, rézmetszet, Philip Christian Rugendas, 1748, Mezzotinto, 112·71,5 cm, Fürstlich Esterházyische Sammlungen, Burg Forchtenstein (Fraknó)
152. A sasvári Pietà mint a kegyelem és bölcsesség forrása a kilenc műzsával, rézmetszet, 1734, Andreas és Josef Schmutzer (címlapelőzők: ÁRVAY, GEORGIUS: *Venae poeticae... 1734*, Tyrnaviae)
153. Pietà-oltár, 1750 k., Segesd, Szentkút-kápolna
154. A budai Szent Anna-templom Pietà-kegyképe, olaj, vászon, 18. sz. vége, átfestve
155. A budai Szent Anna-templom Pietà-kegyképe, rézmetszet, 1808, Binder János Fülöp
156. Pietà-oltár, Üröm, plébániatemplom
157. Pietà-oltár, Beckó (Beckov), plébániatemplom
158. Pietà-szobor a nagytopolcsányi (Topol'čany) plébániatemplom, főoltárán
159. A sasvári Pietà a kegykápolna látképével, olaj, vászon, 1750 k., Kéthely, plébániatemplom
160. A sasvári Pietà, olaj, vászon, 1736, Dobóruszka (Ruská), plébániatemplom
161. A sasvári Pietà, olaj, vászon, 1750 k., Bp. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, ltsz.: 77.294.1
162. Sasvári Pietà, olaj, vászon, 1750 k., Baja, ferences templom
163. Sasvári Pietà, olaj, vászon, 1770 után, Bp., Szent Ferenc sebei-templom, sekrestyefolyosó
164. A sasvári képház másolata, 18. sz. közepe, Mosonmagyaróvár, Wittman-park
165. Pietà-szobor, 18. sz. vége, Vágújhely, Fájdalmas Mária-kápolna
166. Pestis-émlék, 1767, Nagyszombat, Vanasová ulica
167. Pietà-szobor, 1770 k., Vác Gizella-tér
168. Pietà-szobor, 18. sz. vége, Csór, templomkert
169. Pietà-szobor, 18. sz. vége, Rácalmás, temető
170. A sasvári kegyoszobor, színezett rézmetszet, 257·178 mm, 1750 k., Galeria mesta Bratislavy, ltsz. C 4113
171. A sasvári kegyoszobor, rézmetszet, Johann Assner, 1748 előtt, Graz, Landesmuseum Joanneum, Volkskundemuseum, ltsz. 31.700
172. A sasvári kegyoszobor a kegyoltárral, pergament szentkép, 1770 után Bp., Iparművészeti Múz., ltsz. 89.495
173. A sasvári kegyoszobor, rézmetszet, 18. sz. közepe
174. Szlovák nyelvű imalap, színezett rézmetszet, 18. sz. közepe, a szerző gyűjteményében
175. Fülezett kegyérem a sasvári kegyoszobor és Nepomuki Szent János ábrázolásával, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár, ltsz. Ebenhöch 4553
176. A sasvári kegyoszobor népies másolata, Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum
